

BOGDAN BOGDANOVIĆ

GLIB I KRV

Beograd 2001.

Sadržaj:

Latinka Perović - Dnevni i noćni čovek: Bogdan Bogdanović

1. Između "srbijanstva" i kosmopolitizma
2. Disident na četiri čoška
3. Bogdanov čarobni krug
4. Uzaman im packe i zvezdice
5. Jezičke zamke staljinizma. Pismo Centralnom komitetu SK
Srbije
6. Staljinistički postmodernizam
7. Bogdan Bogdanović
8. Đavolu treba odrezati rep
9. Ja sam malo drugačiji Srbin
10. Dnevni i noćni čovjek
11. Da sam četnik ne bih verovao Draškoviću
12. Život okružen lažima
13. Tri frtalja jednog kralja
14. Prokletstvo nedovršenih istorija
15. Hrabrost je kriknuti- ne
16. Imamo privid slobode
17. Kosmički simboli Bogdana Bogdanovića
18. Odisej u carstvu Hada
19. Šešeljeve "zlatne kašike"
20. Zlokobna srećka
21. Podsticaji uspaljene mašte
22. Izgnanik u Beogradu
 - Biografija
 - Bibliografija
 - Dela

Dnevni i noćni čovek:
Bogdan Bogdanović

*Da sam oćutao, živeo bih danas mirno i sramno.
Ali, oćutati se nije moglo. Šifra je bila suviše jasna.*

Bogdan Bogdanović (1992)

U godinama razaranja Jugoslavije ni od koga iz Srbije kao od Bogdana Bogdanovića nije toliko traženo da govori o drami koja se odigravala, i da svedoči u ime one Srbije "koja odbija fatalizme, i rata i mržnje, i bezizlaza" (M. Galić, 1992)¹. I Bogdan Bogdanović je odgovarao na pozive koji su mu stizali sa najrazliĉnijih strana...

Upitan nekoć da objasni svoje delo u vreme uskih specijalizacija: crtaĉ i arhitekta, teoretiĉar arhitekture grada, pisac i filozof, graditelj metaforiĉnih graĊevina i alegorijskih ambijenata – Bogdan Bogdanović je odgovorio: "Pisao sam da bih umeo da gradim, gradio sam da bih umeo da pišem".

U pokušaju da se odredi mesto Bogdana Bogdanovića u istoriji srpske arhitekture, samo, dakle, u jednom od oblika njegovog polimorfnog stvaralaštva, reĉeno je ono, što karakteriše ĉitavo to stvaralaštvo: "To je više uticaj liĉnosti nego uticaj objekata, više primer kako treba misliti nego kako treba graditi" (Z. Manević, 1986).

Stvaralac, tvorac slojevitog dela, po definiciji, nije ĉovek iz jednog komada. Bogdan Bogdanović ne ostavlja da se to podrazumeva već sam priznaje: "Svesno sam odabrao neku vrstu šizofrenije, uvek sam se delio na dve liĉnosti, na javnu liĉnost koja radi, a imao sam i neku liĉnu 'kapelicu' u koju sam se zavlaĉio i preturao stvari, koje sa spoljnim svetom nisu imale mnogo veze. O tome sam ranije studentima govorio – delite se na dnevnog i noćnog ĉoveka. Dnevni ĉovek mora da radi za porodicu, mora da se bavi politikom, a noćni ĉovek je kad je on sam, kad sam sebi pripada. Glavno bogatstvo liĉnosti potiče iz ove noćne sfere..."

U poslednjem prolaženju južnoslovenskih naroda kroz *glib i krv*, u godinama razaranja Jugoslavije ne samo kao realne državne zajednice već, pre svega, kao projekta koji je - sazdan na razliĉitosti interesa i bogatstvu tradicija, na sudaru ideja, mašti i slobodi eksperimentisanja - jedini imao budućnost, Bogdan Bogdanović je drugima, a možda i samom sebi, otkrio da je *noćni ĉovek* u njemu moderni, taĉnije postmoderni, srpski intelektualac sa kosmopolitskom osnovom.

¹ U ovom predgovoru citirani su i intervjui Bogdana Bogdanovića koji nisu uvršteni u knjigu. PrireĊivaĉ je to uvek oznaĉio.

Odrastao u domu u kome su "žarili i palili cela međuratna i poratna srpska i hrvatska moderna, nadrealisti i posebno Krleža" – Bogdan Bogdanović je, misleći u svojoj *kapelici*, pišući i gradeći, neplanirano, vođen instinktom stvarao, neprestano išao ka esencijalnom. U jednom presudnom trenutku istorije, esencijalno se kristaisalo i silovito izbilo. Dogodilo se to, naizgled, preko onog drugog čoveka u Bogdanu Bogdanoviću, preko *dnevnog*, političkog čoveka.

Sam Bogdan Bogdanović je sebe smatrao "izletnikom u politiku"². Za druge, on je u politici bio "pravi amater" i kao takav "činio brojne greške koje mu savremenici nikako nisu mogli da oprostite i koje će tek iz neke vremenske perspektive verovatno sasvim izbledeti pred onim u čemu je on stvarno bio majstor, pred njegovom neobičnom veštinom u oblikovanju pejzaža, u vajanju i postavljanju skulptura ili arhitektonskih oblika u slobodnom prostoru" (Z. Manević, 1986).

Ali, u kakvom su odnosu *dnevni* i *noćni* čovek? Bogdan Bogdanović je rušio stereotipe i ostajao izvan klišea u političkom i akademskom životu³ jednako kao i u graditeljstvu i pisanju. *Noćni* čovek objašnjava onog *dnevnog*. Oni su jedna ličnost: stvaralačka i zato uvek i svuda nepredvidiva.

Teško je opisati polimorfno i slojevito delo Bogdana Bogdanovića. Za to nije dovoljan ni najveći pojedinačni napor. "Da bismo", kako bi on sam rekao, "rasuđivali i o sebi i o drugima, potrebno je mnogo više ličnog rada, duha..."

Rizično je, pogotovo, predviđati sudbinu, koja implicira i ocenu, dela Bogdana Bogdanovića. Vreme je demantovalo već dat "bespogovorno potvrđan" odgovor na pitanje da li će delo nadživeti svoga harizmatičnog tvorca. "Pri tome se", precizirano je, "ne misli na njegovo političko delo, dugo i verno služenje komunizmu, sve dok se iz osećanja lične povređenosti nije, u kasnim godinama života, preobratio u komunističkog disidenta. Isto tako se ne misli ni na njegovo književno delo, koje je po rodu najbliže naučnoj fantastici. Misli se na memorijale, za koje zaista nije imao predložnika, i koji se posle Bogdanovića više ne mogu stvarati na formuli koju je on svojim delima iscrpio. Oni koji u budućnosti budu zaželeli da se bave memorijalima, bilo skulptorskog ili arhitektonskog porekla, moraće da izmisle nešto drugo, neku drugu formulu" (Z. Manević, 1986).

Dogodilo se, međutim, da tvorac nadživi svoje najznačajnije delo. U *razornim godinama* nestali su neki njegovi najlepši memorijali. Uništio ih je rat.

² Bogdan Bogdanović je bio učesnik antifašističkog rata, pripadnik komunističkog pokreta, gradonačelnik Beograda, član Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije do njegove Osme sednice (1987), na kojoj je Slobodan Milošević, dugo pripremanom zaverom, ustoličen za nacionalnog vođu.

³ Bogdan Bogdanović je napustio Srpsku akademiju nauka i umetnosti (1981). Univerzitetski profesor, dekan Arhitektonskog fakulteta, on je u selu Mali Popović osnovao arhitektonsku školu, kojoj je, posle penzije, nameravao da se sasvim posveti. U *razornim godinama*, kako on naziva godine rata u Jugoslaviji, škola mu je oduzeta i opustošena. Posečeno je čak i šest stoletnih lipa oko nje.

Okolnosti su prisilile Bogdana Bogdanovića da prestane da gradi. Sada je samo pisao. Za poslednjih trinaest godina (1988-2001) objavio je trinaest knjiga. U Beogradu samo jednu, u izdanju Beogradskog kruga (*Grad i smrt*, 1994). Sve ostale – u Zagrebu, Sarajevu, Klagenfurtu, Salzburgu, Beču, Minhenu, Splitu. U svojim knjigama najviše se bavio gradom. Za njega, *graditelja*, uništavanje grada imalo je simboličan smisao. Mržnju prema gradu video je kao skrivenu metaforu rata u Jugoslaviji. Po tome se ovaj rat izdvajao među ratovima i bio originalan: "U dugoj istoriji čoveka, od davnih davnina, gradove su osvajači osvajali, pa ih pljačkali, ponekad ih čak i palili, ali nije poznato da je iko igde rušio gradove unapred, iz principa" (M. Galić, 1992).

Rušenje gradova, zatiranje tragova stoletnih spomenika kulture, ubijanje građana – "iz principa", Bogdan Bogdanović je svrstavao "u neku vrstu morbidne epske (ili Pol-Potovske?) ratničke mahnitosti". Ali, njegov graditeljski instinkt govorio mu je da se "kroz ovo ludilo probija i neka vrsta osvetničke mržnje brđanskih terorističkih vitezova prema gradu i gradskoj civilizaciji". U rušenju Vukovara, Mostara, Sarajeva – Bogdan Bogdanović je video nagoveštaj jedne univerzalne opasnosti, i upozoravao: "Evropa može imati samo jedno odbrambeno sredstvo: ne podleći pol-potovskoj mahnitosti, već, naprotiv, svim silama materijalnim i duhovnim ustati u odbranu grada i civilizacije" (Isto).

Bogdan Bogdanović napisao je na stotine naučnih radova i eseja. Ali, sve su njegove knjige igra znanja i fantazije. Njihovo svrstavanje u naučnu fantastiku, odnosno u književnu fantastiku, taj redak žanr u književnosti na srpskom jeziku, samo određuje njihovo osobeno mesto u toj književnosti. U tom žanru svakako, ali i izvan njega, neke od njegovih knjiga, kao *Krug na četiri čoška* i *Ukleti neimar*, vrhunski su dometi.

Veliki graditelj i pisac postao je, međutim, najpoznatiji po svojim, uslovno rečeno, političkim stanovištima. Sve što je Bogdan Bogdanović radio izazivalo je potres i podele. Ali ništa tako kao njegova, samo na prvi pogled neočekivano, precizna analiza uzroka i posledica razaranja Jugoslavije. Ona je najviše učinila da Bogdan Bogdanović, još jednom podeli ljude: za jedne postane svetionik u srpskoj tmini; za druge "nekvalitetni Srbin" i izdajnik srpstva. Ako njegova analiza vršena, tako reći, iz dana u dan u poslednjoj deceniji i po i pripada istoriji politike u Srbiji, onda je Bogdan Bogdanović pokazao da je za političko mišljenje potrebno ogromno znanje, skepsa i mašta – u isto vreme. U svakom slučaju, posle Bogdana Bogdanovića, nije moguće ostati samo na površinskim slojevima jugoslovenskog pandemonijuma kraja XX veka. U njegovim dubljim slojevima on je dolazio do jedne strukture, do jednog političkog i kulturnog obrasca, kao konstante koja je odredila neposrednu prošlost srpskog naroda i odlučujuće uticala na sudbinu jugoslovenskog projekta.

Koliko neobično snažan angažman Bogdana Bogdanovića u *razornim godinama* doprinosi objašnjenju pojave njegovog slojevitog dela u našoj kulturi? Da li je stvaralac, dodavši svom delu čitav jedan

novi korpus, postao razumljiviji? Ili ostaje "još zadugo teško razmrsiva zagonetka naše kulture koja, verovatno, još nije dospela do onog stanja kada se u složenim i izuzetnim delima pojedinaca traga za slojevitim delovima velikog sveta u kome živimo"?

Dubina i dramatičnost istorijske krize u kojoj se našao srpski narod na kraju XX veka lišava paradoksalnosti činjenicu da je upravo reakcija Bogdana Bogdanovića na krizu dala ključ za razumevanje njegovog polimorfnog dela, ali pre svega njega kao modernog srpskog intelektualca, zamislivog ne samo u modernom svetu nego i u tom svetu svuda priznatog i prihvaćenog.

Za sve vreme rata u Jugoslaviji, za koji nije nalazio analogiju u modernom svetu, pa se zato i kolebao oko formulacije koja bi tačno izrazila karakter rata (*starački, klovnovski, papagajski, džeparoški, kriminalni, krvava burleska, neviđena destrukcija, kolektivna samoobmana, predkauzalni, primitivni, arhaični rat* – sve odjednom) – Bogdan Bogdanović je, u suštini, govorio samo o jednom, o onom esencijalnom. Vodio je razgovor sa sobom, sa svojim i sa drugima o središnjim, jedva identifikovanim, pitanjima moderne srpske istorije. Tražio je oslonac u srpskoj istoriji. U Dositeju Obradoviću, Lazi Kostiću, Radoju Domanoviću, Slobodanu Jovanoviću, Isidori Sekulić, srpskim nadrealistima, Vasku Popi, Danilu Kišu, Radomiru Konstantinoviću... Dešifrovao je i demistifikovao kulturni, odnosno politički obrazac koji je u Srbiji dominirao više od jednog veka.

Bogdan Bogdanović je rekonstruisao taj obrazac, prepoznao ga u raznim etapama istorije Srbije, otkrivao pod raznim političkim i ideološkim oznakama. Razbijanje Jugoslavije video je kao njegovo ostvarenje, ali i kao početak njegovog kraja, i slutio da će taj kraj biti praćen kolektivnom demencijom i autodestrukcijom.

Samim tim što je identifikovao dominantni kulturni i politički obrazac, uspostavio distancu prema njemu i kritički ga promišljao, Bogdan Bogdanović je pružao dokaz ne samo o mogućnosti drugačijeg političkog i kulturnog obrasca već i o njegovom postojanju u Srbiji. Sistematski potiskivan, metodično marginalizovan i konstantno poražavan, ovaj obrazac je predstavljao krhku alternativu dominantnom obrascu. Snagu alternativnom obrascu davale su promene kroz koje je prolazio svet, a posebno približavanje kraja komunističke utopije. Zato je samoizolacija, postizana idejama o zaveri i okultizmu, viđena kao način odbrane od promena. Mentalni otpor alternativni pripreman je dugo i svestrano: kroz ideologiju jednakosti; kroz partijsku dogmu o jedinstvu; kroz crkvenu propoved o superiornosti pravoslavlja, odnosno Istoka u odnosu na Zapad; kroz vojnu doktrinu o Srbiniu kao ratniku; kroz književnost, historiografiju... Ta sveobuhvatnost proizlazila je iz totalitarnog karaktera političkog i kulturnog modela na kome se temeljila. Bez alternative, bez odstupnice, ta priprema se morala završiti primenom oružane sile.

U Srbiji je bilo protivnika rata. Čak su se i među nacionalistima mogli naći ljudi koji su upozoravali na potrebu ekonomisanja snagom. Nije, dakle, samo antiratni stav izdvojio i osamio Bogdana Bogdanovića. Učinilo je to njegovo razumevanje dubljih uzroka rata,

koji su za savremenike uvek neprovidni: "Koreni rata su u blokadi svesti, zloupotrebi mentaliteta svoga naroda i da se ne varamo – koreni rata su u ličnostima". Zatim, upozoravanje na posledice rata još dok je on bio u punom jeku: "Najteži poraz iz svega ovoga će izvući srpski narod, a taj će poraz biti moralni, duboko psihološki". Pa onda, slutnja da će i mir biti jedva malo manje zastrašujući od rata – "samo nastavak rapsodije tla i krvi... krvi čak i na asfaltu"; mir u kome će rasti "jedan model mraka... jedan model nelaičke, klerikalne Srbije... juriš teokratije na sekularnost srpske kulture". Najzad, zebnja da nespremnost na odmeravanje duhovne krivice "može kroz generaciju dve da dovede do novog Miloševića".

Tražeci odgovor na pitanja: "Zašto je bilo potrebno da se srpski narod okrene protiv reformi, da se odupre modernom redefinisaju Jugoslavije", zašto je Srbija "stalno u zakašnjenju i okrenuta prevaziđenim modelima" – Bogdan Bogdanović je demistifikovao jedan politički i kulturni model i raskrinkao "civilizaciju laži" koja je na tom modelu izgrađena.

Usred drame, više se intuitivno osećalo, da bi tek danas, iz ne tako udaljene perspektive, postalo jasno da je taj demistifikatorski rad bio glavni razlog zbog koga su se oni koji su, pre svega, hteli da razumeju šta se događa i pokušaju da u sveopštoj pometnji i ratnom haosu napipaju izlaz, u Srbiji najviše obraćali Bogdanu Bogdanoviću⁴. Iz istog razloga su i duhovni oci pometnije i planeri rata, zajedno sa svojom idejnom decom kojoj su dali neograničenu slobodu za iracionalnu akciju, u njegovoj analizi videli čistu subverziju, a u njegovoj ličnosti najopasnijeg neprijatelja *srpske*, odnosno *svoje stvari*. Bogdan Bogdanović to nikada nije mogao da poistoveti. On jednostavno nije znao "kako se stiče pravo da se kaže, moj narod". Ali je prozreo da pretenzije na to pravo rađa inferiornost poluinteligencije, i da se pomoću tog prava određeni politički i kulturni model može održavati sve do vlastitog izrođivanja.

Intelektualni i moralni angažman Bogdana Bogdanovića u *razorenim godinama* proističe iz njegovog razumevanja za brojne dobronamerne sagovornike, ali i iz dobrog poznavanja mnogobrojnih protivnika. Za prve, i zajedno sa njima, on nije prestajao da u lavini događaja otkriva nit koja te događaje povezuje, da neumoljivom analizom ide do samog ishodišta niti i da o svemu naglas misli, sa

⁴ Za sve intervjue koje je Bogdan Bogdanović dao u poslednjih dvadesetak godina listovima u Srbiji, bivšoj Jugoslaviji i u svetu bilo bi potrebno više knjiga. Ova knjiga predstavlja izbor iz njegovih intervjua listovima u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji, od 1983. do 1993. godine. Izostavljeni su intervjui stranim listovima, jer oni predstavljaju celinu za sebe.

Priredivač se za pomenutu deceniju odlučio iz dva razloga. Prvo, iz vlastite odanosti hronološkom principu. Ako neko jednom odluči da prikupi i objavi sve intervjue Bogdana Bogdanovića, što bi predstavljalo veliki poduhvat, neće morati da započinje već će započeto moći da nastavi.

Drugo, i mnogo važnije, u ovoj deceniji sazreva kriza komunizma i jugoslovenske države, formuliše se velikosrpski nacionalni program, promovišu se njegovi izvršiocu unutar Komunističke partije Srbije, i započinje rat koji dovodi do razaranja Jugoslavije.

žurbom u kojoj se oseća strah da i sam već kasni. O drugima je rekao: "Za njih je smrtna opasnost čovek koji *misli*", i priznao im da "tu nisu daleko od istine".

U jednom svom eseju (*Zapis o naknadno otkrivenoj "ideji ideje" Slobodišta*), Bogdan Bogdanović kaže da je svoje studente hteo da nauči, ili bar da podstakne da uče, "kako se mukotrpno, ali sigurno, može nešto i neviđeno unapred 'videti', duhovnim, unutarnjim okom". Tim okom je i on uspeo da predvidi događaje posle Osme sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije.

Težnju Osme sednice "za monolitnim zvukom", koji je naišao na jedinstven odjek u srpskoj, u srbijanskoj sredini, Bogdan Bogdanović je video kao početak kraja Jugoslavije. U zemlji "višeznačja i polisemije", kakva je bila Jugoslavija, monolitnost, napisao je Bogdanović već 1987. godine, "neće nimalo doprineti boljem razumevanju unutar Jugoslavije, već će se odmah pokazati kao opasni faktor daljeg udaljavanja, sve većeg nerazumevanja". U evropskom svetu koji je "modelovan od nebrojenih kodova i višeznačja", monolitnost će zatvarati Srbiju "u svet morbidnih fikcija" i "udaljiti od same stvarnosti". U opresivnom jeziku Osme sednice, Bogdan Bogdanović je nalazio potvrdu da je drama jezika uvek i ontološka drama, i predviđao: "Opresija jezika okrenuće se i prema svakom pojedincu, preobrtiće se u autoopresiju".

Vreme je postepeno davalo za pravo Bogdanu Bogdanoviću: rat sa narodima Jugoslavije, rat sa Evropom i Amerikom; unutarnje propadanje Srbije, čije će razmere učiniti belodanim tek njen nepriznati poraz. Logori, jame, silovanja, materijalna razaranja. I sveprisutna laž. Suviše strašna satisfakcija, da bi se bilo više spokojan i manje usamljen.

Razaranja Jugoslavije i njegove trajne posledice po srpski narod mogu se analizirati – i to se već čini u stotinama knjiga, iz raznih uglova, sa mnogih stanovišta i na različitim nivoima. Analiza Bogdana Bogdanovića je jedinstvena iz dva razloga. Ona nije naknadna već *ex tempore*. Njegov pristup je složen. Iz ugla stvaraoča polimorfnog dela, on Jugoslaviju vidi "kao bogatu stilsku polimorfiju" (B. Krivokapić, 1974), a jugoslovenstvo shvata kao "višestrukost tradicija", koja bi mogla biti "i izuzetna kulturna energija". Sa stanovišta srpskog intelektualca sa kosmopolitskom osnovom za koga je nacionalizam, po definiciji, bio "svet minimalnih ideja, minimalnih koncepata, istrošenih parola, preobraženih dogmi... privilegija siromašnih i malih sredina, skučenosti duha". Na dubinskom nivou na kome se i kristališe ono esencijalno.

Bez unapred postavljenog cilja, u središtu analize Bogdana Bogdanovića našao se politički i kulturni obrazac koji je u Srbiji dominirao više od jednog veka. On ga naziva radikalskim, narodnjačkim. Menjala se samo suština ovog obrasca, metod je ostajao isti. Na ovom obrascu stvarala se poluinteligencija, koja je, opet, ovaj obrazac održavala. Kao njegove glavne karakteristike označio je: sklonost ka pojednostavljivanju; neprijateljski odnos prema svemu posebnom i pojedinačnom; strah od Evrope; okrenutost Rusiji,

koja se nikad nije poznavala – "bolest endemična i apsolutno neizlečiva" (Laza Kostić, *O književnosti. Memoari*, II, 1992). Posebno, nerazlikovanje istorije i predanja. Umesto preciznog jezika saznanja i kritičkog mišljenja – retorika koja deluje "na dušu mase" i pretače se u politički program. Na toj osnovi nacionalizam i postaje sadržaj narodnjačkog političkog i kulturnog obrasca. Jer – "Neobjektivno i neznalačko baratanje istorijom podstiče paraistoriju, građenje fantomskih slika o bivšoj veličini i nametnutim neuspesima, upućuje na traganje za istorijskim nepravdama i svetskim zaverama".

Ako se i ponadao da sa mladima, kojima je bio posvećen, sa *Časom anatomije* Danila Kiša, koja ga je podsećala na knjigu njegove mladosti, na Krležin *Dijalektički antibarbarus*, počinje da daje znake života jedan drugi kulturni obrazac, Osmu sednicu ga je uverila da je jednovjekovna dominacija narodnjačkog političkog i kulturnog modela, vezala Srbiju u mrtvi čvor. Komunizam se pokazao kao drugi sadržaj tog istog modela. Monolitna partija, koja je više ličila na ideološki red, da bi neometano išla ka ostvarenju utopije, te "planirane mašte", a zatim da bi se održala na vlasti, isključivala je mogućnost političke i kulturne polisemije. Zato je i stvarala *svoju* inteligenciju, koja je imala misiju, ali i moć. *Narodna*, za razliku od *nenarodne* ili *elitističke*, ova se inteligencija samodefinisala kao marksistička. Ali, ona je marksizam primila tako kako ga se i odrekla: bez distance, kao puku oznaku, koja je netragom nestala. Marksisti, odnosno marksoidi, kako ih preciznije naziva Bogdan Bogdanović, obnoć su postali nacionalisti. Posmatrani pojedinačno, oni deluju paradoksalno, i za mnoge predstavljaju, još uvek, neodgonetivu zagonetku. Za Bogdana Bogdanovića bilo je jasno da je reč samo o novom sadržaju jednog istog političkog i kulturnog modela. Nacionalizam, koji su komunisti osuđivali ali ga nikad nisu analizirali, postao je "poslednja rezerva boljševizma", a "antikomunisti samo boljševici okrenuti naglavce". Da bi slikovito predstavio taj privid promene, Bogdan Bogdanović se poslužio metaforom Vaska Pope: izvrnuta rukavica uvek ostaje ista rukavica.

Na karakteristike tog obrasca ukazivano je i pre Bogdana Bogdanovića. Srpski državnik Milan Piroćanac pisao je: "Sve skoro mere, koje je država preduzimala, nosile su na sebi pečat brige da li su dovoljno popularne. Kad se sve to skupa uzme u račun, postaje nam svima jasno, za što je srpska država do danas u suštini zadržala tip primitivne, moderno nepotpuno organizane države" (*Međunarodni položaj Srbije*, 1892).

Isidora Sekulić je uočavala da i oni koji "veruju" i oni koji "ne veruju" čine to na isti način.

Slobodan Jovanović je negirao postojanje kulturnog obrasca u Srba. Ali je njegov "veliki mali čovek", poluinteligent, demagog u politici, mediokritet u kulturi.

Odgovornost srpske inteligencije za rat u Jugoslaviji danas je opšte mesto. Ali, to je još jedno uproščavanje koje Bogdan Bogdanović narušava dvostruko. Svojim delom koje je univerzalno a ipak je nastalo u Srbiji. I svojom analizom koja je na tragu jedne druge srpske

tradicije. Krhke, potiskivane i poražavana, ali neprekinute sve do poslednje decenije XX veka.

Razaranje Jugoslavije, precizirao je Bogdan Bogdanović, delo je poluinteligencije, koja je i proizvod i proizvođač radikalskog političkog i kulturnog modela. Ona se grčevito držala tog modela: po inerciji, zbog siromaštva, iz inferiornosti, ali i iz interesa. Smatrajući sebe solju nacije, odnosno klase, ona je oblikovala svest i formirala institucije, određivala potrebe i utvrđivala kriterije u skladu sa svojom ulogom, odnosno prema svojoj meri. U svetu koji se brzo menjao dominantni politički i kulturni obrazac postajao je sve anahroniji. Sa odbijanjem rekonstrukcije jugoslovenske države i društva, on je ogoljen. U njegovim čvrstim okvirima – nepropustivim za upoređivanje i distancu, za kritičko mišljenje, skepsu i ironiju, eksperiment i maštu, izvršena je samo zamena sadržaja: došlo je do simbioze nacionalizma i boljševizma. Na prestanak hladnog rata odgovoreno je ratom za ispravljanje istorije. Na kraj komunističke utopije – odbacivanjem, još jednom, zapadnoevropskog puta i okretanjem njenim već iscrpljenim izvorima u Rusiji. Kad je nađen "pravi čovek" za novi sadržaj, Srbija je već bila na stranputici. Takav ishod dugo je pripreman.

U svom pismu Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije posle Osme sednice, koje je objavljeno u njegovoj knjizi, čiji naslov nije slučajno neprevodiv: *Mrtvouzice* nisu naše samo leksički nego i pojmovno – Bogdan Bogdanović je, sa osećanjem čoveka koji zauvek postaje slobodan, napravio bilans političkog i kulturnog modela koji je u Srbiji dominirao više od jednog veka.

"Srbija je", zaključio je Bogdan Bogdanović na početku sunovrata 1987. godine, "umorna od nepotrebne snage podivljalih reči – koje je zavađaju samu sa sobom i svetom u kojem živi. Srbija je umorna od svoje zavade sa Evropom koju nipodaštava i prezire, umorna je od svoje neobjašnjive austrofobije... devedeset devet godina posle svega... umorna je od svoje istočne opcije, od svoga narodnjaštva, od svoga slavjanofilstva, od svoje mini-mesijanske oslobodilačke opsesije, umorna je od svojih svenarodnih i svenaprednih prometeja, od svog večitog političkog pravoverja, od svoje političke i svake druge ortodoksije"...

Ovaj umor, uz istrajavanje poluinteligencije na političkom i kulturnom modelu koji ju je do umora i doveo, učinio je da je Srbija, na kraju XX veka, postala "podložna zalučivanju" i krenula putem samorazaranja. Bogdan Bogdanović je u *razornim godinama* dešifrovao ovaj poces. Upravo zbog toga su ga jedni i smatrali odgovornim za *Ovo Ovde*. Drugi su u njegovoj analizi nazirali tračak nade da iz *Ovoga Ovde*, ipak, postoji izlaz.

Elitist, Bogdan Bogdanović, što se više trudio da priguši patnju zbog stranputice na koju je gurnut narod kome pripada, to je manje uspevao da savlada očaj i bes. Skeptik, Bogdan Bogdanović veruje, ipak, u otrežnjujuću moć istine. Svestan je da služenje istini ima visoku cenu: "Jedna od osobina tog našeg primitivnog mentaliteta jeste i porazno uskraćivanje prava na ličnost, neprihvatanje ličnosti, naročito ako je drugačija, druga, drugoslovna... Ako niste 'naš čovek'

niste čovek uopšte. Najzad ne voli se ni usamljeni pojedinac"... Onaj nepredvidivi *noćni* čovek.

Septembra 2001.

Latinka Perović

1. Između "srbijanstva" i kosmopolitizma

Čuje se, prepričava, dolazi u okrnjenim odlomcima: gradonačelnik Beograda, Bogdan Bogdanović, govorio to i to, govorio otvoreno i žustro na Gradskom komitetu, pa posle, u pauzi u holu, pa pre neki dan u krugu prijatelja... Teme: Beograd i nacionalizam, tradicija i istorijska istina, o agresiji subkulture, pa - šta je to sa mladima... Iako iz "druge i treće" ruke ipak iz svega ne iščezava prizvuk originala - jedna doza povređenosti nekoga ko je toliko dugo želeo da bude ubeđen u duh i nacionalnu toleranciju koja teče ili koja će poteći baš iz njegovog Beograda... Jednostavno, sve nam se to čini primamljivim, naravno za novine, za ovaj trenutak. Zaista, zašto to Bogdan ne bi rekao javno, za NIN? "Hoću, zašto da neću!" Pa, da počnemo:

NIN - Čovek ste iz kulturne sfere. Zato i pored funkcije koju vršite, pa čak pomalo toj funkciji i uprkos - pokušajte, ako želite, da kažete čitaocima NIN-a šta mislite o nacionalizmu i o poslednjim učestalim razgovorima o nacionalizmu?

Bogdanović - Naši razgovori o mnogo čemu, pa i o nacionalizmu, najčešće su razgovaranja i prigovarivanja a za pravi razgovor o ozbiljnim stvarima potrebno je nešto više od leporečivosti, usmenog predanja.

- U vašem "Gradoslovaru"(1) piše na jednom mestu: "Kafana je oduvek kod nas bila i agora, i buleterion, i Akademija, pa i Kalipso (ostrvo nimfa), ili Efira (ostrvo i grad tavnih senki)... "Ostajete li pri tome?"

- Kafana je bez sumnje, najpogodnije mesto za razgovaranja i prigovarivanja, za prodaju i preprodaju ideja... ideja sasvim uslovno rečeno. I stvarno - od buleteriona do Akademije (Platonove, naravno) nama je u Beogradu kafana oduvek nadomeštavala ponešto od onoga što u svojoj kulturnoj istoriji nikada nismo imali. A što se Efire tiče - tog ostrva tavnih senki, neka svako sliku rastumači sebi kako želi... Najzad, rekao sam, i to čini mi se baš u istoj toj odrednici "Gradoslovara" koju pominjete, da su ponekad i nazivi kafana upućivali na to šta se u njima zbiva, počv od "Složne braće" do "Tri šešira". Naime, u kafanama sve se do jutra bistrila politika (pre svega nacionalna politika), pa se, tako, sasvim razumljivo, dešavalo da zagrejani učesnici zaborave koje ko i šta je šta, i ko šta brani i radi čega, i u ime čega brani. I na kraju se lako moglo desiti da se pomešaju i zaborave šeširi. A u starom Beogradu šeširi su često bili oznaka partijske pripadnosti.

- Vratimo se na početak razgovora. Pomenuli ste kulturnu isoriju i uogu usenih predanja u njoj. Nacionalizam i kultura - šta kažete na to?

- Šta da kažem? Šta da ne kažem! Pored usmenog predanja da bismo uopšte mogli rasuđivati i o sebi i o drugima, potrebno je mnogo

ličnog rada, duha... Kao duhovno inferioran fenomen (tačnije rečeno kao najava nižeg duhovnog modela), nacionalizam, po pravilu, ne pomaže sopstvenoj naciji i njenoj kulturi. On sužava registar pojmova i kategorija. Uvodi i nameće mnoge tabu kategorije u književnosti, u umetnosti, u filozofiji. Nacionalizam sužava emocionalni doseg čovekovog osećanja prema stvarnim vrednostima sopstvene nacionalne kulture i oduzima mu mogućnost da ih objektivno meri. Istorija oduvek pokazuje da su svi nacionalizmi bili kulturno restriktivni, da su bili ometajući faktor kulturnog progressa.

- *Ako dobro shvatam neke vaše ranije izjave, vi nacionalizam označujete kao faktor samoizolacije?*

- Poodavno mi se već razjasnilo da je nacionalistička zagriženost zao duh srpske kulture, da nas ograđuje od drugih, da nas vodi u opaku izolaciju i u stalno sužavanje polja naše sopstvene duhovnosti. Razmišljajući o ovom nesrećnom fatumu našeg nacionalnog bića, a čačkajući pomalo i po nenapisanoj istoriji naših naravi (jedna vrsta istorije koja bi, ako bismo je bili svesni, mogla prilično da nas rastreznji), mogao sam zaključiti da postoji neka vrsta srbijanskog kulturnog izolacionizma, neka vrsta supercentrističke, uslovno rečeno možda i "šumadijske ideologije" za koju ne treba tražiti daleke izvore. Naći ćemo ih, razume se, na Oplencu...

- *Ideja mi je, priznajem, na neki način nova?*

- Pa da je bolje razjasnim, podsetiću vas na jednu više šaljivu no tužnu predratnu epizodu. Jedan danas sasvim zaboravljeni pisac, Stojan Živadinović, autor onovremeno vrlo tiražnih istorijskih monografija i romana, uskraćivao je pravo na srpstvo jednom književnom kritičaru zato što se ovaj usprotivio njegovoj tvrdnji kako je Pašić čist Šumadinac, a Pašić je, kao što znamo rođen u zaječarskom Vražogrcu od oca pekara iz Makedonije (Srbina ili Makedonca - svejedno), pa je mogao biti sve drugo što je bio između ostalog, i veliki srpski državnik, ali Šumadinac nije mogao biti... Čudan je taj mentalitet epicentriзма koji se osećao već pomalo i u okvirima pretkumanovske Srbije da li bi posle, između dva rata, postao vladajuća dinastička ideologija.

- *Pomenuli ste pretkumanovsku Srbiju. Smatrate li da je ona dovoljno razjašnjena kao duhovni, pa čak, ako hoćete, i kao moralni fenomen?*

- Mentalitet uže Srbije (pretkumanovske) uneo je nešto od svoje fizičke i duhovne skučenosti i u međuratna vremena i to u odnosu na ostale delove srpstva (u koje se, u to vreme, samoubrajala Crna Gora), a još više, još isključivije, u odnosu na druge jugoslovenske narode. Ponekad mi se čini da su za to krivi teški duhovni i duševni uslovi male Srbije u kojoj se živelo, kako Skerlić kaže, upravo onako stravično kao što su se u rimsko vreme, morali osećati hrišćani i zveri strpani u istu vreću, svezani i bacani u reku. O tom duhu teskobe i animoznosti mislim da i Cvijić govori imajući u vidu doseljenike iz raznih krajeva u Loznicu i okolinu, gde su ih starosedeooci na nož dočekivali. Duh prebrajanja i isključivanja, tačnije, osuda toga duha, može se tu i tamo osetiti i u drugim onovremenim književnim delima.

Podsećam na Uskokovićeve romane, a naročito na roman "Došljaci", koji nas obaveštava da je demon sužavanja i restrikcije duh nekog fiktivnog "najužeg jezgra", čak i Uzičane katkad isključivao iz tog nazovinacionalnog epicentra za koji se stvarno nikada tačno nije znalo gde bi mogao biti.

- *Bojim se da je odredba "epicentar" možda malo suviše apstgraktna za prvo razumevanje?*

- Primeri koje sam naveo zastrašujuće ukazuju na neku prokletu stanovitost procesa psihološkog zatvaranja. Zbog toga držim da ona čuvena uporišna parola naše tzv. kulturne opozicije, parola da "hoće da nas svedu na Beogradski pašaluk", predstavlja podsvesnu metatezu, agavističko obrtanje motiva, pa čak i morbidnu regresiju (u psihoanalitičkom smislu). Parolu "hoće da nas svedu na Beogradski pašaluk" treba u stvari čitati obrnuto: "Mi hoćemo da se svedemo na duhovne horizonte Beogradskog pašaluka"... jer ćemo, razume se, tu biti najsigurniji uz svoje male vrednosti i tek ćemo tu u svojoj maloj avliji biti veći no što stvarno jesmo.

- *Reč "srbijanstvo" je nedavno ponovo uvedena zahvaljujui i jednoj beogradskoj izložbi avangarde dvadesetih godina. Ne bi bilo, možda, naodmet da čujemo šta mislite o toj izložbi - o izložbi zenitizma u Narodnom muzeju?*

- Da li znate pesmicu čika-Jove koja se zove: "Naš junak"? Evo pokušaću da se prisetim njenih završnih stihova:

"Na avanu stoji

Na sve strane varda

Ko ga ita odgovara:

Ja sam avan-garda!"

Kompleks avangarde je naš davnašnji kompleks. Bez sumnje, jer čika Jovina pesmica prethodi pomenutoj izložbi tačno za sto jednu godinu. Ko ne veruje neka proverava. A što se avana tiče, opredmećena slika bi bar u Micićevom slučaju mogla da se primeni kao ljubak denotativ... Fenomen pomenute izložbe bi zato mogao biti sasvim mirno prepušten tokovima istorije ideja, ukoliko se u Micićevom slučaju uopšte može govoriti o bilo kakvim idejama. Međutim, izložba zenitizma i bez volje priređivača izbacila je u prvi plan zastrašujuće ograničenu tezu "srbijanstva"...

- *Čini mi se da ste prilično uzdržljivi. Kao da biste rado rekli kako i politička subkultura može imati svoju avangardu, zar ne?*

- Kad me već podstičete, hajde baš da do kraja kažem tačno što mislim. Za moje pojmove kulturni nacionalizam je po definiciji subkultura, pa zato smatram da su nacionalistiki izlivi, čak i kad su mnogo prefinjeniji od Micićevih, u suštini uvek negde ispod prave kulture. To smatram prosto zato što je svaka subkultura po definiciji "kultura" užeg socijalnog sloja, tendenciozna vrsta kulture, agresivna vrsta kultura. Pri tom reč *kultura* upotrebljavam samo uslovno, dakle, u etnološkom (odnosno antropološkom) smislu reči... Subkulture su prema današnjem stanju stvari mali restriktivni sistemi, sistemi kulturnog zavaravanja, pa samim tim i "kulturnog" odumiranja.

- Razume se, odmah će se postaviti pitanje da li su nam takvi restriktivni sistemi potrebni...

- Doista, u uslovima opšte pometenosti, svako iole trezven upitaće se šta će nam i čemu nam imaju služiti u okvirima srpske kulture i ovi subkulturni modeli (jedan ili više njih) ? Pitanje je takve prirode da za njega ne treba ni nuditi odgovor, jer je sam po sebi suviše jasan. Za sada mnoge pojave kojima smo okruženi ponovo, i na žalost, nepobitno, potvrđuju tezu da nacionalizam degradira sopstvenu kulturu. Jer, ako su nešto skriveniji procesi subkulturacije otpočeli sa dekorativno-patriotskim romanima nekog... nekog, recimo, današnjeg Stojana Živadinovića - onda, pošto proces neizbežno vuče naniže, onda smo u ovom trenutku već uveliko dospeli do Draškovića, (2) pa ćemo, ako se ovako nastavi, imati čitavu skribomansku bibliografiju sklepanu u slavu srpske nacije. A šta će srpska nacija i srpska kultura od toga dobiti - i to je pitanje na koje odgovor nije ni potreban.

- *Prisećam se jednog vašeg ranijeg intervjua gde ste upravo kao graditelj spomenika govorili o vrednosti tradicije. Možete li se i sada vratiti na svoja ranija izlaganja, jednostavno - da bismo i pojam tradicije uključili u naš razgovor?*

- Tradicija? Tradicionalizam? Prava vrednost i dubina tradicije i zloupotreba tradicije?... To je jedan od onih emocionalnih čvorova koji zahtevaju mnogo obzirnosti i veliku meru mudrosti da se pažljivo razreše, a da se upletene vrpce ne pokidaju... Pitanje je, sem toga, apstraktno, pa čini mi se da zahteva i malo zaobilazniju obradu.

- *Prepuštam vam onda da problem objasnite na način na koji biste ga, recimo, objasnili svojim studentima.*

- Postoji jedan vrlo tanan odnos između tradicije i tzv. istorijske istine. Čini mi se da dva bitna elementa grade istorijsku istinu: događaj i prenosni smisao događaja. Dakle, materijalni fakt i metaforika fakta, čitav sistem simbola koji prate fakt i faktografiju. Simbolizacija nad istorijskom faktografijom sama po sebi je legitiman proces (iako se vrlo često može opako izvitoperiti)... legitiman je upravo zato što se drukčije i ne možemo postaviti prema istorijskim činjenicama. Drugim rečima, kako vreme prolazi i odmiče, činjenice, ako su ispravno utvrđene, ostaju, razume se, ono što su. Ali - zahvaljujući onome što nazivamo tradicijom - istorijska istina raste (ukoliko raste). Ona postaje sve više opšteljudska (ukoliko se stvarno humanizuje), dobija u svojoj univerzalnoj moralnoj vrednosti... Biva tako, uslovno rečeno, ukoliko ne biva sasvim suprotno, ili ukoliko se naopakom simbolizacijom istorijska istina ne umanjuje i sitničavo zatvara, tradicionalnistički fiksira. Stvara je i notorna istina da ograničenost šovinizma može da kompromituje i najlepše i najplemenitije istorijske činjenice.

- *Drugim rečima, profesore, tradicija je u nama, a od toga kakvi smo zavisi njena vrednost - za druge isto onako kao i za nas same...*

- Jasno je, čini mi se, da pominjanje reči "tradicija" (dodajemo još i atribut prava plemenita tradicija) upravo isključuje pojam tradicionalizma. Tradicionalizam zaustavlja tradiciju, a tradicija je živa

stvar koja teži, dakle, od generacije do generacije, da se razvija i generalizuje. Ako tradiciji ne bismo omogućili da se kroz stvaralačke igre ljudske misli stalno filozofski širi u svim pravcima i prema drugim ljudima tj. prema drugim tradicijama (klasičan primer kako su se u istoriji politeističkih religija postepeno ostvarivali univeralni - mi bismo danas rekli internacionalni - dakle, veliki ljudski mitovi) - stvarno, ako tradiciji ne bismo omogućili da živi, i ako bismo je tradicionalizmom kanonizovali (a to je zao mehanizam svakog kulturnog nacionalizma), onda ne samo što bismo sparušili tradicije, već bismo doveli i do ukidanja, do potpunog zaborava početnih istorijskih istina. Nacionalistički tradicionalizam u krajnjoj konsekvenci ukida istorijske istine i okružuje se morbidnim istorijskim lažima.

- *Pledirate, dakle, za duh vaših, širokogrudih kulturnih modela, za duh kulturne koegzistencije?*

- Problem višestrukosti tradicija u Jugoslaviji posebno je složen. Na nekim područjima on je aularmantno akutan. U drugim odručjima manje upadljiv, ali tvrdim da nema delića Jugoslavije gde on ne postoji. Najzad, problem višestrukosti tradicija postoji u duhu jugoslovenstva, u samom poimanju jugoslovenstva koje je nezamislivo bez poznavanja, pa čak, ako se hoće, i bez iskrene ljubavi za naporednost svih naših tradicija.

- *Čini mi se da pomalo počinjete da govorite i o nekim svojim ličnim iskustvima?*

- Razume se da smo došli i do nekih mojih ličnih iskustava, i ako bač hoćete - do ličnih provera! Radeći širom Jugoslavije, drugujući sa ljudima sa kojima sam sarađivao, upoznavao sam jednu za drugom mnoge naše sredine i njihove male istorije, najčešće preklapljene istorije, i uvek sam držao da bi upravo ta višestrukost tradicija mogla biti izuzetna kulturna energija za jednu buduću jugoslovensku kulturu. Jer od takve kategorije, pretpostavljam niko od nas nije intimno odustao.

- *Zašto tako izričito smatrate da je višestrukost tradicija izuzetno bogatstvo? Ideja mi je bliska ali je nikada još do sada nisam čuo tako odsečno izrečenu.*

- Prosto zato što nas čitava istorija ljudske kulture uči da tradicije jedna drugu bogate i da nema nezavisne tradicije. Navešću samo jedan primer: naš srpski spomenik krajputaš nedvosmisleno je izveden iz turskog nišana; turski odnosno islamsko-arapski grobni beleg izveden je nešto posrednije iz jevrejskog detila... junaci su se, dakle, junački tamanili, ali na planu univerzalnog jezika simbola odavali su sebi poštu na istovetan, bezmalo bratski način... Još jednom hoću da naglasim da autohtonih tradicija nema, prema tome, trebalo bi razvijati ne samo ljubav prema sopstvenoj tradiciji, već prema tradicijama uopšte. Razvijati upravo tako da bi se od malih nogu imalo sluha za višestruka pretapanja i za mogućnosti praćenja opšteljudskih ideja koje se u velikoj slikovnici ljudskih tradicija dragoceno kriju.

- *Lep nauk bez sumnje, naročito ono o ljutim, zavađenim junacima i o sličnosti simbola na belezima njihove smrti?*

- Na žalost, mi taj nauk još nismo naučili. I, ako ćemo pravo nismo nikoga tom velelepnom nauku ni privodili kako treba. Nismo, jer tradicije koliko mogu jedna drugu bogatiti, isto toliko mogu i jedna drugu potirati. A, tamo gde počinje višestruko neprijateljstvo paranoidno ukrštenih tradicija, dolazilo je, kao što znamo, bar na našem terenu, i do ukrštenih noževa.

- *A sada da malo čujemo kako na čitav problem gledate i sa stanovišta vaše sadašnje funkcije?*

- Rekao sam već da su u mnogim područjima Jugoslavije stare, davnašnje tradicije, često zbrkane, da na istom mestu mogu biti preklapljene, pa čak i protivpostavljene. U mnogo blažem vidu, u reflektovanom vidu problem koegzistencije tradicija postavlja se i u Beogradu, bez obzira na predominantnu ulogu naših sopstvenih srpskih tradicija - ukoliko smo stvarno razjasnili šta one jesu i kako ih treba negovati. Volim da se uljuljukujem pomišlju da bi upravo taj duh tolerancije prema svakovrsnim tradicijama morao poteći iz Beograda. Treba sve umeti razumeti; treba umeti uvažiti i ono što je emocionalna memorija nekog drugog, nekog tu, pored nas. Najzad, smatram da i sebe same i one druge oko nas treba umeti prihvatiti sa blagom dozom čovekoljubivog humora. Jer, sve te mnogobrojne tradicije (junačke tradicije) našeg podneblja, simultane tradicije - sklapaju se u zajedničku sliku ljudske drame u redosled slika velikih iskušenja, teške istorijske bede koja je uglavnom bila zajednička za sve naše jugoslovenske, pa i balkanske sredine.

Energija tradicije u celini nosi u sebi mnogo misaone i etničke snage, nosi silne podsticaje za budućnost... Pa zašto se Beograd ne bi tom energijom plemenito poslužio?! Ali, taista energija istovremeno nosi i opaku razornu snagu koja se rađa uvek onda kada se mi (svi zajedno, ne samo neki neodređeni srpski *mi*) odrekemo viđenja celine i kad krenemo u ona ružna nadmetanja - čija je tradicija moralnija (prokleti taj dinarski *Etxoc*), koja je kulturnija, naprednija ili državotvornija, ili rasnija, ili čak, biološki vitalnija.

- *Sekvence u Beogradu u vašoj najnovijoj knjizi odišu nekim, ako mogu tako da kažem, beogradskim kosmopolitskim patriotizmom, a možda i lokalpatriotizmom?*

- Beograd, bez obzira na predominantnu ulogu srpske kulturne tradicije, niti može biti niti treba da bude tradicionalno monologitan. Na tu nas jednostavnu mudrost upućuje i njegova vrlo duga istorija. Jedan svakodnevni lapsus navodi nas na to da govorimo o viševekovnoj herojskoj, ratničkoj tradiciji Beograda. Lapsus sam po sebi nije nesimpatičan i čak sadrži u sebi ono pomenuto neophodno zrnice humora. Mnogima koji se o njega sapliću nije ni palo na um da se zapitaju ko se tu sve s kim oko Beograda borio i šta znače sve u ukupnoj sumi - sve te gomile, sva ta brda herojstva? No, prihvatajući svesrdno semantičku grešćicu, svi i nehوتيčno prihvatamo načelo koegzistencije vrlo različitih ratničkih tradicija na jednom mestu... Uostalom, primer Beograda je utoliko specifičan što su se u njemu

smenjivale silne civilizacije i kulture, a mi Beograd smatramo jedinstvenim istorijskim entitetom i s punim pravom, mada podsvesno, u Beograđane ubrajamo sve one koji su pre nas u njemu ivali. I, upravo, eto tu je taj unutrašnji podsvesni kosmopolitizam koji pominjete i koji i dan-danas, srećom, u svima nama postoji. Jer, ako je istina čak i samo polovina od onoga što tvrdi Evlija Čelebija da se u turskom Beogradu govorilo više od dvanaest jezika - onda bi nas to upućivalo na kosmopolitizam čak kao i nekakvu davnašnju beogradsku tradiciju. I, ako je tu vrlo specifičnu poziciju prema sopstvenoj istoriji danas predominantna srpska kulturna sredina sposobna da prihvati, onda Beograd i srpska kultura sami sebi daju najveću pohvalu i otvaraju sebi put prema mnogim drugim gradovima Jugoslavije i sveta, gde će biti saslušani i shvaćeni.

- *Nedavno ste za jedan širi krug prijatelja i dobronamernih slušalaca izjavili da nacionalizam nije fenomen velikog grada, ali da, na žalost, prodire u velike gradove na nevidljive ar-kapije. Da li ste voljni da to detaljnije objasnite?*

- Lično sam ubeđen da nacionalizam nije fenomen velikog grada. I najkraći pregled današnjih evropskih nacionalizama - irski, baskijski... pa zašto ne i srpski, hrvatski ili albanski - svi do jednog proističu iz skučenih i siromašnih okvira vangradskih sredina i održavaju njihova emocionalna stanja. Predstavljaju, zatim, agresivnu formu da se prevaziđu teskobe duha i sredine. U dubokoj dubini nacionalizama uvek je neka vrlo neodređena težnja za nečim neodređeno boljim, tačnije rečeno, nepoznato boljim, za nekim drugim nepoznatim životom koji može biti i život u gradovima ukoliko se velikim gradovima spretno i srećno zavlada, ali, zavlada se, razume se, prema nekim sopstvenim skučenim "zavičajnim" matricama... U daljoj konsekvenci, sistematske i pomalo dosadne zloupotrebe nacionalne kulture u gradskim okvirima uvek nose u sebi nešto što se stavlja gotovo odbrambeno, gotovo apotropajski nasuprog imanentnom kosmopolitizmu velikih gradova. I upravo tu, na toj liniji dolazi do vrlo delikatnih razgraničenja, odnosno do sudaranja mladih i nacionalizma.

- *Dodirnuti smo, evo, jednu od najosetljivijih i najvažnijih tema: mladi i nacionalizam. Šta o tome mislite? Primeri, na žalost, nisu ni tako retki ni bezopasni?*

- O mladima govorim isključivo iz perspektive velikog grada. Tu ih vidim i tu ih poznajem. Osim toga, smatram da mlado gradsko stanovništvo koje, ako se ne varam, dobija i brojčanu prevagu, počinje sve više da otkriva jedan svoj sopstveni, umnogome zajednički, gradski mentalitet (a to važi za čitavu Jugoslaviju)... I upravo zato tvrdim da, pošto su već uveliko formirani prema gradskom, pa čak i velikogradskom viđenju sveta, a ne prema nekom zavičajnom i parohijalnom, mladi, po definiciji, nisu predodređeni da prihvate poziv jedne kulturno niže i izrazito vangradske ideologije. Šajkače i šubare na gradskim ulicama isto onoliko duboko sežu u dušu mladih koliko i pre neku godinu duge kose i brade, ili, baltičke mornarske kape ili kape francuskih dragona iz vremena Napoleona III koje su doskora

bile u modi - pa se prema tome pod srećnim okolnostima i te naše nesrećne šajkače i šubare mogu uklopiti u opšti omladinski maskenbal.

- *Zašto kažete - pod srećnim okolnostima?*

- Uostalom, kao i radnici, i omladina se kod nas dugo, čak začuđujuće dugo opirala nacionalizmu; ona je u sebi nosila sopsrtvene projekcije jednog nejasnog idealističkog, ali kao što sam rekao, pre svega gradkog jugoslovenskog zajedništva. No, kao što znam, danas mnogošta ne znamo! I zato upravo moramo biti vrlo oprezni. Na žalost, ja ne isključujem izvestan p riklon mladih nacionalističkoj regresiji. Ako se pojava pokaže kao tačna, njene uzroke bismo morali dograbiti sa prave strane, jer svaka regresija pa i regresija mladosti potiče iz osećanja nemoći, iz osećanja da su "sva vrata zatvorena"... A vrata se otvaraju znamo kako: Valja nam savladati zastoje u razvoju socijalističkog samoupravljanja i, razume se, zapošljavati, zapošljavati (što u gradu, sada ne bez muke i činimo). Dodao bih još nešto. Valja nam hitno sprovesti i stambenu reformu.

- *Nije li vreme za neku poentu?*

- Ponekad mi se čini da bi ta poenta mogla biti začuđujuće prosta. Čak i po cenu da solidarno spustimo opšti standard svima nama, morali bismo većoj, brojnijoj, mlađoj polovini nacije (nacije svejedno koje: srpske, hrvatske, albanske... jugoslovenske) omogućiti da stanuje i da radi onako kako priroda zapoveda i da na vreme stvara porodice, da rađa decu, i da ulazi u život bez strepnji i dubokih ličnih potresa.

Napomene:

1. "Gradoslovar", Beograd, "Vuk Karadžić", 1982.
2. Vuk Drašković

Intervju: Stevan Stanić
NIN, Beograd, 27. mart 1983.

2. Disident na četiri čoška

U poslednje vreme kod ns su se pojavile mnoge problematične knjige o bližoj istorijskoj prošlosti. *Krug na četiri čoška*(1) Bogdana Bogdanovića (koja je dobila ovogodišnju "Nolitovu nagradu") mnogo je subverzivnija knjiga o našoj dalekoj civilizacijskoj prošlosti, čije će se razorno dejstvo tek, naknadno, otkrivati. To je izrazito disidentska, na prvi pogled samo graditeljska rasprava dva moderna otpadnika neopitagorejca koji raspravljaju, na jeretičan način, o utopijama od *Atlantide*, Dantevog *Pakla*, Kampanelinog *Grada sunca*, pa sve do Pakao - grada koji mnogo sliči - Beogradu. Protomajstorova subverzija ne klizi horizontalno po istoriji već je duboko - vertikalna.

Razgovor sa Bogdanom počinjemo od podnaslova knjige: "Demonijačka rasprava okultnom poreklu pitagorejskih utopija"...

NIN - Stiče se utisak da je Krug na četiri čoška jedan moderan "platonski", spis-dijalog Kako vi žanrovski određujete svoj rukopis?

Bogdanović - Za šesnaest godina pisanja, prepisivanja i doterivanja, knjiga je promenila mnogo naslova i podnaslova. Uslovno rečeno - to je rasprava. Dvoumio sam se da li da je označim kao "raskriv-raspravu". Demonijačka je, pre svega, po mehanizmu prenošenja ideja. Da je dijalog - i jeste i nije. Da je platonski - više nije no što jeste. Reč je o četvoroglasju, o glasovima koji se tajanstvenim putem ukrštaju, a katkad i debatuju.

- Koliko se sećam, Kišov Simon Čudotvorac je nosio "gnostičku" mindušu nalik zaštitnom amblemu vaše knjige tj. naslovnoj vinjeti. Zašto ste se baš odlučili za zmiju koja ujeda svoj rep?

- Ofitsko zmijište presečeno na "četiri polovine" treba da podseti na osnovu antinomiju knjige. Na jednoj strani su čudljive gnostičarske izreke, opomene i putopisna uputstva Prijateljice Velike Bolesnice a na drugoj je strani zamršen kodeks dogmatskog pitagorejskog "pravouglja"... itd.

- Razgoor vode, kroz celu knjigu, dva pitagorejska savremena otpadnika. Koje su njihove disidentske pozicije?

- Prema prvim reakcijama, vidim da su poneki od čitalaca malo nervozni. Traže objašnjenje ko je ko u ovoj raskriv-raspravi. Dakle, da razjasnim. Rekao sam, moja prijateljica je čudljiva gnostičarska mudrica. Što se moje malenkosti tiče, ono sam što sam vazda bio - pomalo intelektualac, pomalo kolebljivac, pomalo sumnjičavi, lako sapletljivi saputnik nekih neodredivih modernih pitagorejaca. A što se dva dična, bivša pitagorejca tiče, to su primerci sasvim drukčije duhovne konstitucije (prema Cvijiću, vrlo karakteran "dinarski tip" proteže se sve do Ukrajine, sve do Pitagore Pitagorovića). U svojoj

pravovernoj fazi bili su čvrsti, monolitni pitagorejci. Ali, ti najčvršći obično postaju i najvatreniji otpadnici. (Dissidium, dissidentia - oznake su preuzete iz istorije crkava i sekti. No, budimo bez predrasuda. Otpadnici mogu biti i vrlo zanimljive, živopisne ličnosti. Hoću reći - ako je decenija iza nas bila prevashodno decenija dosadnjikave disidentske literature možda će decenija što je pred nama omogućiti bivšim disidentima da kao nečiji benigni književni junaci zanimljivije progovore o sebi. Videćemo...

- *Ponoćni pitagorejski disidenti iz Kruga... prosto su opsednuti, GSP autobusima kao nekim mitskim bićima. Kakav je zapravo njihov odnos prema ovim limenim demonima?*

- Pa, recimo, odnos pobunjene, iznaopačene religioznosti, negativne religioznosti... Iz izvesnih tehničkih razloga, nedužni beogradski autobusi podsećaju ih na patetično kruženje Zemlje i Antizemlje oko večite, nevidljive Hestije. Drugim rečima, nisu još prevazišli matrice pitagorejskog sujeverja. Disidenti nisu nikada indiferentni prema svojim bivšim negativnim predznakom ostaju, najčešće, okultno vezani za stare... simbole vere!

- *Da li je Platonova Atlantida pozitivna ili negativna utopija? Ili je reč o antiutopiji? Možda bi nam etimologija reči "utopija" mogla pomoći u odgovoru na ovo pitanje.*

- Utopije su Nigdije, uhronije su Nikadije. U svakom slučaju su i Nedođin-gradovi koje mudrost narodske oznake predostrožno drži podalje od stvarnosti. Od etimologije je, verujem, zanimljivija etiologija: gde je poreklo? I da li je Platon stvarno začetnik utopijske strasti, pa samim tim i glavni krivac za mnogo šta ludo u ovom današnjem ludom svetu? Krivac verovatno jeste, ali ne prvi i jedini. Utopijske fantazme su postojale, bar u usmenom predanju, i pre Platona. Aristofanovo izrugivanje Gradu Ptica, gradu ni na nebu ni na zemlji, gradu koji je upravo imao biti podignut u obliku kruga na četiri ćoška, zacelo je starije od pojave *Države*... Ali, gde je onda geneza grčkih utopijskih slika? U tajnim kultovima, u orfejskoj teologiji, u pitagorejskim matematičko-društvenim spekulacijama? I odakle slike pristiću? Uticaji sa Istoka? Uticaji iz italskih prostora? Da sam umeo na ta pitanja valjano i izričito odgovoriti, verovatno ne bih pisao "demonijačku raspravu", već bih knjizi dao neki drugi oblik.

- *Nije li reč o atavizmima ili, tačnije, o graditeljskim arhetinovima?*

- Verovatno je reč o atavizmima. Problem se za mene otvorio još davno, u vreme mojih *Urbanističkih mitologema* (1966). (2) Tada sam pomno proučavao arheološke materijale i situacione planove i tragao sa magijskim smislom najranijih protourbanih i prvih urbanih planimetrijskih figura. Nije bilo teško uočiti da se opsesivno izdvajaju dve idealne "geometrijske senke" kojima su se prastari graditelji, gradeći sasvim neidealno i trapavo svoje naseobine, ipak uporno dakle i idealno, divili. Krug kao starija objava "magijske želje" i zatim derivacije pravnog ugla i poneki nevešti kvadrat. Reč je, koliko o praktičnim, tehničkim matricama, toliko i o dejstvujućim, dakle, okultnim funkcijama geometrijskih slika. I tu se negde, i te kako, skrivaju i vrlo nejasni koreni svih potonjih utopija. Ne mogu ničim da

dokažem da je utopijska fantazija i do danas sačuvala neku efektivnu vezu sa svojim atavističkim poreklom, ali i dan-današnji utopijski zanosi, nošeni još uvek mehanikom magijskih želja, imaju nesumnjivu okultnu snagu. To, držim, ne treba ni dokazivati.

- *Da li Platonovu Atlantidu smatrate anticipacijom današnjeg megalopolisa?*

- Prema klasifikaciji ser Patrika Gedesa, onoj kojom se još uvek, u nedostatku bolje, u našoj struci koristimo, za Atlantidu bi se pre reklo da je bila zamišljena kao ogroman *metropolis*, imperijalni grad čvrsto sabijen u svoj kružni obim. Nije bila, nije mogla biti, i ne treba je zamišljati kao neko difuzno megalopolitensko područje u današnjem smislu.

- *Jeste li ikad pokušali da izračunate koliko bi stanovnika Atlantida mogla imati? Mislim na sam grad, na prestonicu ostrva.*

- Ako uzmemo u obzir neke današnje (u mnogo čemu još pretehničke) velike gradove trećeg sveta, pa ako onda tačno definisanu površinu atlantidskog gradskog kruga prekrijemo tkivom sličnim nekoj današnjoj "kazbi", i ako jedan deo stanovništva rasporedimo u čunke, duž mnogobrojnih kanala, isterali bismo brat-bratu 5 do 7 miliona stanovnika. Grci koji su i sami mogli izvesti sličnu računicu, morali su biti užasnuti. Grad deset puta veći od Vavilona, dvadeset puta veći od Agbatane, koja je, opet, kažu bila bar dva-tri puta veća od Periklove Atine. Bez sumnje, trebalo je dobro utuviti da su i grad iz *Države* i replika iz *Timeja/Kritije* bili tvorevine socijalno, moralno-politički, pa čak i vojnički zdravije i jače od desetinama puta premoćnije Atlantide. Ali, pošto i književna fantazija obavezuje na neka pravila ponašanja, a da naravoučenije ne bi ispalo smešno - Platon je u zgodnom trenutku - prepustio zajedničkoj katalizmi i Atlantidu i mitsku Atinu, i još je dobro uzdrmao celokupnu ravnotežu sveta.

- *Koja je pouka, ako je ima, iz propasti Atlantide?*

- Što se legende o Atlantidi tiče, pouka je višeznačna i svako može da je shvati kako hoće. Prava, sitničava didaktika došla je na samom kraju Platonovog života, koliko da se tek kako-tako zatvori tetradički fišek. Platon je ponudio još jedan model, ne više idealan, već optimalan, ali ta njegova staračka gradograditeljska verzija do danas još nikoga nije oduševila. Drugim rečima, hteo Platon to ili ne - hteli to mi ili ne - Atlantida je, ipak, ostala najubedljiviji i najuzbudljiviji model utopijske serije... Atlantida - utopija sagrađena da antipodno potvrdi svu vrednost druge utopije, nadrasla je u neku sasvim treću nadutopijsku konstrukciju.

- *U Krugu na četiri čoška pominjete Posejdona ne samo kao boga mora već i boga ekološke mudrosti koji je za Platonova vremena čudljivo prognan u helenski Sibir iza Heraklovih stubova? Da li je to progonoštv plaćeno nekom ekološkom cenom?*

- Posejdonove kompetencije su se progresivno menjale, ali nagore. Prabalkanski čudovišni demon, zatim teriomorfno, konjoliko boansko čudovište, pa bog topotnik, pa do destruktivnog boga podzemnih grmljavina i zemljotresa...

- ... i bog ravnoteže zemlje i vode? Nazvali ste ga čak bogom tehnološke mudrosti - zašto?

- Nisam ga ja tako nazvao, već ona dva moja dična pitagorejska disidenta... Uopšte, njihovi komentari mojih izlaganja o Posejdonovom graditeljskom remek-delu, prepuni su jeda i gorčine. Priča o Atlantidi ih razluđuje, između ostalog, i zato što je eminentno pitagorejska u svom preteranom "planetarnom" kosizmu i, još pride, u svoj onoj Platonovoj matematičkoj akribiji, kojom je model potanko razjašnjen... No, ako ipak priznam, što je neizbežno, da sam ja, a ne oni nazvao Posejdona bogom ekološke ravnoteže i mudrosti (bez obzira na njegovu hirovitu narav), onda moram dodati da sam upravo mislio i na naglašenu ravnotežu zemlje i vode, bar u onom delu grada koji je Posejdon sam svojim rukama izgradio. Kod Platona se ta ravnoteža iskazuje i igrama brojeva, a ja verujem da se nešto od nje naslućuje i iz moje crtačke rekonstrukcije... Ali, kao što često biva, nedostojni potomci su posle uveliko povredili načelo ekološke ravnoteže.

- Nisu li sve utopije, počev još od Platonove Atlantide pa do našeg Novog Beograda (možda je i to jedna napola ostvarena utopija) antičkološke?

- U zaleđu Atlantide-grada, posle prognanog Posejdona, izgrađen je monstruozan hidrološki sistem navodnjavanja, odnosno drenaže, koji je pokrивao ravnice površine današnje Mađarske. Slivne kose planinskih venaca bile su bar dvostruko veće. Čitavu tu nečuvenu tehničku majstoriju Platon je vezao za more jednim jedinim izlivnim "sifonom", i to baš na onoj tački gde je spoljni krug grada dodirivao morsku obalu. Preterano kišovito proleće, kao što je ovo sadašnje naše, bilo bi dovoljno da pokrene vodenu stihiju koja bi snagom nuklearne eksplozije raznela Atlantidu-grad. Ne znam, stvarno ne znam, da li je u pitanju, čak i kod Platona, tradicionalna grčka nespretnost u stvarima hidrotehnike. Ili je Platon namerno izgradio tehničku alegoriju o premoćnoj, nadutopijskoj civilizaciji sagrađenoj na opako labilnim miljevitim temeljima... Naravoučenije je opet ispalo nejasno, ali uprkos tome, mnogi su utopisti docnije gradili svoje utopije u inat prirodi. Grad, utopijski grad, imao je biti ne samo "grad jači od čoveka", već i grad jači od prirode. Uostalom, klasična antinomija *homo physis* po pravilu je uvek razrešavana na štetu prirode - one, u čoveku, i one oko njega.

- Zar ne postoje utopije koje nam (u rusovskom smislu reči) nude povratak prirodi?

- Utopija je danas reč-kalauz. Njom se danas bez teškoća otvaraju (bolje reći obijaju) svakovrsne intelektualne i moralne brate. Pa ipak, valja se prisetiti da su i reč i pojam nastali u ambijentima renesansnog platonizma. I upravo u takvim ambijentima utopije su veštački svetovi, ozbiljni, vaspitni, terapijski. Svaka utopija imala je, u načelu, jedno svoje namrgođeno "političko ostrvo" i na njemu svoj sopstveni grad pravde i jdnakosti. Ne znam da li ću biti jasan, ali pokušaću da se izrazim arhitektonskim jezikom. Utopije su klasicističke troverine, nezamislive u kićenom stilu rokokoja. Ostrva rokokoja bile su Kitere, a ne Utopije. A zaselak Marije Antoanete u

Versaju, u kojem se ona preodevala u mlekaricu da bi gostima servirala sir s vrhnjem, to nije bila nikakva utopija, bar ne pitagorejska, odnosno današnja, ali na pitagorejski način.

- *A sada, opet, oprostite mi za naknadnu radoznalost. Jedno čisto tehničko pitanje. Da li je onaj atlantidski "sifon" izazvao bezmalo smak sveta?*

- Priznajemk, opet, da ne znam. Međutim, čini mi se da se u okvirima antičko- tehničkog genija nije moglo zamisliti išta strašnije od vodene pošasti. Ništa što bi se iole približilo, poređenja radi, današnjoj mogućoj nuklearnoj katastrofi. Ako je "sifon" stvarno eksplodirao, onda se to može shvatiti samo kao eksplozija nagomilane energije nerazumno izdvojene iz celine prirode. Prema tome, sličnost sa današnjim crnim perspektivama nije baš sasvim proizvoljna.

- *Da li je tačno da ste svojevremeno, na podsticaj Branka Pešića, (3) nabacujući prve skice za spomenik revoluciji na Ratnom ostrvu, pokušali da premodelirate ovu prirodnu retkost i danapravite spomenik zemlji i vodi, po nečemu sličan smanjenom planu Posejdonove Atlandite? Od toga ste kasnije odustali. Zašto?*

- Odustao sam, jer sam, bez obzira na primamljivost slike, vrlo brzo uvideo neadekvatnost simboličke poruke.

Napomene:

1. Krug na četiri ćoška, Beograd, "Nolit" 1986.
2. Urbanističke mitologeme, Beograd, "Vuk Karadžić", 1966.
3. Gradonačelnik Beograda,

Intervju: Dragan Jovanović
NIN, Beograd 3. maj 1987.

3. Bogdanovi čarobni krug

Od ritualnih igara do crteža, zapisa i stvaralačke Bogdanovićeve poetike protekle su decenije, kao i vijekovi među filozofskim periodima koji mu služe kao poziv na putovanje, igru uvijek na granici sna i jave, između tradicije i savremenika.

Ima situacija u modernoj nauci kad je neophodno prebaciti se u svet "Alisine zemlje čuda", kaže nam Bogdan Bogdanović, umjetnik, arhitekta, iz čije radionice odlaze po različitim mjestima u zemlji i svijetu djela sa neuobičajenom poetikom, bliska različitim vremenima i majstorima različitih podneblja.

Od partizanskih spomenika, orijentalnih, klasičnih modela, nekropola, "među kojima su i "Slobodište i Jasenovac, od kamenih gromadado cfrteža i knjiga, redovni profesor na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, Bogdanović nas vraća svijetu neimarske riječi, graditeljima i vremenu koje traje i ponovo nam dokazuje vrijednost i neuhvatljivost stvaralačkog rada, predanog i bliskog svakom vremenu.

Nedeljni glas - Vaša nova knjiga "Krug na četiri čoška", za koju stedobili "Nolitovu nagradu", plod je višegodišnjeg spisateljskog rada, ali i graditeljskog iskustva. Koliko se ona, po vašoj ocjeni, razlikuje od ostalih vaših knjiga, dosadašnjih studija, eseja i smatrate li, poired već prepoznatljivih stilskih osobnosti, da ima više humora ili realnosti od ostalihP?

*Bogdanović - Moja nova knjiga... Ne, ne bih se usudio da je poredim sa drugim mojim knjigama, to nije moj posao. Ipak skrenuću pažnju da između skorašnjeg *Kruga* i davne "Zaludne misterije", (1) postoji dosta čvrsta unutrašnja veza. Smešni pitagorejci su jedni isti, samo jednom viđeni spreda, sa talijansko-renesansne strane, drugi put viđeni nekako s leđa, u jednoj nama mnogo bližoj varijanti.*

- Vaše spisateljsko iskustvo proisteklo je iz traganja za humanim vrijednostima graditeljskog rada i potrebama savremenog čovjeka, ali se u svojoj prozi vraćate drevnim civilizacijama i ličnostima iz gradirteljske, filozofske i književne oblasti. Da li ste svjesno računali na neobičnost forme i smatrate li sebe i danas modernim umjetnikom?

- Pisao sam da bih umeo da gradim, gradio sam da bih umeo da pišem (i da bih imao o čemu da pišem). Praktično sam romansirao svoje graditeljstvo samim tim što sam odabrao da se bavim jednom dotle zapostavljenom oblašću arhitekture: odabrao sam staroderevan način rada, manuelan, uglavnom zasnovan na klesarskim veštinama.

- Pohađali ste crtačku školu Petra Dobrovića, a vaše knjige obično su praene dijagramima, crtežima, dok po ocjenama drugih težite u stvaralačkom radu dinamici, poetici i ritualnoj igrariji. Da li je crtež, koji

vas danas zanima, nastajao slično kao i knjiga, kao razrješenje nekih problema?

- Predamnom je dvanaest kofera crteža i skica. Ponekad mi se čini da je bolje u njih ne zavirivati. Zašto? Pa, sami ste nagovestili: crtež je i zapis, zapis je rukopis, rukopis je često i palimpsest, ponekad se i dva - tri životna sloja navuku preko istog komadića hartijre. Tako se nagomilavaju decenije rada i spratovi smisla. Ponoviću: možda je stvarno bolje da ne zaviruje u te zabataljene, podzemne spratove.

- Koliko su tekstovi iz vaše radionice, ali i crteži sa nove izložbe u Sarajevu, plod već odavno započetog putovanja kroz vrijeme i traganje za identitetom graditelja, neimarstva?

- Privodeći kraju rukopis "Krug" odlučio sam da elementarne skice, kojima sam se ispomagao, pretvorim u prave ilustracije, no tekst je već bio gotov i nije se moglo ništa bitnije dodati... tekstu. Obratno, "izložba nenapisane knjige", crtački je sinopsis za knjigu koja ne samo da nije još napisana, nego možda nikad neće ni biti napisana. Ali, ako i ne bude napisana, ostaće nacrtana. Da, baš tako; nacrtana knjiga o ukletom građenju sveta, o građenju sveta "na veresiju". I ta bi se knjiga mogla nazvati, recimo *Mardukova varala*, ukoliko prihvatimo da početne formule sveta u kome živimo ne dugujemo ni grčkim bogovima, ni jevrejsko-hrišćansko-islamskom bogu, već daleko starijem *Marduku*, malo trapavo i lakomislenom mesopotamskom bogu - magu - graditelju. Ili se, možda, ta knjiga mogla nazvati *Kibeline košnice*, ukoliko nesavršenost sveta pripišemo nesporazumima, i sukobima, i ratovima između davnašnjih levih, ženskih (Kibelinih) gradova, - i desnih, muževnih (Mardukovih)... Verujte mi, sve je to u dobroj meri čitljivo sa crteža, i sad samo treba naći vremena, uzeti pisaču mašinu, posaditi se pred velike kartone i tipkati i tapkati, razume se, bar desetak godina.

Dodajem da na crtežima nije zapisano ako je Mardukova polovina sveta odnela prevagu, ali to je samo po sebi evidentno (Marduk - vlast, politika - bato, tehnologija, tehničari i tehnokrati... još od Prometeja i vatre, pa sve do Černobilja i opet do vatre)...

- Da li danas još uvijek smatrate da je vrijeme naučnika bez mašte i umjetnika bez logike prošlo, i kakvu za vas imaju vrijednost traktati u kojima se, pored različitih žanrova, miješaju i ravnopravno egzistiraju nekadašnji ili novi disidenti i astrologija, alhemija, filozofija?

- Mislim još uvek isto to, samo napola. Logika mašte sme biti i logika - nad-logika, i nad-nad logika, i logika-nad-nad, i metalogika *Edgara Alana Poa, Hofmana, Šamisa, Brentana... i Luisa Karoja*, svakako, a među crtačima, jednog samo da pomenem, sada vrlo modernog *Ešera*. Gde sam se, međutim, pokolebao? Počinjem ozbiljno da zazirem od mašte naučnika, jer je, za razliku od umetničke mašte, veoma efikasna, a u tome se kriju pretnoge pretnje.

- Kao profesor na Arhitektonskom fakultetu, koji je svojim dijelom dao izuzetan doprinos, da li biste rekli nešto više o specifičnostima nauke i zanata, kojima ste posvetili cijeli radi vijek?

- Upravo sam održao svoje poslednje, oproštajno predavanje. Tema *Arhitektonska teorija - nauka ili gnoza*. Izjasnio sam se za "gnozu", za slobodnu, ličnu gnozu u svemu pa i u stvarima graditeljstva. Izjasnio sam se protiv "bukvalnog znanja" i prokleo sam sve pouke i sve poučitelje. Glasao sam za višeznačje stvari kojima smo okruženi, za polisemiju. Glasao sam, dakle za jedno novo, neuobičajeno, drugo i drukčije čitanje sveta (i gradova, i civilizacija), od iskona do danas...

- *Da li ste zadovoljni svojim graditeljskim radom nekropolama, spomenicima, i možda biste ih izdvojili, zbog stilske i vremenske raznolikosti?*

- Ako se neko tako odlučno izjasni za drugo čitanje sveta, kao što sam ja učinio, onda je neizbježno da na vaše pitanje odgovori sasvim jednostavno: ne, nisam zadovoljan svojim životom (iako sam se u životu lepo naigrao); ne, nisam zadovoljan vremenom u kome sam svoj život proživio (iako sam, srećno mimoišao njegove najbestijalnije užase, a lako sam ih mogao nemimoići); ne, nisam zadovoljan ni svojim građevinama (iako su mi pomogle da dobar deo života odlebdim između zemlje i neba); ne, nisam zadovoljan ni svojim knjigama, ni svojim crteima, ni svojim dijagramima... Jedino bih mogao biti zadovoljan što sam, na kraju, ipak bez laži, iscrtao svoj ornamentum mundi. Ako taj nacifrani zaludgraditeljski crtež nije ispao lepši no što je, krivica je više *Mardukova* no moja.

Napomena:

1. Zaludna mistrija, Beograd, "Nolit", 1963.

Intervju: Jagoda Prnja
Nedeljni glas, Banjaluka, 4. i 5. juli 1987.

4. Uzaman im packe i zvezdice

Arhitekta, graditelj, pisac, izletnik među političare. Nije teško prepoznati da je reč o Bogdanu Bogdanoviću, arhitekti ne samo jugoslovenskog glasa i značaja, autoru 20 grandioznih spomenika revoluciji, piscu neobičnih knjiga... Odnedavno, penzioneru. Ali ništa manje zauzetom nego do sad, ništa manje intervjuisanom nego kad je bio gradonačelnik Beograda, ništa manje neuhvatljivom između Malog Popovića i...

Intervju - Priča se profesore, da ste za godinu dana, u školskoj godini koja je nedavno završena, studentima "podelili" tri stotine "desetki". Da li je to istina i ko je koga nagradio: vi studente jer odlazite u penziju ili studenti vas izuzetnim znanjem?

Bogdanović - Zna li šta mi prvo pada na pamet dok otpočinjemo razgovor? Razmišljam kako da vas oslovim: gospođice ili drugarice? U nedoumici sam (poodavno) postoji li danas bilo kakav način da se, naročito pri obraćanju ženi, nesumnjivo iskaže poštovanje. Ono "drugarice" ima svoj dragi smisao samo u uspomenama iz prvih poratnih godina: danas, u tom već uveliko anahronom obraćanju, ima tako mnogo hipokrizije, zar ne?

- Kako ste oslovljavali majstgore na gradilištu?

- Uvek sam im se obraćao sa "vi" i smatrao sam ih gospodom. Najčešće, stvarno su i bili prava gospoda. Jedno neoprezno, snishodljivo, a u stvari nadmeno "druže" moglo je da zamuti zauvek odnose među nama, pa čak da poremeti i kvalitet posla! E pa, lepo, gospođice Kuburović, tačno je da sam podelio tih tri stotine desetki, ali je tačno da sam slično činio i ranijih godina, samo nije bilo primećeno. Ali, sve ima svoje razloge. Na predavanjima mnogo improvizujem, nikad nisam održao dva istovetna predavanja čak i kad je tema bila potpuno ista. Pri tom, uvek sam se trudio da "mislim" i prstima i kredom. Dakle, crtao sam, crtao i brisao, crtao i brisao na velikoj školskoj tabli.

Jeste li ikad videli kako se neko muči i zlopati misleći? Moji studenti su često imali prilike da gledaju baš tu i takvu predstavu. Razumećete moju želju da mi se ponešto i sačuva od tih efemernih tragova ideja u nastajanju. Tražio sam od studenata da svojeručno, kako znaju i umeju, reprodukuju te moje crteže, ili da ih fotografišu, ne bi li mi ih, posle, kao protivuslugu za moje muke, stavili na raspolaganje. Nisu svi uspevali uvek da uhvate sve, nisu svi uvek ni dolazili, ali kad se sabere, iz njihovih grafičkih beležaka i ponekog zapisanog "šlagvorta" mogao sam da rekonstruišem tok izlaganja u celinu izloženih ideja. I za taj posao, ne baš jednostavan, delio sam

desetke čitavu deceniju, ili deceniju i po unatrag. Stvar je, međutim, izbila na videlo tek prošle godine i nastala je neka vrsta kolektivne uvređenosti.

Čak sam pisao i izjašnjenje, prvo a nadam se i poslednje, u životu. Napisao sam ga sa zadovoljstvom. Lojalno sam priznao da moj sistem ne može važiti za druge predmete, pa ni za druge nastavnike. Ima i sasvim ozbiljnih predmeta iz kojih se ne mogu deliti desetke, tek tako, i odoka. Ima predmeta koji traže rigoroznu disciplinu, a u 19. stoleću neke su velike tehničke škole bile organizovane čak i na kadetskoj osnovi. Pitomci nadaleko čuvene i surove pariske Političke škole nosili su uniforme i sabljice, a oznake su dobijali u skladu sa položenim ispitima i ispunjenim klauzulama... Ali, eto, šta da činim kad ima predmeta koji su po sebi zanimljivi (ponekad ih predaju i zanimljivi profesori), pa nije neophodno deliti packe ili zvezdice.

Ima predmeta koji se bave idejama, a ideje mogu da povuku u svoje vrtloge one koji su im dorasli. A oni koji po sili stvari ostaju izvan vrtloga ideja, uzaman im packe i zvezdice. I upravo ti kojima su moja izlaganja stvarno nešto značila, cunjali su po bibliotekama, pisali su eseje i raspravice, razrađivali moje ideje, ili su ih pobijali ili se sporili. A oni ostali, morali su se zadovoljiti inkriminisanom opštenarodnom desetkom koja je toliko uzбудila čuvare školskog poretka. Bil, o je, razume se, studenata koji su slegali ramenima, uglavnom zadovoljni, i nisu baš mnogo razbirali od te moje pedagogije. Ali bilo je i onih koji su umeli sami sa sobom da raščiste i da uvide kako ima stvari u koje ne treba da se petljaju. Mislim da je i takvo uviđanje uspeh koji zaslužuje prelaznu ocenu. Najzad, bilo je i takvih koji su naknadno shvatili da je prazna opštenarodna desetka pomalo i uvredljiva, pa su tek posle (obično kad se zaljube u devojčice pametnije od sebe) trčali u biblioteke, dolazili na konsultacije i pisali sastave i izmišljali i crtali neke voje ideo-dijagrame, iako su, formalno, ispit već bili ostavili za sobom. Takvim sam se, obino, bavio sa posebnom pažnjom.

- *Da li je to bio vaš način odabira talentovanih?*

- Umeti izdvojiti talentovane od netaalentovanih, pa onda i jednima i drugima diskretno pokazati na čemu su, to je umetnost nad umetnošću. U impersonalnu selekciju ja ne verujem, verujem samo u prave selektore, njihovu intuiciju. Koliko sam sam vredeo, sudiće se jednoga dana i prema mojim studentima koje sam odabirao i kojima sam se posebno bavio - u školi, izvan škole, kao i u onoj neformalnoj (alternativnoj, ako hoćete) školi u selu Popoviću, onoj što smo je od milošte zvali "Mistrija pod orahom ili Seoska škola za filozofiju arhitekture". Eto, to je priča o opštenarodnim desetkama i o izvesnim posebnostima ezoterične nastave.

- *Završno predavanje koje ste održali pred prepunim amfiteatrom Arhitektonskog fakulteta bilo je događaj za sebe, kažu svi koji su ga slušali. To je, međutim, trebalo i videti: predavanje smotano u papirnu rolnu dugaču 6-7 metara, pa još zakačeno drvenim štipaljkama. Koja je poruka tog vašeg završnog predavanja na temu "Arhitektonska teorija - nauka ili gnoza"?*

- Odlučio sam da jednom u životu, u trenutku opraštanja, napišem i pročitam svoje završno predavanje. U toj nameri nisam sasvim uspeo. Već od prvih reči oidlepio sam se od napisanog teksta, a rolna se, kontrole radi, polako odvijala, polako ali sigurno je klizila, silazila je, padala s puta, plazila je prema prvim redovima slušalaca i slušateljki. Predavanje je trajalo neprekidno dva i po sata, a auditorijum je bio strpljiv i pun pažnje. Bio sam stvarno srećan i ponosan. Preda mnom su se nalazili, nazirao sam ih u svetlostima reflektora, mnogi moji dragi desetkaši, jedne ili druge ili treće gilde, svejedno. Neki već i kao magistri, čak i kao doktori. Ponavici, mnogi su beležili i crtežima pratili moje srtnje na tabli, što inače nije bilo neophodno, jer je celo izlaganje televizija integralno snimila.

A sad, ostaje još nešto nerazjašnjeno. Pitate me: koja je i kakva poruka? Zar mislite da je lako neku poruku ispisanu na svitku od pet, šest, sedam metara dužine prevesti, prebaciti, sažeti u nekoliko reči? Uostalom, neću da se prenemajem. Nije ni bilo neke naročite poruke. Nije je ni moglo biti jer se sav smisao mojih reči okretao protiv pouka i poučitelja, protiv agresivnog, jednoznačnog, odsečnog, bukvalnog znanja. A u stvarima duha (arhitektonska teorija, ipak, spada u stvari duha), sve je, naprotiv, u oblacima konotiranih slika i ličnih odraza, sve je smišljeno samo ukoliko je višeznačno, u punom sazvučju neugrožene polisemije. Prema tome, jedina bi poruka mogla biti - ne, braćo, nema poruke i ne očekujte je. Pfreпустimo dakle poruke poručnicima duha.

I upravo zato, ako prihvatimo višeznačje stvari, i otarasimo se agresivnih poručitelja koji, ponekad, mogu biti mnogo opasniji od bezazlenih poručnika duha, tek tada stičemo prava na jedno novo, drukčije, drugo, drugoslovno čitanje sveta (dakle, i arhitekture i gradova i civilizacija). To, neko drugo i drukčije, sasvim drugačije razumevanje sveta moja je davnašnja opsesija, koja me prati još od *Zaludne mistrije*, a kulminira, čini mi se, u *Krugu na četiri čoška*.

- U intervjuu banjalučkom *Glasu*, podelili ste svet, u trenutku rađanja civilizacije, na svet Kibelinih, nesuđenih, i Mardukovih, dosuđenih, gradova. U opoziciji dva principa ženskog i muškog, i u premoći muškog, kao da vidite uzroke tolikim nevoljama današnjice. Pri tom ste, izričito, stavili znak jednakosti između Mardukove polovine sveta i svega što je "vlast, politika, ideologija, ideologije, sve pod konac, svi pod konac, tehnika... tehnika-bato!... tehnologija, tehničari i tehnokrati... još od Prometeja i vatre, pa sve do Černobilja i opet do vatre". Je li to neki nagoveštaj "antiprometejstva" u vašim preokupacijama?

- Nema tajne: nisam raspoložen da se divim ni Prometeju ni Prometejima, nisam spreman da uzvikujem - Prometeji svih zemalja, ujedinite se! To je i nepotrebno, jer oni su se i te kako ujedinili. No pođimo nekim redom. Prometej (Titan po poreklu, dakle konstitucionalno, pre eshilovske konvezije, "intelekt bez duha") staromodna je odrednica večitog progresa i nezadrživog rogresizma koji se, ipak, završava nekom vrstom progresivne paralize. Prvi simptom te paralize je Černobilj.

Ne volim prometejska opredeljenja jer je Prometej, bar u našim prilikama, bio vrlo napredan, gotovo agitpropovski heroj, valjda zato što ga je Marks lično promovisao i preveo iz klasične u modernu mitologiju. Ali, Marks je to učinio sasvim uzgred, pošto je kao i svaki klasičar (po osnovnom obrazovanju) prošlog veka, bio sklon euhemerističkoj didaktici... Ljuti me, sem toga, što prometejska fantazma još igra neku ulogu u nekoj našoj današnjoj kukavnoj filozofiji naše (valjda buduće) civilizacije. Ovo "naš, naša, naše" shvatiti kao uže geografsku odrednicu, recimo od Beograda do Smedereva i natrag.

- *Studenti su vas voleli, svakako da ste voleli i vi njih. Koliko ste bili iskreni prema njima i da li ste im rekli sve što je trebalo da im kažete? Tačnije, kako ste ih pripremali za poziv arhitekta u vreme kad je samo u Beogradu, prema nekim procenama, oko šest stotina nezaposlenih arhitekata?*

- Trudio sam se da pred studentima budem iskren sam sa sobom, jer je to način da budem iskren i sa njima. Živimo u svetu laži, od najbrutalnijih do visokoodnegovanih. Dragoceni su nam trenuci istine, ma čija da je i ma kakva da je. A ta njihova istina - mislim na svoje studente - porazna je i zastrašujuća. Šta ih čeka i čemu da se nadaju? I gde je tu onda progres? I šta na to kažu moderni Prometeji, baroni vatre i slepe titanske snage?

Gledao sam zimus, prilikom otvaranja Plečnikove izložbe, ljubljanske studente arhitekture. Bili su zadivljeni, zapanjeni, zblanuti. Da li je moguće da je jedan jedini čovek iscrtao i podigao toliko sjajnih građevina - koliko neće podići cela njihova školska generacija? Lako je odgovoriti na pitanje da li su danas čovečanstvu potrebne sjajne, plemenite, prelepe građevine, mudro usaglašene sa već uveliko izgubljenim lepotama prirode. Potrebne su, jakako. Koliko bi sramnih betonskih brloga modernog sveta valjalo jednostavno apšprengovati mirnodopskim minama, i baciti u vazduh, razneti u prah i pepeo, i zameniti ih građevinama dostojnim duhovnih moći neostvarenih graditelja!

Poznajem svoje studente, znam za stotine natprosečno obdarenih arhitekata koji nikada svoju obdarenost neće produžiti kroz vreme. Pošto takve nisam smeo podsticati nadanjima u koja ni sam ne verujem, učio sam ih mudrostima... utešnim mudrostima... zaludgraditeljske gnoze.

- *Radni vek ste završili kao profesor fakulteta. Arhitekta ste ali i pisac "Zaludne mistrije", "Krug na četiri čoška", najnovija vam je knjiga "Eej".(1) Kako to da ste uspevali da se bavite i graditeljstvom i spisateljstvom paralelno?*

- Učili su me od rane mladosti da zapisujem, ispisujem, analiziram. Učili su me da mislim pismeno, i da pismeno doterujem svoje misli. Učili su me, naravno, i da cenim takav način mišljenja. Nisam imao ambicija da budem pisac, niti ih sada imam: ja sam pre svega graditelj koji misli pismeno, i o tome ume ponešto i da zapiše... Počeo sam da objavljujem dosta davno, u svojim "zaludgraditeljskim" godinama, kada, sticajem prilika, nisam ni projektovao ni gradio, i

kada sam zauzvrat, neumorno, strasno, gotovo morbidno, gradio kule u vazduhu i iscrtavao gradove ni na nebu ni na zemlji. Upravo u takvim okolnostima nastala je *Zaludna mistrinja*, što, uostalom, dovoljno jasno kazuje i sam njen naslov, on je eksplicitan. Ali, ispalo je da ni kule u vazduhu, ni zaludgraditeljski romansirani traktati nisu uzaludan i sasvim beskoristan graditeljski posao.

Ko pažljivo pročita *Mistrinju*, otpočetu još u vreme kada nisam znao da ću biti neimar velikih memorijalnih zdanja, pronaći će da se u tekstu te knjige skrivaju unapred opisane mnoge moje potonje graditeljske ideje. Posle, kroz naporan rad na gradilištima, otvorio se za mene neslućeni registar oblika, znamenja, graditeljskih metafora i alegorija, otpočele su serije duhovnih doživljaja koji su prosto mamili da budu zapisani i književno razrađeni, i posledično, prebačeni u svet književne graditeljske fantastike. Zato tako često ponavljam: pisao sam da bih umeo da gradim, gradio sam da bih umeo da pišem. Dobar deo moje graditeljske filozofije izgradio se u bibliotekama i nad knjigama koje nikakve veze sa arhitekturom nemaju. Dobar deo književnih ideja sazrevao je na gradilištima, u fizičkim i izvanfizičkim ambijentima zanata. To je tim razumljivije jer su moja gradilišta, za pojmove modernih arhitekata, bila krajnje neuobičajena. Bila su starinska, gotovo srednjovekovna, organizovana prema zakonima tajfi i starih graditeljskih družina i oslonjena na stare veštine klesanja i stereotomije, s iscrtavanjem detalja i variranjen projekata na licu mesta. Takav način radaje već uveliko bio neka vrsta romansirane arhitekture i bogatio se mojim sistematskim izletima u antropologiju, arheologiju, istoriju religije i komparativnu simbologiju. U jednom razdo blju u skladu sa predavanjima na fakultetu ove su se discipline ukrštale i s neizbežnim urbanološkim istraživanjima. Hoću da kažem, srećno sam (ja bar tako verujem) ostao nepodeljen, a to, ponekad, predstavlja pravu muku za sve koji pišu bilo samo o mojim knjigama, bilo samo o mojim građevinama.

- Čini mi se - *propustili ste da kažete koju reč o "Eejima"*.

- Vrlo bih rado govorio i o toj knjizi jedinoj koja izlazi iz moje graditeljske zaludgraditeljske orbite, ali ta knjiga nije samo moja, ona i ma dva ravnopravna autora. Sačekajmo Radu Iveković da se vrati iz Indije, pa ako želite, razgovoru nikad kraja. Duhovita je ta moja saučesnica, i veliki je znalac, i pretpostavljam da ćemo zajedno imati više da kažemo, no svako ponaosob.

- *Ipak, recite bar šta znači taj zagonetni, i, oprostite, pomalo rogobatni naslov!*

- Svaka je onomatopeja pomalo rogobatna... Recimo da je glasovni entitet izveden iz zova buljine u mrkloj noći. Uostalom, može se i drugačije izvesti stvar načistac. Eeji su, jednostavno epistolarni eseji. Dakle, knjiga je izvan poznatih rodova. Postoje epistolarni romani, ali ne znam postoje li eseji u četiri ruke, eseji nastali dopisivanjem... i tako dalje, i tako dalje.

- *Eseji, ali o čemu?*

- Tja, pa valjda o nama dvoma, o samim autorima. Ipak, ponoviću - nisam ovlašćen da dajem jednostrane izjave o toj, meni veoma drgoj, i meni samom vrlo čitljivoj knjizi. Sačekajmo...

- *Studente ste učili stvaralačkim igrama, i na fakultetu i u ateljeu u Malom Popoviću. U međuvremenu ste napravili velike spomenike širom Jugoslavije. Kako taj veliki graditeljski posao shvatiti kao igru?*

- Metodologija igre, sa vim predvidivim i nepredvidivim licencijama, zametnija je, zamornija je (iako je zanimljivija, zabavnija) od strogo naučne metodologije. Kažu braća Srbi da se igram! E Srbijini, Sribljaci, Sribljani, Sribliji moji znate li koliko je jada i rada potrebno da se smisli, da se iscrta, da se unapred u svim mogućim i nemogućim varijantama prouči, da se organizuje, sprovede evalvira jedna pronalazačka igra? U selu Popoviću, igre koje su za cilj imale izmišljanje hipotetičnih gradova i civilizacija i odigravanje njihovih hipotetičnih (verovatnih) sudbina, pripremane su mesecima. Otprilike, za sat igre tri do četiri dana priprema. Ne računajući još i ono što otpada na opšte, i apstgraktno, proučavanje epistemologije igre... Reč je, kao što pomenuh, o vrlo ozbiljnim igrama i o hipotetičnim sudbinskim projekcijama.

- *Napravili ste 20 velikih spomenika revoluciji, a ni jedan od njih ne liči na one druge. Da li ste to namerno učinili ili se tako dogodilo da ste budućim generacijama ostavili šifrovane oruke? Jer, jednom ste kazali da su vaši spomenici, ma koliko bili različiti, samo različita slova iste azbuke, različite reči od kojih je sastavljena jedna rečenica. Za buduće generacije? Šta mislite, koliko će trajati spomenici koje ste napravili?*

- Trajaće ako zadobiju neki nov duhovni legitimitet. A taj novi legitimitet treba pripremiti novim i smelim egzegezama. Ako toga ne bude, ostaće samo gola faktografska suština i spomenici će se svesti na indiferentne podsetnike. U svakom slučaju, sigurno je da ti spomenici neće generacijama budućnosti govoriti isto što i nama govore, ali važno je da ne začute. Pomenuli ste slova iste azbuke, pomenuli ste rečenicu. Koliko je načina da se pročita jedna zagonetna rečenica ispisana nad žrtvama, patnjama, genocidom? Ali, i nad ubeđenjima i egzaltacijama jedne (dnas već davnašnje) revolucije. Vrlo je mnogo načina: polisemija važi i ovde, a važi i plurilogika - kao što bi rekla moja saučesnica iz Eeja, Rada Iveković. Izvesne analogije sa funerarnim obeležjima davnih, izgubljenih civilizacija su neizbežne.

- *Radili ste, a radite i sada, mnogo. Ali, ima i drugih koji rade mnogo pa, ipak, nisu isto što i Bogdan Bogdanović. U čemu je tajna: da li ste rođeni u neki srećan čas ili ste, možda, umeli da izaberete, ili uzmete ono što vam najviše odgovara? Da li ste zadovoljni onim što ste do sada uradili?*

- Još mi odzvanjaju reči u sluhu, dopiru iz dalekih prostora detinjstva, stroge, odsečne reči: igranj se ili radi (tj. uči), nemoj da bazaš! Kada, i dan današnji, uhvatim sebe da niti radim, niti se igram, kad sebe uhvatim da "bazam", ma i u magnovenju, postajem vrlo uznemiren. Osećam se krivim. To je sve što bih umeo da ponudim u odgovor na ovo vaše pitanje.

Napomena:

1. *Eseji* (sa Radom Iveković), Beograd, "Prosveta", 1986.

Intervju: Mirjana Kuburović
Intervju, Beograd, 14. avgust 1987.

5. Pismo Centralnom komitetu SK Srbije (1)

Jezik je misao, misao je čin

Upravo u vreme održavanja poslednje plenarne sednice CK SKS imao sam čast da budem uvršten u četrdeset prvih redovnih članova tek osnovane Međunarodne akademije arhitekture (IAA), kojom sam se prilikom i potrudio da svojoj sabrači po zanatu izožim kvintesenciju vojih graditeljskih i teorijskih iskustava, pa sam za temu svoje pristupne besede odabrao razradu jednog danas sasvim zaboravljenog Volterovog eseja pod vrlo modernim naslovom - *Pustolovine pamćenja*. Nisam ni sanjao, međutim, da će taj moderni naslov biti moderniji no što sam mislio, i da ću se uskoro još jednom pozivati na njegov smisao. Evo, ja to upravo sada činim, sastavljajući neku novu vrstu besede koju neću izgovoriti, već ću je uputiti Predsedništvu CK SKS s molbom da je umnoži i prosledi svim članovima foruma kome i sam pripadam. Razlozi koji me na taj čin navode, upravo su razlozi *pamćenja*, pamćenja unatrag, dakle, mog pamćenja, ali isto toliko, a možda još i više, razlozi budućeg pamćenja, dakle, budućih pretraga u ime Mnemosine i njene neporočnosti - popisanim materijalima današnjice... A upravo su ti dosadašnji materijali koji se odnose na plenum i događaje oko njega, vrlo nesigurni. Ispalo je tako da se u njima, neoprezno i na više mesta, a bez navođenja imena, zapisuje prezime Bogdanović, ili se pominju Bogdani (opet bez prezimena), pa da u budućim avanturama pamćenja nikoga ne bismo dovodili u nedoumice i paradoksalne zablude, odlučio sam se da posle svega, i uprkos svemu, pismeno izložim uglavnom sve što bih, verovatno, rekao da sam plenumu prisustvovao.

Pretpostavljam da ste, dragi drugovi, radoznali da odmah i bez uvijanja s moje strane, razaberete o čemu želim da raspravljam u ovoj svojoj naknadnoj besedi kojoj je suđeno da za buduća vremena, zauvek, ostane u formi jednog poduzetog pisma. Biću zato, na samom početku kratak, i, u granicama mogućnosti, jasan, eto, ja pokušavam da otvorim raspravu sa sobom i sa drugima, raspravu o iracionalizmu. Ali ne o iracionalizmu u poeziji, ni u umetnosti, ni u filozofiji. Ne otvaram raspravu ni o iracionalizmu u ljubavi, ni o iracionalizmu u ljubavi prema domovini (o čemu bih rado, drugom prilikom)... Ne, ja pokušavam samo da raspravim što se raspraviti može o nekom novom, ili obnovljenom, čudovišnom, o nekom gotovo okultnom iracionalizmu, koji kao opako, skriveno načelo otpočinje prožimati mnoge postupke, mnoge izlive emocija, mnoge bezrazložne i besmislene izjave i neoprezne reči. Iracionalizam kao da pomalo postaje vladajući princip našeg svakodnevnog života... A kako se svako

bezumlje, pa i političko počinje ponajpre otkrivati u bolestima jezika, tamo ga, odmah, u tom ne baš preterano skrivenom ležištu, treba i potražiti.

Da sve bude još neobičnije, pa ako baš hoćete, i još iracionalnije, lako se da zapaziti da je na sednici Predsedništva, i na plenumu CK SKS, bilo upravo vrlo mnogo, nesrazmerno mnogo difuznog, razmagnetisanog razgovora o jeziku. Bilo je, bar za skromne pojmo moje naivnosti - neobično, neverovatno, nepodnošljivo mnogo reči o rečima, o njihovom značenju, o njihovim podznačenjima, nadznačenjima, iza-značenjima. Koliko su samo puta pomenuti, ili mukom kolokvijalnog govora netačno potezani, svakojaki pojmovi kao što su sinteme, reči-amblemi, reči heraldičkog opsega, apolozi, alegorije, parabole, metonimije, metafore u užem smislu, sve do čistih i neprikosnovenih simbola, koji uvek stoje na vrhu piramide verbalnih slika. Raspre su često više podsećale na kongres hermeneutičara, no na partijski plenum. Verujem da takav skup još nije zabeležen u istoriji komunističkog pokreta. Strast sa kojom su krivljene i ispravljane krive i prave Drine ezopovskog jezika (izraz koji se izgleda najčešće mora slušati) - ta strast je bila doista prevelika. Mogla se uporediti, čini mi se, samo sa strašću Staljinovih jezičkih didaskalija, kojima je, pred kraj života, delio uputstva ne samo o tome *šta* treba govoriti (to je ionako bilo jasno), već i *kako* treba govoriti. Pri tom, pune objektivnosti radi, ipak ću vam reći da je Staljin imao izvesnih lingvističkih znanja i da lično nije bio bez jezikoslovnog talenta i, kao svaki bogoslov po formaciji, imao je odrana razvijeno osećanje za moć reči - pa mu, valjda, zato plenumi nisu ni bili potrebni. To je, bar koliko mogu za sada da razaberem, i najvažnija razlika...

1.

Poređenje sa mračnim jezičkim didaskalijama, o kojima, verujem, neki mlađi među vama, članovi CK SKS, do sada ništa nisu čuli, spada u moju ličnu avanturu sećanja i za nju, u potpunosti, ja preuzimam svu odgovornost... Ali, ako poređenje odmah i zaboravimo, što je svakako najbolje, ostaje ipak da je sednica suviše često ličila na suđenje jednom mladom, čestitom, ubedljivo obrazovanom čoveku koji je na sednici (i pre nje) optužen i osuđen ne za verbalni delikt, već za delikt nepočudnog jezika... jezika i govora... jezika i stila... (nepreciznosti nisu moje i nameće ih upravo jezik, jezik i govor, stil i anti-stil rasprave, odnosno raspre).

Da, dragi drugovi, upravo je kao što sam rekao: jedan mlad čovek, jedan politički pisac na samim počecima svoje izredne političke esejistike, odmah je neopozivo osuđen za delikt jezika... za delikt nepočudnog nečudorednog, nekanonskog jezika i, da budem do kraja otvoren, vi ste ga većinom glasova osudili! Takva osuda je očigledan presedan u našoj političkoj kulturi i upravo zato, kao presedan, u meni izaziva vrlo veliku zabrinutost. Eto, do pre neki dan, nisam ni razmišljao o tome da li postoje kanoni jezika i izražavanja u političkim tekstovima i da li se unapred moraju regulisati pravila govora i govorenja na sastancima i forumima. Sad, međutim, počinjem da se

preslišavam: postoje i stvarno neka čvrsta i apodiktička pravila političkog i partijskog govora, baš takva kao što nam ih nudi, i odsad pa nadalje nameće, natura, nabija na glavu upravo ova žalosna rasprava-raspra? Pitam se ko je i kada postavio kanone partijskog govora i, više od toga - ko je vlastan da ih postavlja? U Titovoj Jugoslaviji govorili smo slobodno i na partijskim sastancima i u forumima: ponekad smo i suviše govorili, suviše često smo koristili neomeđenost prava da govorimo. Ljutili smo se na tuđe digresije i skretanja, ali nikada niko od nas, ni veštijih ni manje veštih govornika, nije imao nikakvu unutrašnju, spolja nametnutu skrupulu razmišljanja *kako* govoriti, i da li je, govoreći, ostao u merama nekog nepisanog kanona ili ih je prekoračio. Sam Tito je govorio nevezanim, nesvezanim, nesapetim jezikom, ponekad u krajnje ćudljivoj kadenci - što je davalo posebnu ubedljivost njegovim rečima. A reči su mu nailazile (ili, kao svakom živom čoveku, i nisu baš nailazile kad treba i kako treba), ali nailazile su i ređale se bez ustručavanja, bez ikakve vidljive cenzure i unutrašnje spazme. Bio je to slobodan govor čoveka koji nikome nije ulivao strah od govora i od prava na slobodan iskaz.

2.

Doživeli smo sada, najednom, pokušaj nasilne unifikacije jezika. Unifikacije jezika, nastojanje da se uspostavi neki neprikosnoven kanon, spada po pravilu u svet crkveno-jezičkih kategorija. Ako je, možda, taj pokušaj proizašao iz jaloe nade da će se ujedinjavanjem jezika postići neki prividni supstitut jedinstva - zabluda je očigledna. Jedinstvo, kao ni jezik, nije ni metafizička ni teološka kategorija.

Uostalom, neki od vas su tu opasnost već bili uočili, i nisam ja prvi koji nanjih skrećem pažnju: "Utvrđivaćemo reči i izraze i tamo gde je to neophodno i tamo gde nije, tražićemo unifikaciju, jednoličnost, jednoznačnost izražavanja i kad nema razlika u stavovima - u suštini stavova i (u suštini) opredeljenja u politici. I na tome ćemo trošiti ogromnu društvenu energiju"... Ovo upozorenje, baš kao i nekoliko njemu sličnih, bilo je opravdano, kao što čitav tok raspre i daljih događaja u vezi sa njim to dokazuje. Ali, uzaman sva ta opravdanost upozorenja pred naraslim, nabujalim težnjama (odakle li su samo, iz koje podsvesti krenuše?) za "monolitnim zvukom", za monofonijom. Tu strasnu želju za jednozvučjem ne umem drukčije da razjasnim do kao veoma ozbiljnu (podsvesnu, nesvesnu, besvesnu, beslovesnu), ali ipak izričitu pretnju mračnog iracionalizma... uskoro ću morati da upotrebim i neki jači izraz!

Ako verujete da će bilo kakva monofonija ponuditi bilo kakav doprinos jugoslovenskom sazvučju, vaša je zabluda strahotna. Ne samo da unifikacija partijskog jezika u srpskim i srbijanskim okvirima neće nimalo doprineti boljem razumevanju unutar Jugoslavije, već će se odmah pokazati kao opaki faktor daljeg udaljavanja, sve većeg nerazumevanja. I ne samo da će nas, srpske komuniste i srpsku inteligenciju uopšte, sve više zatvarati u svet morbidnih fikcija, već će nas sve više udaljavati i od same stvarnosti i od moći da je jezički "preslikamo".

3.

Pojava je naglo izbila na videlo i, budući još uvek svima na videlu, pokazuje bezmalo sve osobine nekog neočekivanog hepeninga. Taj jezik, ili bolje reći anti-jezički hepening, može se, razume se, uzeti i sa smešne strane. Prapovodi su stvarno komičniji, ali znamo da se i iz komičnih povoda neretko razvijaju vrlo ne-komični događaji, onekad i sa tradicionalnim posledicama.

Podimo od tih čudnih podsticaja i u dubokom mraku skrivenih infantilnih želja odraslih ljudi: "On (-moja napomena: *on*, Pavlović -) više je, ja mislim, na televiziji nego svi opštinski komiteti i međuopštinski komiteti..." ili, slična jadikovka, samo sada odjadikovana i uz izvesne pokušaje da se oblast infantilnijih ljudskih želja uokviri prvim prividima ozbiljnosti i jezičkog čudoređa. Razume se, opet na Pavlovićev račun: "Ja bih rekao... izvesna doza neke narcisoidnosti, samozaljubljenosti u sebe i svoje tekstove..." Ozbiljnost prigovora je takva da bi se mirno moglo odustati od svakog pobijanja. Ipak, iza ove naoko opet sasvim bezazlene erupcije političkog nevaspitanja, kriju se već i neki ozbiljniji motivi prvih nagoveštaja da se generalno, i svim snagama udara na Pavlovićev jezik u celini pa i na inherentne osobenosti živog jezika uopšte. Hajde-de, - dozvolimo - samozaljubljenosti ima kod svakog autora i kod svakog govornika; ima je i te koliko i u nepodnošljivim proliksijama automatskog političkog praznoslovlja. Zar to ikome od nas danas treba dokazivati? Međutim, prigovor je suštinski i ne ide na "izvesnu dozu neke narcisoidnosti", kao takve, već ide na račun očigledne Pavl, ovićeve stilske brižljivosti i brige za integritet teksta i integritet smisla u tekstu.

4.

Shvatio sam: govorilo se zatim o Pavlovićevom maniru jezika "sa visokim retoričkim pretenzijama". Stavljam na stranu previd da je retorika više stvar govora no jezika i, na kraju krajeva, to je sasvim sitna omaška, ali se pitam kako je moguće da navodni "razni obrti ovakvi ili onakvi" i svakovrsne (podrazumeva se - nepoćudne) "igre reči" sasvim pogrešno uzimaju kao ukrasne šljokice, a ne kao funkcionalni elementi jezičke metode?

Namah, drugovi, pričinilo mi se da ću se i obradovati. Da li to, najzad, otpočinjemo pravi razgovor o sve osetljivijim pitanjima političkog diskursa kod nas i njegovog odnosa prema stvarnosti? Na žalost, svako je radovanje ispalo preuranjeno. Pokazalo se da je samo reč o pokušaju da se milom ili silom zaustavi jedna modernija jezička metoda političke analize i da se stvari ponovo vrata u okvire forumskog, pa i konferencijskog praznoslovlja. Pri tom, nije nedostajalo ni neprikrivene demagogije. Pa evo i sam imam prilike da slušam izlaganje u maniru sa visokim retoričkim pretenzijama i raznim obrtima, ovakvim ili onakvim, (a) to je ono (š) to kažu da nas običan narod ništa ne razume. Sa igrom reči u kojoj se najčešće gubi direktan govor i njegov uticaj na subjektivne snage... itd. Ako ti naši Žoržike Dandeni stvarno žele da imaju debatu o ozbiljnosti političkog

diskursa, i ako su svesni odgovornosti koju takva debata za sobom povlači - onda će je, makar i *post factum*, imati...

"Direktan govor" je, pre svega, pojam književne naracije, pa tako ni direktan ni indirektan govor ne mogu imati nikakve veze sa bilo kakvim pokušajima klasifikovanja (i kvalifikovanja) političkog diskursa. Sem ukoliko obraćanje objektivnih snaga subjektivnim snagama i "običnom narodu" ne shvatimo kao neku vrstu pripovedanja... Što se retorike tiče, nje je svuda oko nas koliko ti volja, a kanonizovani govori, svi redom počev od crkvenih verzija, uvek su neka vrsta retoričkog kontinuuma. Retorika crkvenog i crkveno-političkog govora uspeva, štaviše, blistavo da materijalizuje neprekinut protok sopstvene "energije" koja se govorničkim ponavljanjem ne troši, već se umnožava; sindrom naopakog političkog diskursa koji bih označio kao oratorski *perpetuum mobile*... No, to moje pozivanje na crkvene (pa i na crkveno-slovenske, pa i na crkveno-đurđijanske - zašto da ne?) govorničke običaje... elem, to moje pozivanje na naglašeno istočne opcije našeg političkog govorništva ne mora biti baš nimalo bitno za ono što ću reći otvarajući novo i bitno pitanje. Važno je znati o kom se to jeziku i govoru (ujedno za ovaj put) mi uopšte sporimo? Mislimo na jezik stvarnog analitičkog rasčlanjavanja pojava, dakle, na živi jezik modelskog "preslikavanja stvari", ili na jezik iracionalno teološkog narativnog kontinuuma? (Kad već takop blagonaklono pominjemo "običan narod", onda znajmo da ćemo lasno objasniti "običnom narodu" sve što je nama samima jasno i što, prema tome, podleže racionalnim objašnjenjima; iracionalna naracija, međitim, čak i kad je prividno snishodljiva, nikome ništa ne objašnjava.)

5.

U parentezi (običnog naroda radi, a i radi svih drugih) otvara se, čak i na problemima jezika, jedno kapitalno pitanje naše stvarnosti: je li partijski život doista "dosta prost"?

Isti, malopredložni govornik na istu temu, i u okvirima istovetne teze: "Partijski život je dosta prost"... Nije, na žalost, nije nimalo prost, baš kao što nije nimalo prost (ukoliko ga u svojoj podsvesti ne uproščavamo) ni onaj drugi, spoljni, nepartijski život koji nas okružuje. Pa pošto ništa, ni oko nas ni u nama, nije idilično prosto, pa pošto je "mutno to u nama, draga moja Beatriče" (Krlježa) - ne smeju ni jezičke transkripcije pojava oko nas i u nama biti nasilno uproščavane.

6.

U parentezi (neizrečena tvrdnja) : Ako je život oko nas doista tako prost da se zbog toga i ne treba uznemiravati, onda je, razume se, svima nama dovoljan i jedan veoma urpošćen partijski jezik.

Isti govornik, uglavnom o istom, samo sad malo drukčije diskvalifikuje Pavlovića, jer se onaj navodno služi "... ezopovskim jezikom, jednim jezikom koji u stvari i nije primeran za tu svrhu". *Ta* svrha, sama po sebi ostaje nerazjašnjena, pa nije nimalo jasno za koje

partijske varijante *te* svrhe Pavlovićev jezik nije primeren. Da li nije primeren vremenu i mestu i svečanim okolnostima uobičajenih jezičkih liturgija kad se nema šta reći, ali se *to*, što se nema reći, kaže veoma svečano? Ili možda, nije dovoljno primeren *pojavana* spoljnog sveta koji partijski život mora da prati, koje mora svakodnevno da deskribuje, a po mogućnosti i da ih razrešava?... Ako je reč o misteriji mesta, misteriji "toposa", mirno izjavljujem da ne *genius loci* partijskih sastanaka sam po sebi nikada nije naročito impresionirao; nisam dozvoljavao da mi nametne bilo kakve uslovne refleksije. Na partijskom sastanku, kao i u svakodnevnom životu trudio sam se, koliko je bilo u mojoj moći, da sledim nevidljive, ali ipak postojeće diagrame stvarne stvarnosti o kojoj se razgovaralo. A to, kako sam se sam decenijama ponašao, imam sva prava da pripisem i Dragiši Pavloviću... I upravo zato, drugovi moji, ja i razumem "osobenost" njegovog jezika. Taj njegov jezik, kao i toliki drugi "jezici" tolikih drugih meni razumljivih ljudi, odmereni su uvek, i na neki svojstven način, prema stvarnosti; to su, po pravilu slobodni, polivalentni, polisemični načini govora koje svakodnevno srećemo među živim ljudima. Kao takvi, oni su i više artikulisani i daleko sistematičniji u svom nekanonizovanom višeznačju, pa su samim tim i daleko pogodniji za identifikovanje pojava od svakojakih jezičkih liturgija i "rituala umiranja jezika" (Oskar Davičo), ili što je još gore, od gnusnog žrtvenog ubijanja jezika.

7.

U parentezi, konsektivno: ako je život oko nas, ako je život u nama, pa ako je i naš život u partiji doista "dosta prost", onda su dozvoljene, čak su moralno opravdane, svakovrsne jezičke i misaone simplifikacije. Ali simplifikacije, čak i kada su idilične - naročito kada su idilične - uvek su zasnovane na samoobmanama koje mogu biti i tragične.

Ko ima oči da vidi i uši da čuje (što bi rekao Herodot) uvideće sijaset baš takvih samoobmana u našem svakodnevnom životu i na svakom koraku. Uvideće, kao što sam već rekao, i opet s posebnim naglaskom ponavljam - uvideće sve jasniji prekid komunikacije između nas (nas u Srbiji) i leve inteligencije u Evropi i, pre svega, u Jugoslaviji... Što se Evrope tiče, situirani smo u jedan moderan svet nebrojenih kodova i višeznačja. Ali, isto tako u malome, živimo u zemlji višeznačja i kulturne polisemije. Zar ne uviđamo koliko nam je u prošlosti, počev još od 1918. (možda još i od ranije), pa nadalje, pa sve do juče, i sve do ovog trenutka, nanosila štete naša (srpska, srbijanska, srpskokrnogorska, pravoslavna-đurđijanska) opsesija jedno jedinog jedinstvenog koda i još opsesivnija opaka uhronija (ili utopija) jednog zvuka, "monolitnog zvuka"?

Molim CK SKS da mi ne zamere ovu "igru reči" koja je striktno u saglasnosti sa materijalnim i materijalističkim preslikavanjem stvarnosti: kao graditelj tolikih memorijala u ovoj zemlji, kao čovek koji je proveonajbolji deo svoga života na gradilištima i po majdanima, mogu iz iskustva da podsetim da i kamen ima svoj zvuk i da je taj

zvuk kod velikih i impozantnih monomegalita i sam veoma zavodljiv. Toliko o monotoniji, ali ipak čuvajmo se njenih zavodljivih čari.

8.

U svojevrsne naše (srpske) simplifikacije spada i začuđujuća, čak zaludjuća i na izgled sasvim zaludna raspra oko ezopovskog ili neezopovskog jezika. Ta značajna filozofska dihotomija otkrivena je, izgleda, baš na poslednjem plenumu, i baš kao čuveni srpski eleatski paradoks (nerešivo pitanje kako do Šekspira stići preko kobasice?), čista je besmislica, ali i sasvim nesvesna staljinistička stilska klopka, stilska stratagema, dakle najobičnije rečeno, lukavstvo i obmana.

I eto, kao što vidite, baš na tom ezopovsko-ne-ezopovskom paradoksu moraću se nešto duže zadržati. Za moje pojmove neshvatljiva je upravo njegova pogrešna definicija, a greška u koju se nenamerno ili namerno upada više je nego karakteristična. Ezopovski jezik je, navodno - "jedan jezik iza koga se mogu nazirati i druga mišljenja, i drugi stavovi..."

Stara je istina da svaka pretnja slobodi čovekovoju počinje uvek, i pre svega, u domenu jezika. Bojim se da ćemo istinovernost i pravovaljanost te istine (iskazane pomenutom definicijom) uskoro svi početi proveravati sami sa sobom, i - na sebi samima. Iza apsurdne osude apsurdnog "ezopovskog paradoksa" naziru se, upravo u naznačenom smeru, i doslovna obećanja!

Mnogopominjani izraz je, inače, prenadražanim, preteranim pominjanjem zadobio veoma jasan optužujući naboj i potpuno se iselio iz svog realnog semantičkog polja. (Cf. Vujaklija: ezopski - duhovit, šaljiv, zajedljiv... ukoliko se odnosi na jezik i stil; ružan gadan ukoliko se odnosi na Ezopa lično, Cf. Klaić; ezopovski - svojstven basni, maštovit, zagonetan, poučan...) Nasilno izmeštanje značenja odaje, pored koječeg drugog, gotovo neverovatan strah, pravu paniku od polisemije, od višeznačja reči i govora, čak i pri opisivanju očigledno višeznačnih pojava. Nasilno prekidanje semantičke serije, međutim, težnja ka utvrđivanju jednog jedinog smisla jedno-jedno-smisljeno-izgovirljivih reči, svojstvena je opresivnoj težnji da se sama stvarnost svede na "čiste", i jednoznačno denotirane pojave!

(Napomena: čitava kultura, pa i politička kultura, sazdana je na konotacijama, sazdana je, pre svega, na podrazumevanju, bez koga nema ni razumevanja. Dakle, sva je sazdana upravo na "ezopovskim" pokušajima da se paradoksalno bil, o života usaglasi sa zamršenim jezičkim i misaonim strukturama ljudskog bića).

9.

Ezopovski jezik kao javna sablazan. (Neke opšte paralingvističke napomne). Ezopovski jezik, izvan predviđenih (i predvidivih) običaja dobrog ukusa i dobrog vladanja.

Podsećani smo u to ime, u više navrata, na obavezno uvažavanje "dostojanstva partijskog jezika", pri čemu je olako zaboravljano da postoji i prirodno dostojanstvo jezika, i da ta dva dostojanstva ne bi smela da se razdvajaju, ukoliko ih je uopšte i moguće, bez nasilja

razdvojiti. Objasniću taj i takav poziv kao moralnu apodiktemu. Apodiktema, je neologizam kojim bih, bar donekle, pokušao da zamenim Kantov kategorički imperativ, ukoliko bi se ovaj ikako mogao, vrlo kategorično i nasilno, spolja unositi u ljudske duše. Apodiktema o "dostojanstvu partijskog jezika" poziv je na obnovu već poluzaboravljene, davne, posleratne jezičke etikete. A etiketa je (Cf. Klaić) - "strogo utvrđeni red i način otmjenog i ukočeno-udvornog društvenog ophođenja. Apodiktema, dakle, upozorava i na napuštenu magijsku rutinu i na njene ezoterično odbrambene matrice, a onda još, očevidno poziva i na njihovo obnavljanje. Svaka etiketa je (što bi drugo bila!) političko-paralingvistički iskaz sveden na elementarne znakove (gest, voko-verbo-vizuelni signali) simbolizovane vlasti i vlasnost "poznanja dobra i zla". Etiketa, svaka etiketa, čak i samo na rečima odigrana, uvek je (sa druge strane) svojevrсна koreografija (što bi drugo bila!) namenjena iskazivanju prihvatanja gonoseokratskih datosti i hijerarhije.

10.

Neke opšte paralingvističke napomene, ili o gnoseokratskim sankcijama, ili o "stidu u tekstu".

Sasvim ukratko: ako postoji, ako stvarno postoji ono Bartovo "zadovoljstvo u tekstu" - za što ne bi postojao i "stid u tekstu". Stid u tekstu, stid u sopstvenom "tekstu" je specifična vešto nametnuta, bestidna, gnoseokratska sankcija... ja bar tako pretpostavljam.

11.

Neke opšte paralingvističke napomene. Ako se može govoriti o "stidu u tekstu" i o prizivanju stida nametanjem kontekstualnih okvira, zašto ne bismo razjasnili pošto i o kontekstualnom uterivanju straha. Posle "stida u tekstu", na svoje mesto pristize i "strah u tekstu".

Redukcija jezika uvek je i vrlo efikasna metoda zastraživanja. To, verujem, i ne treba naročito obrazlagati. Smanjivanjem licitnih ključnih reči i izraza na minimum, sve je više šansi da se iz strogo omeđenog jezika-govora neoprezno iskorači. Dakle, da se pogreši. Jedna od nepobitnih mudrosti Staljinove politike paralingvistike jeste ona ne baš prosta istina na koju sam vam, drugovi, već skrenuo pažnju, naime da se teror najavljuje, pre svega, u ambijentu reči. Uostalom, prvi i početni stepen značenja reči "teror" upravo je - "strah". Jezik je, prema tome, izvrstan medijum straha, tekst je njegovo dejstveno polje, kontekst je već bojno polje! Dakle, posle "stida u tekstu" dozvolite sad malo i običnog, nepatvorenog ljudskog straha, "straha u tekstu". A takvih primera je upravo bilo i na proteklom plenumu. Ako, recimo, čovek mora da moli za izvinjenje i unapred da se obeskrivljuje, onda smo još uvek na granici stida i straha: "Ja molim Centralni komitet i Predsedništvo, s obzirom da sam radnik VK, da nemam svoj izražaj, da zna da mogu pogrešiti u rečima, a za reč čovek može i da odgovara". Od "stida u tekstu" do "straha u tekstu" prelaz je, zatim, sve jasniji: "izvinite molim... zbog takvog govora da

sam predložio meru, mene hvata strah, neka se nađe taj u ovoj sali ko garantuje za sebe... mene hvata strah". Najzad, gradacija raste, raste tako reći od "panike u tekstu"; jedan od govornika, opravdavajući, inače strogu meru prema jezičkom deliktu Dragiše Pavlovića rekao je: "Ja kao električar ako pogrešim odoh u smrt"... tj. i ti ako pogrešiš i kažeš što ne treba... itd.

12.

Neke opšte paralingvističke napomene. Jasnost jezika nedostignuta, nedostižna, idealna, ali samo kao prisila, kao apodiktema stida, straha, panike. Suviše "jasna jasnost" nikad nije stvarno jasna, već je nametnuto stereotipna, prividno je odsimulirana, odigrana je prema koreografskim pravilima etikete "kristalne jasnosti".

Jasnost istine neodvojiva je od složenosti istine. Jasnost iskaza neodvojiva je od vrlo ukrštenih mogućnosti usklađivanja istine sa mogućnostima jezika i mišljenja. Na žalost, po pravilu, istina je uvek šira, složenija i paradoksalnija od mogućnosti njenog uopštavanja. Odistinski jasno iskazane istine, istini najpribližnije iskazane istine, uvek su pomalo zasenčene lakim velovima imanentne skepse. Pokušajte da politčkoj literaturi, od Demostena preko Fransisa Bejkona do Voltera i Lenjina, oduzmete svu zamršenost skepse, šta će od takve literature ostavi? Možda neke "kristalno jasne istine". Ali, kristalno jasne istine, izvan dosega skepse, spadaju nekako pre u teologiju no u politiku. Oprostite, nemam sad ni vremena ni volje da pretresam Jevanđelja, pa ću samo prema davnašnjem čitanju citirati Spasiteljeve reči koje glase (približno, nešto kao) : "Neka vaša reč bude da... da, i ne... ne, i sve što je više od toga, od zla je".

Vrednost poruke bezrezervno prihvatam. Ali, pravila verske moralke nisu istodobno i pravila efikasne političke analize i deskripcije pojava stvarnog života koji je veoma retko, koji tačnije, nikad i nije organizovan prema shemi ili da... da, ili ne... ne.

13.

Neke opšte paraligvnističke napomene.

Kristalni stereotipi "jasnosti političkog jezika" ne garantuju adekvatnost deskripcije, a "praksa jasnog izražavanja" često se po nevolji zamenjuje obredima praznog izjašnjavanja.

U hrišćanskoj teologiji, kristal je simbol devičanstva, a kristal-mineral katkad je uziman kao znak bezgrešnosti začeca... Kristalno jasni stavovi, " sintagma koja se nedavno, ponovljeno i u više navrata mogla čuti, nikada do sada, bar meni, nije bila "kristalno jasna". Sklon sam da je protumačim (tu sintagmu) kao poziv, u ime svečistote nad-jezika na već pominjane obrede žrtvovanja jezika. Tražili su nekad od nas da zdušno učestvujemo u kolektivnim obredima ugrađivanja živog jezika u temelje nekih budućih, ko zna kakvih blistavijeh Kulah Vavilonskijeh... pa ko veruje u vrednost "pomjatenija jezikov" neka pristupi... Evo ih, opet traže.

14.

Neke opšte paralingvističke napomene. Moralna i jezička nečistota kao nametnuti, kao sugerisani sinonimi. Čistke jezika prethode, po pravilu, efektivnim čistkama.

Čistke jezika prethode efektivnim čistkama. Obratite pažnju na samu tu reč, kristalno jasnu, translucidnu, prozimu. Reč je izmislio isti onaj nad-jezički genije koga sam već više puta dosad prizvao u pomoć. Dakle, *logos* je Njegov, njegova je Reč, reč ta proihsodi iz ličnog Džugašilijevog nadahnuća, pa je valjda zato i toliko nadahnuta, hipostazirana, obogotvorena. Reč je ta prepuna milošte, deminutiv bezmalo... čistka, čistka, čistkica... reč dobroćudna i ljupka. A kako i ne bi bila kad je posle svake čistke sve (ponovo) kristalno jasno, i sve je bar za neko vreme bezgrešno.

15.

Neke opšte paralingvističke napomene. "Čudan, čudna, čudno" nije baš sušta i nepomirljiva suprotnost "kristalno jasnim stavovima"... ali ipak se ne mogu zaobići veoma čudne i nimalo jasne valencije ovog bezazlenog prideva koji se obično prideva iskušenicama budućih, biti-imajućih čistki.

Čudan, čudna, čudno... bezazlena grudva snega, nabačena bezmalo šaljivo, nonšalantno čak koketno (ukoliko je nabačena nežnošću ženske ruke), ali zatim, pod povoljnijim, tj. pod vrlo povoljnim okolnostima raste, raste, raste... kao lavina, kao snežno brdo, kao planina koja klizi, oburvava se - gega kao čudovišna mitska neman. Na početku svake mitske fabule uvek se nalazi neko nerazjašnjivo "čudno čudo", neki naoko sasvim sićušan *insolitus*, mala nelogičnost, koja posle, tokom fabuliranja, počinje u sebe da sabira silnu energiju emocija i strasti. Taj proces je tim lakše zamisliv (i lakši za podsticanje), budući da je pripremljeno građenje svih mitova, pa i negativnih mitova o neophodnosti čišćenja i čistki, uvek i po pravilu *samo* usmeni postupak. Pisana trezvena reč remeti, ponekad i prekida, zaustavlja eskalaciju, ali se obično čitava mitopeja ipak kruniše završnim mitografskim činom, odnosno bunovnim zapisivanjem... Počeci bezazlenog isčuđivanja nad sitnim, sućušnim naobjašnjivostim, "čudnog čuda" završavaju se, po pravilu, čudovišnim spiskovima, "drugova koji su čudno diskutovali".

16.

Neke opšte paralingvističke napomene. Zaraza rečima... *contagio*... zaraza od učestanosti ponavljanja. Ponavljanjem raste virulencija pojedinih reči, a širi se i broj obolelih reči, sve do pojave obolelog "kolektivnoig govora".

Za jedan budući glosar staljinističke paralingvistike, a pod odrednicom "epidemija reči" mogao bi se, primera radi, uspostaviti sledeći niz progresivne leksičke zaraženosti. Npr. naši "drugovi koji su čudno diskutovali", pronašli bi uskoro zajedničku platformu, na toj platformi oni bi se okupili, ali već kao antipartijski elementi, uspostavili bi frakciju, postali bi frakcionaši, zatim renegati, zatim izdajice, zatim izdajnici, prodane duše, i najzad špijuni i agenti

gestapoa - sve tačno prema istoriji SKP/b/. Napominjem, pune objektivnosti radi da se progresija za sada, kod nas, oprezno zaustavila negde između trećeg i četvrtog, odnosno između četvrtog i petog člana ovog zlosrećnog niza.

17.

Neke opšte (i završne) paralingvističke napomene. Zaraza rečima prenosi se i delovima reči, česticama reči (gr. *grámma*) i to se, još, prenosi i na daljinu i bez fizičkog dodira (gr. *téle*)... itd. itd.

Telegraf i telegram su već prilično zastareli pronalasci, a nova pojava PTT Galaksije analogna je, bar donekle, Makluenovoj Galaksiji Gutenberg... Zaraza reči, i rečima, i širenje obolelog govora zadobijaju putem telegrama i neke do sada nepoznate elemente *teledrame* (Cf. Klaić - dramsko djelo pisano ili adaptirano za izvedbu na televiziji). Ali mimo Klaićevog objašnjenja, dodao bih i svoju dopunu značenja. Teledrama se može shvatiti i kao morbidna drama, odnosno dramatična faza bolesti reči i govora (*morbus telegraphicus*) izazvana namerno i oddirigovana na daljinu!

18.

Posle dostojanstvenih osuda ezopovskog "jezika iza koga se mogu nazreti i druga mišljenja", posle zamumljenih "ezopovskih" podsećanja na obaveznu etiketu reči, posle poziva na red i kristalno čistunstvo partijskog nad-jezika, najednom-brutalne erupcije obolelih, zagađenih, okuženih reči... Bolest govora pretila da zadobije oblike epidemije - pošasti, pošaline, pošlice, pomora...

Kao što znate, pristizali su telegrami. Pregledao sam 50 kopija; neću ni pokušavati da uspostavam neki sistematski glosar, mada bi to bio, držim, zadatak bar neke od ideoloških komisija CK SKS, jer, inače, drugovi moji, kako ćemo znati u čemu je suština neizvesnosti. Pokušaću samo da vam dočaram stilski okvir (da vam ga evociram, pošto ste telegrame, pretpostavljam, svi pročitali). Na primer: "Istupanje Pavlovića, Stambolića, Vase Milinčevića, Ikonića, najblaže rečeno izjednačeno (je) sa kontrarevolucijom na Kosovu... Oni su u stvari gurnuli srpski narod u plakanje i nemoćno jadikovanje..." Ili: "Do sada su postojale samo sumnje... ko su nosioci razbijačke politike..." i, da najzad ne bi bilo više ikakve sumnje, nabraja se taj i taj, taj i taj, i "njihovi istomišljenici". Ili - podsetitre se samo! - taj i taj (izostaviću ime molioca) - moli Slobodana Miloševića da stvar pusti u bazu..." jer, navodi se, "da kad je Borisav Srebrić govorio ljudi su pljuvali na radio". Zatim, molilac, još jednom moli da drug Milošević... izdrži protiv đubradi ove zemlje... Sstilski okvir, je u sva tri primera, i primarni, prag značenja". On denotira stvari. Ali ih i - detonira!

19.

Suština neizvesnosti je u tome što je pošast, pošlica, pošalina, dakle epidemija zaraženih i zaraznih reči baš sa tom prokletom pojavom telegrama počela da dobija zastrašujuće regresivne oblike

jednog već davno zaboravljenog, po zlu nadaleko čuvenog, starodrevnog, recimo - Starogovora.

Strepim od pomisli da ovaj PTT - starogovorni zloslutni val možda i nije nikakva obnovljena, i proširena, i folklorizovana verzija dosadašnjeg uobičajenog partijskog rečnika, već da je to vrlo izvestan recidiv onog *ondašnjeg* Novogovora, dok je taj, *ondašnji* Novogovor bio još uvek sasvim virulentan, dok je stvarno bio još u svojoj primarnoj, orvelovskoj funkciji i dakako, sav u službi Velikog Brata.

Molim, sedeo sam u zgradi današnje "Madere" gde se, između ostalog nalazio i Gradski komitet partije. Sedeli smo tamo, u julskim (ili avgustovskim) danima 1948, boravili smo, tumarali dan ili dva Bata Uvalić i ja, i imali smo zadatak da u tajnosti redigujemo (u stvari da prepravljamo, i menjamo im smisao) telegrame koje su grupe studenata iz Beograda, iz radnih brigada sa gradilišta budućeg Novog Beograda, ili čak i iz zavičaja slali Josifu Visarjonoviču Staljinu, a koje su nam sa pošte doturali pre no što će biti isposlati. Bili su to, najčešće, telegrami podrške, prepuni revolucionarne srčanosti, pri čemu je leksička aparatura bila zastrašujuće (zastrašujuće - procenjujem iz ove današnje perspektive) slična, ili čak i sasvim podudarna sa današnjim izrazima... Bile su tu, baš kao i danas, "progresivne" i "napredne" snage: izraz *zdrave snage* još nije bio u opticaju (pristigao je tek u toku jeseni iste godine, preko radio talasa). Bilo je u tim telegramima i "hrabrih boraca komunista" i "lažnih komunista". Govorilo se i o spasavanju časti komunističkog pokreta (danas: "... na pravom putu da povрати ugled i čast srpskih komunista"). Ne treba ni podsećati da su se u tim telegramima pominjali i frakcionaši, pominjali se u zamašnim količinama, i pozivalo se na obračune sa njima, baš kao i danas. Pominjali su se i frazeri (danas: "frazeri koji nisu spremni da idu u vatru"), pominjale su se i maske, i skidanje maski i, obavezno, raskrinkavanje" neprijatelja svih mogućih boja i pozivalo se u boj protiv svih koji zagovaraju "direktan obreačun, na vrlo perfidan način, sa progresivnim težnjama". Kao kontrapozicija, dakako, obećavani su jasni i kristalno jasni stavovi pravih marksista-lenjinista, i pozdravljalo se i nazdravljalo u ime "boljeg sutra bez kompromisa". Titovo ime se nije pominjalo baš kao što (iz meni jasnih razloga) nije pomenuto ni u jednom od ovih 50 telegrama čije kopije imam pred sobom...

20.

PTT Galaksija je i pojava sasvim nova i vrlo stara - zavisi kako se i sa koje strane stvari osmotre, a pominjani telegrami Josifu Visarionoviču Staljinu zorno pokazuju koliko sa telegramima treba biti oprezan. Jer, počev još od Emske depeše, nikada se, zapravo, ne zna ko ih šalje i nije li ih, usput, kogod još pomalo ukrasio.

Iz cele dogodovštine izvlačim dva-tri pitanja. Kao prvo - (1) - ne znam zašto smo od strane Univerzitetskog komiteta baš Uvalić i ja bili odabrani? Da li se pretpostavljalo da smo od prirode skloni ka lepom pismenom izražavanju? Na primer, ako je u telegramima pisalo nešto

kao (otprilike) - Druže Staljine, šaljemo ti vatrene pozdrave u borbi protiv mrskih frakcionaša i ostale đubradi... ispisivali smo, uglavnom smireno, nešto kao - Poštovani druže Visarionoviču, ne možemo a da sa dubokim gnušanjem ne odbijemo sve one klevete i laži koje oko vas kruže i kojima ste, očigledno, i Vi dovedeni u zabunu... itd. Druga mogućnost odgovara na prvo pitanje - (2) - otprilike je ova: možda smo Uvalić i ja bili odabrani baš zbog svog klasnog porekla (obojska iz porodica intelektualaca), a možda i zbog kojekakvih kubura sa partijskim biografijama koje su se, upravo u to vreme, dovodile u konačan red; on ih je, razume se imao daleko više od mene, početnika u partijskom životu. Danas znam da se u njegovoj biografiji višekratko pominjala reč "trockizam", dok sam ja, prilično šeptrljivo, morao da ponavljam izjave o nekom svom malom dekadentnom grehu iz gimnazije, gde sam, uz pomoć suviše ferventnih nadrealističkih aktivista, izbacio iz sedla naprednog kandidata i zauzeo na juriš jednu od dve književne druine u Drugoj beogradskoj muškoj... Najzad, kao drugo ili treće pitanje - (3) - ostalo mi je, ipak, sasvim nejasno da li je krivotvorenje telegrama bilo moralno ili ne (s gledišta apstraktnog morala), ali, zauzvrat, ipak verujem da je taj naš posao mogao imati nekog efekta. Da nije bio obavljen, propagandni udar Radio-Moskve na beogradski Univerzitet bio bi ubedljivije izrežiran i sa nešto više (realnog) propagandnog štofa...

21.

PTT Galaksija kao jezički "štof", kao jezički udar, ali i kao moralni udar... Regresivni atavizmi i moderne kontroverze kod mladih govornika, zabune i sumnje, ali (zašto i to ne zabeležiti?) i izvesne primese duševne borbe... No, isto tako i eksplozija revolucionarnog romantizma *in excessu*.

Već u drugoj polovini plenarne sednice, a zatim i na sednici Predsedništva GKOSK u Beogradu, proces uzburkanog tumaranja savesti kao da se već pomalo da pratiti, istina samo retkim nagoveštajima. Otpočinje sa pranjem ruku, otresanjem glava i sve užurbanijim pokušajima da se skine anatema staljinizma koju, koliko mogu da utvrdim, niko nikome nije ni nabacio na glavu. Pa ipak: "I sada se nama kaže, ovde razni su se izrazi upotreбили, ali uglavnom uprošćeno (da) mi sa ovim načinom idemo u razračunavanje, u staljinizam skoro. Nije rečeno, ali ja mislim da je to jasno, u likvidatorstvo..." Verujem da pažljivom oku neće promaći sukob dve savesti, dvojstvo, dvojbenost: kažu nam, ali ipak nije rečeno!... itd. I zašto to skidanje anateme koja nije ni nabačena? Da li je to otresanje od sopstvene podsvesti? Da li je to otresanje od sopstvene podsvesti? Je li i to neka vrsta nedorečene samokritike, u dubljem psihološkom smislu?

Doduše, bilo je i manje skrupuloznih reakcija. Galaksija PTT shvatila se, pomalo, i kao obred osvećenja oružja: "... komunisti dosledni borci ne treba da se hvataju u plitke zamke liberalističke filozofije oko čvrste ruke, dogmatizma i staljinizma..." Za neke je, pak, pojava jednog staronovogovornog jezičkog udara, kao što je bila

irupcija telegrama, bila istovremeno i davno čekana reinicijacija, povratak revolucionarnoj klasi, u vrlo starinskom smislu reči. Samo, takvi su (opet te proklete književne figure, opet taj "ezopovski" jezik!) bili prilično neoprezni u odabiranju figura... "Šta onda... znači isticanje u prvi plan nerevolucionarnih puteva borbe? Odavno je poznata narodna izreka 'na ljutu ranu ljuta trava': Izreka je, stvarno, davno poznata, ali ja je već brišem iz sećanja, jer u meni izaziva nepodnošljivu mučninu, budući da ju je potegao Andrija Artuković u toku nedavnog suđenja...

No, nije to bila i jedina prilika da se zapanjimo. Gotovo ista ideja - ne želim, odbijam da je dovedem u vezu sa "ljutom travom", ali, iskazana je, ipak, kako je iskazana. Čujmo: "Ovde se čak postavlja pitanje da li je sve ovo... statutarano ili nije. Dozvolite da podsetim, a svi to dobro znamo, da smo revolucionarna partija. Živimo u revolucionarnom vremenu... Nisam siguran da u ovakvim situacijama trebamo baš do kraja da se hvatamo čistih formalnosti. Dozvolite, u revoluciji su i nevini stradali. Jer, ona nije imala vremena da čeka..."

22.

Ne mislim da je ovaj i ovakav "primarni afekt" PTT zaraze (izazvan pored ostalog, i ekscesima sentimentalnog revolucionarnog vaspitanja) ono što najviše može da zabrine... Po mom mišljenju, težina je na drugom kraju obramice... Pojava telegrama na sceni i dalekosežne implikacije jednog gotovo manifestnog vraćanja modelima već polunapuštenog otvoreno opresivnog, pretećeg jezika od pre više decenija, morala bi nas navesti da sa mnogo više ozbiljnosti, sa mnogo više znanja, a bez naših domaćinskih, muževnih simplifikacija i izvan idiličnih okvira prostodušnog rezonerstva, pogledamo istini u oči, i da se upitamo šta se to događa u najdubljoj dubini našeg (srpskog, srbijanskog) bića... Drama jezika uvek je i ontološka drama.

Kada kažem "opresivan jezik", podozrevam da će se opresija usmeriti, pre svega, prema spolja, i na naš muževan način usmeriće se odmah prema *drugom*, prema *drugomislećem*, prema *drugoslovlju*. Evo, vidite, ona se već i te kako ustremila na slobodnije govorne modele; ne treba mnogo čekati i na dalje, sledujušće manifestacije političkog divljaštva. Ali, to još i nije najveće zlo. Opresija jezika okrenuće se i ka svakom pojedincu, preobrtiće se u autoopresiju... Starogovorna reinanuguracija, kao olaka i bezumna zloupotreba bivših, ispražnjenih apstrakcija u penziji, ili davno već pokopanih... staronovogovor kao ukinuto pamćenje, kao poremećaj snalaženja u vremenu i prostoru, to je, pre svega govor i presuda autodestrukcije... Dakle, na osnovu ove telegramske (ali istine radi i šire "plenumske") jezičke abrupcije, zaključujem da je kriza mnogo dublja no što to iko od nas pomišlja; zaključujem da je reč o krizi političke svesti, pa možda, i o našoj (srpskoj, srbijanskoj) krizi svesti uopšte.

23.

Telegrami su ispunili svoj prvi zadatak. Elem, stari, dobri onovremeni Novogovor (ili sad Starogovor, kako vam drago) obnovio

se, došao je k sebi posle više decenija polusna i letargije, prenuo se najednom kao Trnova ružica, ali sada u nekim novim uslovima. Čak i u tim sasvim novim uslovima, svojim regresivnim osobenostima, stao je svojski pridodavati opštoj klimi nespokojstva i straha, podstičući, kao katalizator, provalu iracionalizma, to jest - vanumija.

Treba napomenuti (pošto su lingvističke, ali i stilske strukture negdašnjeg Novogovora neodvojive od već pominjane rlo znamenite ličnosti), treba dakle reći, podsetiti da je Josif Visarionovič bio dobar, čak sugestivan isac crkvenih knjiga (npr. romansirana *Istorija SKP (b)* ili - *Pitanja lenjinizma*, propedevtički priručnik u borbi protiv frakcija), pa su još i dan-danas mnoge književno-politike figure koje kruže u bezdanima našeg domaćeg političkog praznoslovlja, njegove provenijencije. A o drugim, još mnogo lukavijim strukturama i superstrukturama staljinističke paralingvistike da i ne govorimo. A ni o dramskoj gradaciji, ni o veštinama ško-teatarskih obrta! Zato ponovo predlažem da bar jedna od naših ideoloških komisija CK SKS prati jezik i stil, i način argumentacije, naše politike svakodnevice, i da putem "stilometričkih" analiza počne sa prebiranjem žita od kukolja! Uzgred rečeno, i to je staljinska metafora, koja je, sasvim inkognito, već jednom ili dvared isplivala u gornje slojeve naše političke publicistike, u vremenima bivšim i smutnim...

24.

Kad je već o uvaženom piscu reč, nije bez svrhe objasniti neke osobine njegovog stila. Bitna odlika njegovog stila pre svega su čvrsto svezane, sapete, i u mrtve apstrakcije zatvorene slike, utvrđene jednom za svagda, svečane i dostojanstvene, neporočno nepromenljive, i koje učestanom upotrebom dobijaju punu kanonsku vrednost. Mnoge od njih licitnim, liturgijskim proširivanjem prerastaju u alegorije, u apologe, u infantilno biblijsko-političke parabole, i u obrnute parabole. Pri tom je karakteristično nagomilavanje atributa koji (sasvim morbidno) preuzimaju funkciju argumentovanja. Ukoliko je manje stvarnih argumenata, utoliko više nagomilanih, nadgrađenih atributa, pa upravo ta gradacija nadgradnje dobija, ponekad vrednost rastuće intonacije.

Kad je već reč o uvaženom piscu romansirane istorije SKP(b), nadaleko je bio uticajan način njegovog specifično intoniranog moralisanja (nadaleko čuven u prostoru, nadaleko čujan i u vremenskim dosezima). Unašim verzijama moralisanja, od davnijih vremena pa sve do danas, već i zbog skromnijih mogućnosti naših horova, akatisti gube nešto na snazi i često dobijaju prizvuke pridevenih pripevki domaćih kôna koje se zgražaju nad ikoničkim nepodopštinama"... na javnom mestu sa toliko metarofa, alegorija, aluzija!"... itd.

Pavlovičev način govora ("na javnom mestu!") koji je žestoko kritikovan i pre irupcije duha PTT-Galaksije i još žešće posle, ikoničan je, bez sumnje, i polisemičan, ali on je u svojoj osnovnoj strukturi otvoren i zasniva se na neomeđenim figurama i slikama. Govor njegovih oponenata je zatvoren tip govora, i od poslednje plenarne

sednice nadalje sa sve jasnijom regresivnom težnjom ka daljem zatvaranju. Prema tome, između Pavlovićevog govora i govorenja onih koji su ga kritikovali, postoji samo jedna, ali vrlo bitna razlika. Pavlovićev govor je profan, govor njegovih oponentata je hijeratički, pri tom je još prepun upravo onih govornih tigura koje su Pavloviću ("na javnom mestu") najviše stavljane na teret: prepun je prenosnica, dakle metafora, alegorija, apologa, , metonimija i dijastola... prepun je opresivnih, pretećih aluzija koje se skrivaju ponekad i u nekim, recimo "ezoposkim" slikam. Ali, reč je uvek o *zatvorenim* prenosnicama, fiksiranim, liturgijskim. I negdašnji Novogovor, i sadašnje njegove starogovorne varijante (podjednako i na javnim i na tajnim mestima upotrebe) - podjednako pate od nagomilavanja atributa, od suvišnih atributa, od davno utvrđenih atributa, od strogo utvrđenih referentnih determinativa. Taj je govor sav izatkan od (davno, i jednom za svagda) utvrđenih determinativa, a po mogućnosti i od unapred strogo utvrđenih epiteta, s tim što pridodati epitet (*constans*, ali i "*ornans*") čak i kad je "ukrasni" ne krasni ni ono što ukrašava ni onog "ukrašenog", već ga brutalno ruži, obezbeđuje i vređa.

25.

Ukoliko u tom procesu ruženja i razaranja ruženjem nedostane raspoloživih, iole logičnih atributa, fantazija nabrajanja obično raste, čak i po cenu da se privremeno prekorače granice uobičajenih kanona. Ali, to je samo izuzetak. Obično se nađe dovoljno priručnih atributa na pomno sakupljenim stokovima, pa se gradnje i naqđgradnje De Chiricovske kule (cf. *Veliki metafizičar*) nesmetano nastavlja sve do poslednje, nebeskog kamena završca... Gradacija i nadgradacija ima ponekad i snagu simfonije, podseća, recimo, na Berliozovu "Fantastičnu", čiji osnovni, zlokobni lajtmotiv postepeno i nezadrživo raste sve do završnog veštičijeg sabata.

Mislite li da treba još dodatnih objašnjenja? Ako treba, molim Hijeratičke, a pri tom i kletvene osobine ovog zlo-govora, u našim obnovljenim a ipak staromodnim jezičkim manirima, čini mi se da su nepobitne. Štaviše, sve se burnije, i sve "revolucionarnije" obnavljaju. Pojava me vrlo zabrinjava, i to je glavni razlog što se sada toliko trudim, drugovi, da je i vama rastumačim. Da nisam tako zabrinut, svakako da bih imao i nekog drugog, prijatnijeg posla no što je pisanje ovog pisma... I eto, ponovo se, posle toliko godina, opet užasavam kada vidim kako se neke Staljinove i staljinističke matrice govora, govorenja i proklinjanja lako i neosetno ponovo uspostavljaju... I to u Titovoj Jugoslaviji, i na izmaku dvadesetog stoleća! Najzad, ako ste voljni, procenite i sami svu opakost veštine (berliozovske) veštičije postupnosti. Na primer, ako se za nešto, (često i koješta) kaže da je *igra*, pa onda da je još i *politikantska* (dakle, mučka, podvala) - zašto je onda ta "politikantska igra" (po izboru još pokatkat i "beskrupulozna", "karijeristička") obavezno još i *kalkulantska*, i zašto je na kraju još i *providna*? Zar je bilo potrebno, ako je doista providna i providljiva, baš toliko suvišnih dodataka da bi se uvidelo ono šta treba? No, hajde, ovo poslednje još nekako i da odobrimo providitelju,

jer da nije providno, otkud bi čestiti dešifrant (koji se, upravo nagomilavanjem svojih mađioničarskih dokaza, izuzima iz bilo kakve neprozirne igre) - kako bi, inače, čestiti dešifrant dešifrovao što je predviđeno za dešifrovanje? (Ranija apomena još važi: atributi nisu argumenti, niti mogu biti, čak ni u basnoslovnim količinama. Nisu argumenti, ali su dejstvene leksičke formule koje u naglašenoj gradaciji dejstvuju, uznemirujuće i zastrašujuće... Prema tome, ipak su nekakvi "dokazi", naročito ako su lomače već zapaljene!).

26.

U Pavlovićevim spornim tekstovima nema alegorija, ili su sasvim retke. Ima nekoliko metonimija, ili su sasvim retke. Zašto su se onda njegovi oponenti toliko okomili baš na alegorije? Da li je trebalo da ta reč, do sada neuobičajena u partijskim razgovorima, zadobije smisao formule-optužnice, zastrašujućeg, a pomalo i zadržavajućeg mađioničarskog algoritma tipa *tremendum et fascinosum*? Međutim, za najveće je čuđenje što su se sami opONENTI bez ustručavanja služili metaforama (pa i "metaformama!"), alegorijama, (pa i "alogolegomenama!") baš kao i svakojakim drugim književnim i neknjiževnim figurama. Samo da se razumemo: služili su se čudoredno, ostajući uvek vrlo oprezno u prostorima sankcionisanog starogovornog novogovorništva, iznaopačene stilistike i iznaopačenog glosara.

Još od studentskih dana, kada smo, večerom, kradomice (Partija je još bila u polulegali) prorađivali (prorađivanje = didaskalije) partijske teorijske materijale, možda baš istoriju SKP (b) uvek sam se, podstican grešnim genima, priupitkivao zašto ui otkuda taj čudni antecedent koji uslovljava da se uvek, i nikako drukčije, *seje* konfuzija? Bilo je sasvim prirodno upitati se zaošto bi se konfuzija sejala, zašto bi se čekalo da nikne, i da se razlista, kad se već i onda iz svakodnevnog (nacionalnog) iskustva lako uviđalo da se konfuzija mnogo uspešnije zapliće, zapetljava i mrsi neposredno i na licu mesta. Da se ta prosta istina saopšti (istina stvarno prosta lako saopštiva) nisu bile potrebne svečane, bezmalo biblijske figure. Ali, izgleda, stvar je bila baš u potrebi za biblijskim asocijacijama, a da sve ispadne neverovatnije, sada se baš te davnašnje bogoslovsko-staljinističke asocijacije ponovo prizivaju i isturaju u prvi plan. Iza predubeđenja da se konfuzija "seje" skriva se apolog ili parabola (izvinite, već sam se i ja umorio!) o Dobrom pastiru, i inverzno, obrnuta parabola o Zlom sejaču, sejaču neverice i smutnji... Ta je uloga, kao što i sami znate, na ovom plenumu, a i pre njega, dodeljena Dragiši Pavloviću. A zatim, ako se iza Zlog sejača, u polutami pasionske igre da naslutiti neka još tajanstvenija seka, koja se tu i tamo muva ne bi li se "postigli neki nama još nepoznatiji ciljevi", dramski je okvir vašarskog šok-teatra uglavnom zaokrugljen i šmira se (nimalo bezazlena), može po želji dovesti do završenih konsekvenci.

27.

Staljinističke "stilske" stratageme (lukavštine) imaju uvek svoje dijahronijske predistorije. Na primer, još odavno, još "vo vremena ono" - *in illo tempore* - u mitoidološkim razdobljima naučnog socijalizma, magistralno je bilo otkriveno, ustanovljeno i jednom za svagda utvrđeno da su neprijatelji "i njima slični", uvek i bez izuzetaka "neprijatelji svih mogućih boja". Smatram svojom dužnošću (i to baš u ovom trenutku) da postavim pitanje - na primer Predsedništvu CK SKS - iz kojih je razloga i ta apsurdna metaforma i to čudooblično stilsko bezobličje, uz tolika druga, najednom i još jednom izašlo na videl, o dana i bez "stida u tekstu" ponovo se udenulo u opticaj. Napominjem da nekakav odgovor na postavljano pitanje, ipak, mora postojati.

Teško mi je, vraćajući se u davna ideo-mitska vremena svoje partijske mladosti, ne prisetiti se baš te pomenute, višebojne metonimijske proširene sintagme koja je i pored neke, efektivne, ubojite funkcije (mi smo je, tada, moralno opravdali) - decenijama nepodnošljivo vređala sluh inteligentnijih komunista... Ostavimo za sada činjenicu da je već i onda normalnom razumu sasvim nedostupno zašto bi neprijatelju bila ostavljena prednost da bude višebojan, živopisan, i zašto već onda taj atribut nije pripisan prijateljima (recimo, prema shemi "prijatelji svih mogućih boja"). Zadržaću se, međutim, na jednoj daleko ozbiljnijoj začkoljici-zakačaljci. Živopisnost, višeojnost, polihromija, uzimala se kao uzgredna, ali ipak opaka naznaka neke dodatne, prikrivene opasnosti. Em neprijatelj, pa još šareni! Kao da bi za nas, za koje se imalo pretpostaviti da smo jednobojni, i u jednoj boji čvrsto ujedinjeni, odnekud bilo bolje da nam je neprijatelj, umesto što je šaren, i sam jednobojan, pa makar ta njegova boja, recimo suro-maslinasta bila i sasvim drukčija od naše!... Razume se, sve su to slatke - detinjaste zablude davnašnjih jezičkih nesnalaženja i mogli smo ih sve do juče smatrati romantičnim uspomnama mladosti i ludosti, zabludama o kojima se i danas ne bi dalo govoriti drukčije do šaljivo. Ali, od juče, do danas, ništa više nije šaljivo. Ta davnašnja, slatka, naivna, besmislena sintagma u svoj svojoj prividnoj blesavosti još uvek je i vrlo opaka formula "unutarpartijskog" prebiranja "žita od kukolja" i moralne diskriminacije. Sada, ponovo je zadobila snagu gotovo liturgijske opomene. A ta liturgijska opomena, kao neka ezoterično-hermetična formula, najavljuje neposvećenim i posvećenim neosetan prelaz iz jedne niže, profane klase poznavanja dobra i zla, i drugu višu i sakralizovanu klasu... Slično onom pravoslavnom: "Oglašeni iziđite!" - iziđite, dakle, vi oglašeni, vi koji nematre sreću da jasno razaznajete spektar neprijateljskih boja, niti sebe umete da potražite na tom spektru!

28.

I eto, bezbrižno, opet su na obzorju neki "neprijatelji svih mogućih boja". Ali, ne samo više na obzorju, evo sad već i ovde među nama i jednobojnog, surog neprijatelja, evo staronovogovorničke kazuistike koja, odmah, baš kao u najboljim vojim vremenima,

zadobija ubojite i sve ubojitije funkcije. Mnogo daljih reči, činova, događaja i događaja upozoravaju na obnovljenu staljinističku paralingvističku kontroverzu svemu što je u *duhu u* Titovoj Jugoslaviji izgrađeno od pedesetih godina naovamo. Jer, paralingvistike eskapade, pored čisto terorističke funkcije (teror - nad jezikom i putem jezika) imaju ponekad i ne male, iako vrlo, vrlo prikrivene teorijske implikacije... što je još i gore od izravnog zastrašivanja.

Dragi drugovi, nemam ni vremena, ni volje, da raspredam, da razlažem i obrazlažem na koje su sve načine telegrami doprineli ponovnom javljanju i uzvitlavanju jezičkog terorizma. Ubeđen sam da su mnogi od vas već i sami sebi, a i sa sobom, to razjasnili. Što se mene tiče, siguran sam da su duh i slovo telegrama ponovo uveli u igru i ovu "šarenu" burgiju značenja - bez značenja, i mnoge druge slične (samo prividne) "burgije", i da je samim tim pokrenut gotovo kompletan opresivni repertoar prvostepenih, drugostepenih, trećestepenih funkcija staljinističke paralingvistike i stilistike... Skrenuću vašu pažnju samo na završni, najrafiniraniji, dakle, trećestepeni smisao ove slučajno odabrane "višebojne" izreke. Ne valja biti "šaren", i to ne zato što "polihromija" po sebi nije lepa, već zato što je opasna: dozvoliti višebojnost "među nama" neprijateljski je čin - sve oko nas i u nama mora biti jednobojno, jednoznačno, jednosmerno i monolitno. A to je sasvim moderna, i odmah primenjiva bauk-poruka.

29.

"Neprijatelj svih mogućih boja" je, pored ostalog, i vrlo naivna slika-kliše. Pojava "kliširanja" na kojoj se tako čvrsto temelji paralingvistička stilistika (videli smo: samim tim i kazuistika) - poznata je i u naivnom slikarstvu. Na primer, Emerik Feješ ponavlja isti crtež nebrojeno puta, izvlači ga na prozorskom oknu, a zatim od republike do republike, drastično varira boje. I u staljinističkoj paralingvistici, tj. čak i u granicama njene strogo jezičke ikonike, izmena boja je legitimna, ponekad je čak i neizbežna, jer od slučaja do slučaja menjaju se i boje "neprijatelja svih boja"... Ali

Ali, ikooklastički (ikonoborački) nagoni se strasno bude i uzvitlavaju čim se dirne u osnovne dijagrame, čim se pojave nove "mustre", čim se pojave nove i drukčije, druge *drugoslovne* jezičke figure. Odatle i veliko nepoverenje prema novim, neregistrovanim neutvrđenim znacima - i u sferi reči, kao i u likovnoj sferi... Jer se staljinska paralingvistika i te kako da proširiti i na likovnu sferu; ali o tome će tek biti reči.

30.

"Neprijatelji svih mogućih boja" - pored ostaog, u pitanju je i očigledan, očigledno neuspeo "ironičan" kliše. Ikonika staljinske paralingvistike ima još jednu upadljivu sličnost sa naivnim slikarstvom: rado operiše ponovoljenim "ironičnim" mustrama. No, kako ponovljena ironija nikako nije ironična, to je i ovom prilikom reč samo o pseudoironiji.

Ironija ičulo za ironiju nisu baš jače strane novih govornika obnovljenog starinskog Novogovora. Da je Pavlović, recimo, umesto "olako obećane brzine" rekao "ozbiljno obećana brzina", verujem da bi retko ko osetio lak ubod podsmeha koji bi očigledno išao na račun predsednika Predsedništva CK SKS lično (za mene, ne samo očigledno već, uzgred rečeno, i prilično opravdano), pa verovatno do čitave eksplozije ne bi ni došlo...

No, to je samo uzgred, ali, učinilo mi se, i neophodan primer, kako se u maniji ponavljanja pseudoironičnih klišea gubi svaki zdrav (i kritički, razume se) ljudski smisao za pravu ironiju. I baš zato, često se gubi i zdrav smisao za neposredno razumevanje prave težine reči, jer "olako obećana brzina" nije nikakva uvreda, već samo delikatno, drugarsko upozorenje, dato u lakoj pred-ironičnoj formi. Ali, zato, koliko se stvarnih uvreda krije u pseudoironičnim klišeima, i njihovom manijakalnom ponavljanju. Na primer, neprijatelji svih mogućih boja, - ta bratija (zašto baš "bratija?") ima i neke svoje samo sebi znane "rabote"! Opet kliše. Ali, sada je već vrlo teško objasniti, ako je to uopšte i moguće zašto se ovaj uobičajeni izliv "napredne" ironije zasniva na jednom nedopustivom (potpuno nesvesnom) šovinističkom ispadu: zašto bi jedna valjana, pa i lepa makedonska reč, prebačena u srpski jezik dobila pogrdan smisao? Zašto, sem ukoliko tužno-ironični kliše nije preuzet iz predratnog vokabulara srpske administracije u Makedoniji...

31.

Pošto sam na dva-tri primera i dokazao (bar se nadam da jesam) skrivenu ubojitost staljiniski, staljinistički i neostaljinističkih jezičkih strategema, nastavljam sa jednim na brzinu pokupljenim i sasvim nepotpunim glosarom ključnih reči, povadenih uglavnom iz skorašnje dnevne štampe. Sve te "ključne reči" (koje su do sada otključale i zaključale mnoge ljudske sudbine) ili su neposredno staljinističke provenijencije ili su po duhu staljinističke. Sve do jedne, dugom dijahronijskom upotrebom, nagomilale su u sebi prejaku energiju opresije, straha, jezičkog terorizma, ili bar nepodnošljivih jezičkih (i logičkih) laži i stilskog licemerja... Ne predlažem sastavljanje spiskove sumnjivih reči - daleko od toga! - niti predlažem pravljenje spiskova drugova koji se njima rado služe. Naprotiv, predlažem re-kultivizaciju akulturisanih reči, njihov povratak u svet civilizovanih pojmova i kategorija i njihovo oslobađanje od nagomilanih insinuacija i drugih intruzija gadosti i besmisla. Da li će neke od tih reči ostati i dalje u političkoj upotrebi, zavisiće od pravog i ogoljenog njihovog smisla do kojeg se bude stiglo, a zavisiće, razume se, i od same prirode njihove dalje "političke upotrebe".

Ovaj *Glosar*, odnosno STALJINOSLOVAR, mustra je bez veće lingvističke vrednosti, složen uglavnom prema asocijativnom redu... Gde god nije bilo neophodnonije se zalazilo u obimne egzegeze, sem u dva-tri naročito karakteristična slučaja:

- *alegorija* - reč formalno ne figurira u Staljinovom slovaru, ali je, u neku ruku, Veliki Teolog umeo čitavom ljudskom životu da da

alegorijsku snagu srednjovekovne pasionske igre (igre stradanja i strasti). - "Čovekov život, ako išta vredi, neprekinuta je alegorija..." ukoliko ga ne prekinu. "Život je kao i Sveto pismo, figurativan"... -) Džon Kits, Pismo Džordžu i Džordžiani Kits, 1819).

- *aluzija* - *etym*, od *alludere*, veselo ćeretati, ćeretanjem podsticati ideje i "neeksplicitne evokacije", itd. Staljinoslovar istoj reči pridodaje negativan naboj i pripisuje joj značenje koje (nejasno doduše) prevazilazi nadaleko njene stvarne (civilizovane) semantičke granice... U našoj upotrebi, u poslednje vreme, dobija i izvesne metafizičke prizvuke.

- *relativizacija* - u modernim evropskim jezicima, uglavnom samo kao filozofski pojam - "relativizacija vremena i prostora", ili "relativizacija istorijske svesti", itd... Kod nas, uglavnom kao sinonim za skeptična zakeranja (intelektualaca); katkad i uz insinuacije o verovatnoći neke, tek nagoveštene duhovne sabotaze. Reč je novija, dakle, neostaljinističke provenijencije, ali je u najboljim tradicijama Velikog Teologa; jer šta je, šta bi moglo biti suprotno od "relativizacije"? - šta drugo do "apsolutizacija", dakle "konvezrija ka apsolutnom, ka apsolutu".

- *stav* (neodvojivo od kategorizacije), *pravilan stav*, *nepravilan stav* - podrazumeva, uglavnom, marcijalnu statičnost figure. Možda se zato nikad i nikako ne može reći "mudar stav", jer je mudrost kinetička, a ne statička.

- *pravilan*, *pravilna*, *pravilno* - omiljeno Kobino iskazivanje dobre volje (u filmskoj interpretaciji). Kao standardni filmski šlagvort - *praaavilno!* - ima je, uvek, pored poučnog i ne malo katarzično dejstvo, na široku publiku.

- *ponašanje*, *syn*, *vladanje* - svaki pomen "ponašanja" čak i u snishodljivom pluralu (npr. "naše ponašanje") uvek izaziva, kao i kod svih đaka prvaka određene, unapred lako odredite uslovne reflekse.

- *odbranaško ponašanje* - vrlo zvučna Staljinova lična "stilema" iz vremena velikih čistki. Na prvi pogled, i za normalan ljudski mozak, teško je postaviti distinkciju - šta je "odbranaško ponašanje"... a šta odbrana, i legitimna odbrana. Dugom i izvitoperenom upotrebom, sintagma je zadobila vrlo specifična semantička svojstva i odnosi se, uglavnom, na one koji saterani u ćošak, potežu i detinjaste argumente u svoju odbranu... U najvećem broju slučajeva, neoprezno, ishitreno "odbranaško ponašanje" preobraća se u mazohistički samopoziv na "izvlačenje pouke..."

- *pouka*, *izvlačenje pouke* - pouke se ponekad izvlače (i dele) kockom, ali psihopolitičke finese ove Njegove metode suviše su komplikovane da bi mogle biti objašnjene u nekoliko reči.

- *antipartijski*, *antipartijska*, *antipartijsko* - npr. stav, element... ili grupa, platforma... ili, delovanje, ponašanje. Pridev sa bogatom mogućnošću pridevanja, koji je, uzgred rečeno, sa prerastanjem KPJ u Savez komunista izgubio svaki jugoslovenski jezički legitimitet, i zadržava samo svoj negdašnji, dijahronijski smisao. Pa ipak, ima snajperista koji ovaj pridev-projektil, ovaj dum-dum pridev rado ispaljuju, na izgled nasumce, na izgled u svojstvu slobodnih strelaca, i

na izgled na sopstvenu odgovornost, mada, bar do sada (ni na poslednjem "plenumu", ni posle njega) koliko znam, niko nije pozvan na odgovornost zbog neovlašćenog potezanja snajpera.

- *antinacionalan, antinacionalna, antinacionalno* - npr. stav, elemenat, ... ili grupa, platforma... ili, delovanje, ponašanje... Jednačenja sa prethodnom odrednicom (cf. *supra*), obično se javljaju u razdoblju tzv. maspokreta. O dubljoj vezi između nacionalizma i staljinizma, biće još reči u ovom *Glosaru* (cf. *infra*).

- *lik, moralni lik* - katehetički stereotip koji diskretno otvara vrata hipokriziji (hipokrizija, doslovno - licemerje), samim tim što razdvaja pojmove "lik" i "lice".

- *pravo lice* - odredba koja, bez obzira na njenu terorističku funkciju, sama sobom potpuno obezvređuje prethodni pojam, jer se pretpostavlja da svaki "lik" i svaki, ili skoro svaki "moralni lik" ima i svoje "pravo lice" što se, inače, u staljinističkoj kazuistici dosta lak, i vrlo često, vrlo rado i vrlo iscrpno dokazuje.

- *moralni lik* i *moralna ličnost* (često i kao neskriveni antipodi) pojmovi "ličost", ceovita ličnost, itd. potpuno su izvan ovog *Glosera*, pa zato antitet staljinistike moralke lik/ličnost zauvek ostaje nedovršen, i nedovršiv, iako kontrapozicija uvek i realno postoji. Slično, u evropskim jezicima, persona (*etym*, pozorišna maska) i individua (*etym*, nedeljiv)... Otuda u staljinskoj kazuistici se toliko raspreda o "liku komuniste", a nikada o "ličnosti komuniste", iako se u teškim trenucima, i bez izričitog pozivanja na inkriminisanu reč, uvek apeluje na ličnost, a ne na lik... komuniste, borca itd. ("*Individua*", doduše, figurira u ***Glosaru***, ali samo veoma pogrдно, sa *ostalnom bratijom i njima sličnim* i onima *svih mogućih boja* i njihovim *rabotama*... itd.)

- *lik komuniste* - u životu uvek kao uvežban stereotip; u umetnosti socijalističkog realizma čak i strogo normiran stereotip: pogled u daljinu, iznad linije horizonta, izraz blaženo relaksiran i bez ezopovskih promisli, bez tračka skepse, bez ironije, bez samoironije, bez samosažaljenja; ponekad, naročito u skulpturi, idealni lik se dopunjuje idealnim gestom, ruka ispružena prema dalekim daljinama, otvorene i lako opuštene šake, dlan nagore... (rimski konzulski pozdrav, a docnije i carski, podrazumeva dlan okrenut nadole i istegnute i ukrućene prste... klasičan gest pritežalaca vlasti).

- *vlast* u dijastoli, obično još i *borba za vlast* - u godinama koje detaljno romansira istorija SKP (b), "borba za vlast" je krajnje opasna odredba koja je uvek išla na glave onih koji ili nisu imali nikakvog udela u vlasti, ili su vlast izgubili, ili su bili na najboljem putu da je izgube.

- *jedinstvo* - jedan lep i svima nam drag, i krajnje neophodan priziv stvarnosti, kao rutinski termin, a u izopačenjima paralingvističkih navika o kojima je reč, dobija ponekad i groteskne oblike. "Jedinstvo" kao retorska figura dozvoljava čak i stepene poređenja: "... sa ove sednice moramo izai još jedinstveniji!" Ma kako zvučalo čudno, metalogika Luisa Karola dozvoljava slične neverovatnosti. Ako se dobro sećam, i ukoliko nisam i nehotice izmislio, Alisa Lidel je u

jednom trenutku sebi dozvolila mogućnost da od *jedne* Alise, postane još *jednija*!

- *konfrontacija* - *etym, confrontare, confrontatio*, još u XIV veku u jednoj frc. lat. *Bibliji*... kao teološki ojam; u XVI veku u engl. prema ranijem frc. "isprсити se pred neprijateljem". Razume se da je dvojni smisao reči godio uhu našeg Moćnog Paralingviste, i da je dostavio smisao izraza "čelom u čelu" imao i te kako važnu ulogu u njegovom praktičnom i teorijskom romansiranju političkih događaja... Manje je jasno zašto je i u našim domaćim, domaćinskim, srpskim okvirima "konfrontacija", i kao stvarnost političkog života a i kao alegorijska slika, zadobila izrazitu popularnost još u XIX veku (cf. Ilija I. Vukićević, manje poznat srpski pisac 1866 - 1899), *Priča o selu Vračima i Simi Stupici*: "Dotada se mislilo... da je u svakoga pameti podjednako, taman koliko kome kapa pokriva, ali tada i pametni i pametniji udariše svaki na svoju stranu i počеше meriti među sobom svoje glave i ono u glavama. Bilo na ravni, ili na kosi, čim se dva Vračana susretnu... , pa posle udri glavom o glavu, jer se bejaše čulo među svetom da je onaj najpametniji čija je najtvrđa glava. No kako sve te glave nisu bile tek šta onako, to još sunce ne sastavi ni jedan ceo put preko neba, kad među Vračanima nije bilo već nijednoga koji nema bar s jedne strane glave još po četvrt, kao dometak..."

- *konfrontacija*, prošireno u *konfrontacija sa nacionalizmom* - s obzirom na Vukićevićevu priču o selu Vračima, lupanje glavom o glavu u bratskoj konfrontaciji već je podavno naš nacionalni običaj; razume se da se on prenosi na konfrontaciju sa nacionalizmom.

- *nacionalizam* - što se nacionalizma tiče, bar u državama realnog odnoisno irealnog socijalizma, nacionalizam je uvek konsektivni sindrom; on ne nastaje sam po sebi. U stvari, svi socijalistički nacionalizmi (za razliku od nacional-socijalizma) duboko su nadahnuti Staljinovim tezama (o jedino mogućem) razrešavanju nacionalnog pitanja... o podeli na napredne i manje napredne nacije, o podeli na napredne i manje napredne istorije; svi socijalistički nacionalizmi su prepuni idiosinkrazije prema bilo kakvim urbano-kosmopolitskim emocionalnim rezervama u odnosu na agrarno-emocionalne nacioanalističke egzaltacije...

- *nacionalizam, bitka sa nacionalizmom* - bitka - ne volim tu reč; u sferi ideja nema bitaka, nikad ih nije ni bilo, ima koječeg drugog daleko složenijeg od jedne obične vojničke bitke. Ali, Veliki Strateg voli vojničku terminologiju i pošto je već izmislio nacionalizam - bacuibakab po formi a socijalistički po sadržini - on uvek rado ulazi u polu-vojničke bitke sa nacionalizmom, ali, čini se, najčešće se namerno postavlja ekscentrično u odnosu na epicentar izazvanih zemljotresa.

- *bitka sa nacionalizmom*, ali sada *kompetentnom metodom marksističke analize* - prvo jedan aktuelan citat, pa onda nešto malo i analize: "Uprkos takvom saznanju, naša borba protiv nacionalizma... (itd)... i s tim u vezi jedno pitanje. Zašto nije dovoljno širok krug intelektualaca koji kompetentnom metodom marksističke analize..." - valjda treba spremno da krenu u ljuti boj sa nacionalizmom i, razume

se da ga kompetentno reše u svoju (čiju?) korist? Izgleda da je samim tim (iznutra sapetim pitanjem) nesvesno ponuđen i odgovor koji će retko ko od naših školskih marksista-lenjinista jednostavno i časno priznati: "metodom marksističke krktičke analize" (a na osnovu Staljinovog modela) nacionalizam nije nigde još *nadmudren*. Nije nadmudren ni u Baskiji, ni u Irskoj, gde se marksisti i ne trude da ganadmudre; nije nadmudren ni tamo gde se pomalo, i na svoj način, trude: u Tadžekistanu, u Uzbekistanu, a već koliko sutra, ili večeras, kada izbije u svoj svojoj virulentnosti, neće kompetentnom metodom "marksističko"-staljinističke paralingvistike biti nadmudren ni u samoj Rusiji.

- *bitka sa nacionalizmom, npr. u Poljskoj* - najdublji, rekao bih gotovo psihosomatsku analizu, pa samim tim i najmudriju kritiku nacionalizma u Poljskoj, dugujemo (tačnije, ja je dugujem!) grofu Vitoldu Gombroviču - beskućniku i disidentu. I obratno, treba li ikome dokazivati (čak i našim profesorima marksizma-lenjinizma) da je školski marksizam izgubio tu istu bitku, u toj istoj Poljskoj, bar za jedan dobar vek unapred... Grof Vitold nije išao ni u kakve bitke, ali je, što-bi-no-rekli, baš "relativizirao" stvari, u upravo je relativizacijama, i samo tako, pronikao u srž poljske (pa i svake druge) nacionalističke frustracije.

32.

Za analizu nekih specifičnijih daljih osobenosti staljinsko-plemenske -(nacionalističke) - paralingvistike (cf. *Staljinsko pleme...* roman, ako se ne varam) valjalo bi *Glosaru* pridodati još jedan broj glosema zakonitih, izgleda, i sasvim neizbežnih u trenucima filostaljinske patriotske simulacije. Kod tih i takvih glosema nagoveštavaju se ponekad i morbidne težnje da se omogući magijska promocija simulirane patriotske fraze u rang "mobilizazione" parole, i da se ubedljivost reči dovede, ma i prividno, do efektivnog, dakle, stvarno magijskog paroksizma. Evo.

Evo, sledi nekoliko karakterističnih naših i naških, nedavnih primera:

- *krvave glave... koje se valjaju po podu*

- *leševi usnulih vojnika*

- *tela silovanih devojaka i žena* - reči koje su se nedavno mogle čuti u Predsedništvu Gradskog komiteta neposredno pred istorijski plenum... Nadam se, želim da verujem da je u pitanju folklorna simulacija patriotskog vanumlja.

Ili:

- *urvina, vojska u urvini* - meni nerazumljiva metafora ili čak nekakva, nečija poneta pa upuštena alegorija; navodim je samo iz puste akribije.

- *soko, dakle soko ptica siva, gnezdo sokolovo* - "Smatram da u mukama, buntu, ogorčenju i navodno nelegalnim zborovanjima kosovskih Srba i Crnogoraca nema ni trunke srpskog nacionalizma, ali ima opomene da je sokolu dogorelo do gnezda".

- *krv* - "Srpski narod je do svoje slobode uvek dolazio preko krvi.

- *prag, prag kućni, problem kućnog praga* - "Kad se već govori o tom problemu kućnog praga, mislim da ni jednom komunisti nemože da padne na pamet da razgovara o odbrani praga na način silom". Nezgoda je samo u tome što nje sintagma suviše glasno odjeknula i izvan komunističkih redova.

- *vojniki, ići u vojnike* - "Ovde se s pesmom išlo u vojnike".

33.

(U daljnoj konsekvenci upornim ponavljanjem pseudopatriotskih glosema izazivaju se i izvesni šamanistički efekti koji postaju naročito aktivni kad se magijske želje opšteg tipa ukrste sa dotle prikrivenim potiskivanim osećanjem nacionalne frustriranosti... Neizbežne su analogije sa dovođenjem Velikog Vožda u koneksiju sa Petrom Velikim, a posebno sa Aleksandrom Nevskim, pogotovo, kad je ovaj potonji na brzinu bio priman u Partiju, negde 1942.

- *lider* - (srpsko-engleska reč za ono rusko i slavenoserbsko "vožd") u višim i najvišim stanjima pseudopatriotske egzaltacije, a pre još no što je termin *lider* zavladao svetom, Josif Visarionovič je u retkim prilikama bio titulisan kao Veliki "Vožd"... u parantezi, bilo bi zanimljivo kako ideološke komisije CK SKS gledaju na režijski izvrsno ostvarenu TV reklamu za novu, muževnu kolonjsku vodu... VOŽD... sa nežnim refrenom "Vožd je stigao, vožd je stigao..."?

- *lider* - (srpsko-engleska reč za ono rusko i sloveno-serbsko "vožd") - ali sada u sasvim novom kontekstu: *Srbija je umorna od lidera* - Čini se da se na ovoj značajnoj filozofemi nekog novog, nekog nanovijeg našeg političkog posmodernizma (stilema je inače nova po obliku, ali je tipično paralingvistička po sadržini) ipak vredi malo podrobnije zaustaviti, da vredi prekinudi **Gloser** koji je, po sili stvari, ispao nešto duži no što sam želeo... itd.

34.

Da li je Srbija umorna od lidera, da li je uopšte umorna i od koga, i od čega, ili je, možda neograničeno neumorna? U parentezi, dakle, - poetične, polupoetične, sasvim nepoetične, a ipak lirske, bolje reći očajničke varijacije, moje lične, na već otpočetu temu: SRBIJA JE UMORNA OD LIDERA.

Da je Srbija umorna, dragi moji drugovi, to vi vrlo dobro znate, vaš kao i ja, kao što i svi znamo. Srbija je stvarno umorna, ali ne samo od lidera (ako je pravih i mudrih učitelja i predvoditelja ikada i imala), umorna je od polu-lidera, i od lidera, polutana, a njih je uvek bilo u zadivljujućim (i zadavljujućim) količinama, i nikada joj nisu zafalili. Umorna je ta naša Majka Srbija od lidera kojih nema i od njihovog pripovedanja i od njihovih "ribanja i ribarskih prigovarivanja" i koja je, i bez svoje volje, ogrezla do preko uma svoga. Umorna je, kakvog li čuda, i od sopstvenog umornog razuma, od svog "narodskog" zdravog razuma koji ne razume više ništa... Umorna je ta naša Majka Srbija i od svoje polu-politizirane inteligencije i od svoje žestoko prepolitizirane poluinteligencije. Umorna je, rečju, od sops tvenih političkih "pozicija"

i od svojih rođenih "opozicija". A tek kako je Srbija umorna od mrzitelja znanja i pameti, od zlobe prema izuzetnima i izuzetnosti. Umorna je i rezignirana egzodama talentovanih koji svake godine, u većem broju no Srbi i Crnogorci sa Kosova, ishode iz Srbije i Jugoslavije, ukleti besposlicom, ali i neutaženom mržnjom bezvrednih i nesposobnih.

Srbija je umorna od poigravanja nacionalnim dramama i od njihovog razbijanja u sitne aspre i groševe dnevne politike. Umorna je od svoje istorije koju ne razume i nad kojom se čudi. Umorna je od teških, tragičnih, možda i nesmislenih ratova koje je vodila, a još je umornija od sulude apoteoze tih ratova i od truba i doboša koji, i na uzmaku dvadesetog stoleća, još odjekuju u njenom duhu i sluhu.

Srbija je umorna od svoga straha od apstrakcija, od viših apstrakcija, pre svega, umorna je od svog uprošćenog rezonerstva, od svog konkretizma... najnekonkretnijeg na svetu. Umorna je od fabrika koje ne rade niti će proraditi, umorna je od zapuštenih i izopačenih gradova, od zagađene prirode i zatrovanih reka... Srbija na istoku, Srbija na marginama civilizacije, umorna je od civilizacije koja je nikada nije valjano ni dodirnula.

Srbija je umorna od sebe same, od svoje palanke, od svoje palanačke samodestrukcije... Ne, nije to "dekonstrukcija" već nepovratno samorazaranje, samouništenje panikom od drugog i drugih, samouništenje nepovratnom zavodom sa drugim i drugima. To je samorazaranje heterofobijom i mizoneizmom; to je autodestrukcija samozatvaranjem u začarane krugove sopstvenih fikcija koje nam sve sigurnije obećavaju sve izvesniju sudbinu poslednjih balkanskih indijanaca u Evropi... Srbija je umorna od nepotrebne snage podivljalih reči koje je zavađaju samu sa sobom i svetom u kojem živi. Srbija je umorna od svoje zavade sa Evropom koju ne poznaje i ne razume, od zavade sa Srednjom Evropom koju nipodaštava i prezire, umorna je od svoje neobjašnjive i komične austrofobije... devedeset i devet godina posle svega... umorna je od svoje istočne opcije, od svoga narodnjaštva, od svoga slavjenofilstva, od svoje mini-mesijanske sveslobodarske opsecije, umorna je od svojih svenarodnih i svenaprednih prometeja, od svog većitog pravoverja, od svoje političke i svake druge ortodoksije...

35.

Srbija je umorna da umornija ne može biti i zato je podložna zaluđivanju; podložna je mađijama i samomađijanju. Kad joj zafale magijske veštine probranih i sapetih reči na koje se toliko navikla, batrga se u kučinama simbola i simbolizma, samu sebe zapliće a ne raspliće, a kada joj, svoj samozapretenoj, Đurđijančev slovar nije dostatan da isakaže svoje neshvatanje sveta u kome živi, gradi sopstvene, priručne simboleske vokabulare, i nepotrebno cepajući dušu svoju rastrže se između semiofilije i semiofobije. I na kraju je izigrana, zaglupljena i ponižena nadmudrivanjima svojih nedoučenih ikonodula i nedoumnih ikonoklasta.

Onaj staromodni Novogovor, dok je još bio sasvim mlad i svemoćan, ipak se, i tada, klonio svih izrađevina duha, oka i prstiju koje danas nazivamo znacima i simbolima. A kada se, iz praktičnih ili ideopropagandnih razloga morao miriti, bar sa nekim od njih, i usvajati ih, i tada je ostajao veomanepoverljiv pred mogućnostima njihovog tajanstvenog iskazivanja. Tu negde, čini se, tu bi se negde dali razabrati i daleki koreni naše sopstvene, srpske (i komunističke i nekomunističke) semiofobije. Zaostalo je u našim pokolebanim, i paralingvistikom razorno razdraženim dušama, mnogo nepoverenja, mnogo zebnje, zaziranja, stgraha, čak panike od nepoćudnog govora znakova i (što je isto, samo s druge strane osmotreno), mnogo predubeđenosti da se znacima i simbolima može "reći" više no što se srtvarno može iskazati... Naše bake su negovale svojevrstne veštine "govora cveća", ili čak - "govora lišća", a nešto docnije, rudimentarnim kodiranjem usposrtavljale su i svojevrstan "govor poštanskih maraka" - naivan način da se nemušto sporazumevaju sa svojim dilberima... Nešto od takvog, dozvolite mi, baš palanačkog neshvatanja stvarnih moći i stvarnih dosega "simbološke funkcije", pokazuje nedavna, ne mala uzbuđenost povodom nekoliko plakata i jednog famoznog nagriženog lista.(2) Dakle, nagrižen list (glogov, kažu - nisam proveravao) sa tragovima zuba nekog, kažu, vampira, to bi se, precizno rečeno, smelo protumačiti jedino kao parasimbološka figuracija, koja upravo kao svesna simulacija simboleškog iskaza ništa sama po sebi ne kazuje. Jer simbol, pravi simbol, čak i kada nešto iskazuje - baš ništa ne kazuje. To je prvi postulat komparativne (ipak naučne) simbologije... Znam da je malo teže shvatiti taj postulat, ali šta mogu. Drugim rečima, simboli su u načelu polisemični, ukoliko im nasilno ne nametnemo monosemiju - ali tada ih razaramo, i oni kao simboli prestaju da postoje i preobraćaju se u sintemu ili, nešto jednostavnije rečeno - preobraćuje se, (tj. preobraćuju ih oni koji ih kao simbole razaraju) u dizajnersko znakovlje, u potrošačke ili političke slogane.

Dakle, u svojoj prvoj pojavi, nagriženi list (valjda zubima vampira) parasimbološki je paradoks koji se jednovremeno i tobož nagoveštava i odmah samoironično ukida: jer koji bi vampir sam zarizao, tj. okusio smrtonosnu biljku? Ovo, i ovakvo moje tumačenje neskrivene logičke kontradikcije na kojoj je paradoks sazdan, strogo uzevši nije korektno, nije čak ni dozvoljeno, jer su simboli neprenosivi, znači neprevodivi na jezik diskursivne logike, čak i kad su više ili manje ironično odsimulirani. Prema tome, ako je neko od mlađih Srba, i sa smislom za humor, hteo da se podsmehne jednom... pre svega, ipak, izvinite... primitivnom mentalitetu zasnovanom na semiološkoj paranoji, onda je to magistralno i uspeo... Ali, sada nastupa nešto što više nije vic, nije čak ni anti-vic, nastupa nešto mnogo ozbiljnije i opasnije.

36.

Nastupa sada najednom naše pravoverno i na osude uvek spremno ikonoborstvo. Udariti na slike, najbolji je način da se

unapred i sigurno o bezbedi od uroka i urokljivih semioloških podvala. To je apotropajska (naivna, uzaludna itd.) logika svakog ikonoklazma. Na primeru koji ću razraditi, još će se jednom pokazati do koje su mere apsurdne paralingvističke sheme starogovorne svesti, čak i kada se iz sfere jezika prebace u svet likovnih priloga... značajnih po sebi, ali sasvim beznačajnih, svejedno.

U svakom slučaju, drugovi, ako iole imate volje da se upuštate u simboleske dišpute - onda, molim vas, oprezno. Sa simbolima samo vrlo oprezno, i što manje ih podvrgavajte diskursivnom raščlanjavanju! Ako ne verujete meni, verujte jezuitima, koji su zabranjivali tumačenje običnim, profanim rečima čak i sopstvenog, dakle, verskog znakovlja, a svu onu drugu ornamentiku i u njoj nagomilane metafore, alegorije, apologe i simbole kojima je, inače, jezuitski stil zvani barok obilovao u neograničenim količinama, prepuštali su ličnim, slobodnim, dakako i vrlo efemernim asocijacijama, pa i tumačenjima. Ali, pošto ste se već upustili (ili su vas na to naveli) da "pomerate što nije za pomeranje"(Platon), priupitajte se da niste možda izmanipulisani. Najviši stepen manipulacije ljudima je onaj, i onda je postignut, kada se oni dobro zapetljaju, pa i nehotično otpočinjaju sami objašnjavati ono što bi drugi (lukaviji) rado rekli. A za tu i takvu manipulaciju mogu dobrodoći beznačajni, nejasni i sasvim nedorečeni parasimbološki vicevi, koji po prirodi stvari i ne podležu mogućnostima iole ozbiljnog diskursivnog parafraziranja.

U dve reči, tehnika je ista ona koja je primenjena i u *Vunenim vremenima*... Svojim mudrim i pravovernim, i revnosnim "analizama" pesničkog jezika, proneli su tada naši drugovi (možda su neki od njih i sada, ovde, među vama) slavu jednog antititovskog slogana širom sveta. Ako i u ovom slučaju nastavite, drugovi dragi, sa sličnim amaterskim (čak i politički amaterskim) egzegezama, nemojte se čuditi ako uskoro Famosni Glogov List vidite i na nekim bedževima. Ko je, onda, i šta je doprineo čitavom tom hepeningu, i zašto?

37.

Srbija je umorna da umornija ne može biti i podložna je svakovrsnim čarima i mađijama paralingvističke (i semiološke) paranoje. Jezičke zamke staljinizma prerastaju okvire govora i pisane reči, zalaze u svet likovnih umetnosti, pa idu i dalje, proširuju se i na semiologiju (i morbidni, dakle, klinički simbolizam) svakodnevnih pojava. Nameću nam se mračne liturgije, i otvaraju se mogućnosti za još mračnija tumačenja, predviđanja i za sve novija i novija autosugestivna činodejstva beznađa.

Činodejstva su to bezraložnog čina... *l acte gratuit*... izvan konteksta kulturnog smisla. Eto, tako, na primer, nigde se u svetu ne podjaruje tragalačka hajka za vodoskocima demontiranim i raznetim pre pola veka, niti se oko takvih banalnih dogodovština velegradske svakodnevice ispredaju sistematski satkane mreže za hvatanje nevidljivih krivaca. Sklon sam da i u ovoj čudnoj i naoko beznačajnoj pričici iz stvarnog života naše svakodnevice vidim dalekosežne recidive

Đurđijančeve paralingvističke paranoje. Svuda, i na svako koraku, treba tražiti krivce; svakog treba okriviti, ili ga bar dovesti u situaciju da se priupita nije li i on sam pomalo kriv za sve i svašta, čak i za demontiranje jedne fontane koja je demontirana onda kada se većina inherentno okrivljenijih još nije ni pojavila na ovom svetu. Moram samo da napomenem da je ova najnovija para ili tačnije metalingvistička novela tajanstva i mašte, istovremeno i jednostavnija i daleko zapetljanija od ranijih. Krivaca je i vrlo mnogo, i niko nije kriv, ali je, ipak, pre svega, reč o jednom jedino mogućem velikom krivcu koga "Politika" ne sme da imenuje, ali nam dozvoljava da ga u svojoj mašti, čitajući iz dana u dan tragičnu priču o demontiranju jedne velegradske prskalice, živo zamislimo. Doista, nije teško zamisliti krivca u svečanoj uniformi, na velelepnoj tgezarijskog tribini zbog koje je fontana morala biti načas uklonjena. Nije teško zamisliti tog našeg krivca kako otpozdravlja razdraganom narodu koji promiče u povorci... A ipak, to je sve vešto ispletena laž. Ta zlosrećna fontana, taj vodoskok, ta prskalica, - dozvolite mi da je tako nazovem, jer sam je ja, ja lično i od najranijeg detinjstva, toliko puta gledao i kako radi i kako ne radi, - elem, ta fontana, taj vodoskok, ta prskalica stajala je tamo gde je stajala i za vreme svih tih pominjanih parada. Defilovao sam u paradama i tačno se sećam. Uklonjena je tek kada je Beograd dobio prve trolejbuse, a to je već bilo vreme kada su parade počele izlaziti iz mode... U nedavnim partijskim raspravama i rasprama, neko je rekao: "Imam utisak da neka čudna, perfidna ruka vuče konce, a ne znam odakle..." Voleo bih da poverujem kako je ipak reč o samoindukciji u tamne vilajete duševne nesigurnosti i strasnog svesumnjičenja.

38.

Dozvolite mi da ispričam još jednu krajnje neverovatnu noveletu koja se savršeno uklapa u tezu da bezumlje, začeto u sferi bezumnosti jezika, lako prekoračuje tanušnu graničnu liniju između sveta reči i sveta vidljivih simbola, između sveta reči i sveta vidljivih simbola, između sveta simbola (uopšte) i sveta stvarne stvarnosti. Dakle, reč je sad o jednom morbidnom nadgrobnom činu - i činodejstvu.

U nekoliko mahova posle njegovog pada (setićete se ijeg), bio sam u prilici da mu u ime ljudskog dostojanstva, njegoog i mog, na ulici ili u kafani sisnem ruku. Učinio bih to isto i Žozefu Fušeu, vojvodi od Otranta, koji je doduše imao nešto više pameti od našeg zlosrećnog vojvode unutrašnjih dela... Ali, evo sada pitanje - ko smo to mi i gde smo? Imam, pre svega, u vidu prošlovekovna okupljanja poštovalaca na grobu Cvetka Prebijača, tj. Cvetka Rajovića, Miloševog Fušea. Dogodovštinu znam iz kazivanja moje babe, a Slobodan Jovanović, valjda kao ubeđeni obrenovićevac, tu bruku nije zabeležio. Ali, evo sada ponovljenog pitanja - ko smo to i šta smo, i kakav smo to narod koji obožava ministgre policije?... I tako su nedavno, a u sledu suludih događanja, drugovi bili i na grobu našeg Vojvode od Otranta, Aleksandra Rankovića, i nikoga to nije ni začudilo ni uplašilo. Teško je prisetiti se ponoćnih liturgija nad svežim grobom jednog tragičnog

mladića koji je imao čast (i zaduženje) da u poslerevolucionarnoj Srbiji zauzme počasno mesto ministra policije... Da li smo ikada odigrali zagrobni svečani ples (pre balkanski ritual poistovećenja sa pokojnikom) nad grobom nekog našeg ministra prosvete, ili nam uvežbavanje novih činodejstava tek predstoji?

39.

Da li su i dnevni i ponoćni rituali nad grobovima ministara policije sastavni elementi opšteg scenarija širenja nesigurnosti i straha? Da li je reč o indukciji spolja, ili o samoindukciji? Za moje shvatanje gotovo je svejedno; važnija mi se čini sama metoda: ilogizam govora i govorenja veoma je mnogo doprineo da metafizički strah dobija neke fizičke i gotovo materijalne, bezmalo sasvim opipljive oblike.

Evo nekoliko razumnih reči čoveka koji se otima naletima ilogizma; jednostavno i iskreno izgovorene su u proteklim raspravama: "Ja moram da kažem da se uselio strah među građane, uselio se strah u kuće i među ljude, ali ne više u tuđu kuću. Ja sam doživeo neku noć da me moje dete pita: tata, šta se ovo zbiva"?... i kao da se svi pomalo detinjasto pitamo: šta se to zbira? - dok nevoljno osluškujemo zagluhnutu buku uspaljenih, uspaljivih i već uveliko na zlo osamostaljenih reči jedno naopako probuđenog starogovornog Novogovora. Kakva graja...

40.

Kakva graja, kakva zagluhnuta buka usplahirenih, uspaljenih, uspaljivih i zapaljivih reči?

"Drugovi, nemojte zapaljive reči gasiti benzinom. Ako se kaže da su neke reči zapaljive, nemojte benzinom. Hvala". Završetak jednog od nedavnih izlaganja.

41.

Simbolizam plamena kao heraldičke lekseme, štaviše, čak i kao metonimijske antistaljinističke stileme, kao figura koja istovremeno treba da označi i da potpomogne procese slobodne misli i da podrži njeno dostojanstvo... Ali, na žalost, postoje i obrnute baklje, i nadole okrenute buktinje.

Plamen je u heraldici netipičan znak, pogotovo u heraldici zemalja koje su svoje grobove naknadno iskomponovale prema sovjetskom uzoru. Na sovjetskoj paradigmi, u definitivnoj Staljinovoj stilizaciji, a u žitnom plaštu, prikazan je zemljin šar i sunce koje se sa istoka rađa, što valjda treba pročitati: "daleko je sunce, ali sve će vas obasjati!" Što se buktinje tiče, ona se dosta retko, ali provereno, može ponekad pronaći na "ekslibrisima", po bibliotekama slobodnih mislilaca, počev od XVIII veka, pa naovamo. U Srpskoj akademiji znanosti i umjetnosti imao sam čast, koji dan pre opraštanja od svih njenih časti, a povodom Titove smrti, da održim besedu o Titu i o simbologiji plamena... upisanoj u samo biće Nove Jugoslavije. Na žalost, u simbologiji je poznat i fenomen inverzije simbola. Navešću

samo jedan primer: pitagorejska, pa zatim alhemičarska petokraka u srednjem je veku, vrhom nagore okrenuta, označavala božanski princip apsoluta, dok je vrhom prema dole a nožicama nagore jednostavno iskazivala blisko prisustvo- đavola. Dakle, svaka amblematska ideja, može se okrenuti naopako, invertovati se ili pervertovati, što će sasvim jednostavno reći da i vatre, naopako okrenute, nisu više emblemi slobodne misli, već piromanska alatka... Toliko za uvod.

42.

Ko se to igra vatrom? Ko je taj što poziva naše umorne i pometene duše na piromanska činodejstva? Na žalost, rekosmo, postoje i obrnute baklje, i nadole okrenute buktinje.

Okrenuti baklje naopako - ko nas na to poziva? Drugovi, ja to stvarno ne znam, ali baš kao i vi, nedavno sam mogao da pročitam u "Politici": *Svečano spaljivanje Guberevca*: "Bolnica za lečenje duševnih bolesnika... od davnina zvana Guberevac, seli se na življenja dostojnije mesto. Tim povodom, a kao znak inata prema doskorašnjoj zdravstvenoj politici..." itd. Zatim: "Stoga vas pozivamo da vašim prisustvom uveličate našu radostna SVEČANOM SPALJIVANJU GUBEREVCA... Dobro nam došli!" "Politika" koja je, *malgre tout*, još uvek pomalo i ona dobra stara "Politika", nije mogla da ne odvrati ironičnim otpozdravom: "Bolje vas naošli!"... Možda će mi neko reći da je u pitanju neka moderna vrsta terapije, ali ipak, ja gnusnost same zamisli razumem, i jedino mogu da razumem kao iracionalnu inauguraciju liturgije paljenja zgrada, bolnica, parlamenta... liturgije, koju, hteo-ne hteo, pamtim iz davnašnjih dana moje rane mladosti.

43.

Čovek je lepo rekao: drugovi, nemojte vatru gasiti benzinom... i u pravu je, jer piromanske liturgije otpočiju prvo u sferi reči, zapaljivih reči... dok se benzin već obilato sliva preko knjiga i biblioteka, preko biblioteka i bibliofila, naročito onih koji u svojim knjižnicama čuvaju raritete sa ekslibrisima iscrtanim u znaku vatre.

Čovek je lepo rekao: Drugovi, nemojte vatru gasiti benzinom! Paipak, dva-tri dana posle oine najave o paljenju Guberevca, svi smo jedne večeri u TV dnevniku mogli da vidimo kako se benzinom polivaju ne samo ideje, već i ljudi... Drugovi, da li ste gledali taj dnevnik, i zar vas nije sramota? - Mene je sramota! Koja energija mržnje, kakva eksplozija zlobe, koji udarci izvitoperenih argumenata bačeni na glavu jednog čoveka, u čiju kulturu, znanje, poštenje niko čak ni među prisutnima, nije posumnjao - ali su udarci, izgleda baš zato i bili toliko ostrašćeni. Da li je tačno da je Ivan Stojanović(3) neposredno pre toga, a zbog sranih smetnji, bio sedam dana u bolnici? Ako je tako, događaj bi se mogao shvatiti i kao pokušaj ubistva pred kamerama. A reč je bila o jednoj banalnoj direktorskoj smeni. U novoj Jugoslaviji, čak se i ratnim zločincima sudilo uz poštovanje elementarnih ljudskih prava. Koje je, međutim, sve uvrede imao saslušati taj čovek, koje navale reči zaguženih mržnjom!... Mislim da

bi ovaj televizijski dnevnik trebalo obnoviti i ponoviti za sve jugoslovenske centre i dati ga na referendum sa jednim jedinim pitanjem: je li to Titova Jugoslavija?

Izjavljujem pod punom odgovornošću, da me je predstava teatra užasa, koji sam imao prilike da vidim i da pratim na TV ekranu, apsolutno porazila. Pitam se šta bih sve video i čuo da sam prisustvovao plenarnoj sednici CK SKS (zašto je novine sve češće nazivaju "plenumom"... nije li to jezički atavizam?). A šta bih tek došiveo da sam uzeo reč i izgovorio sve ovo što sam sada napisao? A da bih izgovorio; izgovorio bih! - Verovatno da ne bih nimalo mirno odslušao i odgledao kaštigovanje glavnog krivca, izumitelja nepoćudnog jezika, prepunog kojekakvih jezičkih svinjarija: aluzija, alegorija, antiapologa, metarofa i ezopovskih zamki? Da li bi me možda i razračunavanje sa Pavlovićem, koje nisam video, baš kao i razračunavanje sa Stojanovićem, koje sam samo delimično video - podsetilo na ranu mladost i na Ufine žurnale iz godine 32/33, koji su bez ustručavanja, čak i sa hvalisanjem, prikazivali prva "ubistva pred kamerama" jevrejskih intelektualaca, i intelektualaca uopšte?

44.

Tri ili četiri navedena događanja (hepeninga) nisu ni u kakvoj kauzalnoj vezi. Ali negativna energija zlih slika, podstaknuta zlom snagom magijske paralingvističke metode, nikada i ne sledi kauzalne matrice, već se preko njih bezobzirno preliva i zalančava u zapanjujuće nizanje eksplozije... Dokaz: da su vanumne, iracionane, monstruoze abrupcije predvidive, verovatno do njih u istoriji ne bi ni dolazilo.

Pet dana posle najavljene ritualne paljevine, tri dana posle one simbolične, dakako opet ritualne ljudske žrtve (mislim na Stojanovića), "Politika" sa velikim zakašnjenjem donosi sledeću vest iz Požarevca: "Dečaka sam operisao u avgustu. Sada je ležao nekoliko dana u bolnici da mu skinemo konce. Zadobio je tešku povredu levog okan-netu oštrim predmetom. Izgledi da se ponovo uspostavi funkcija ovog oka su minimalni... Velika nesreća zadesila je porodicu Bećiri; ovog leta 6. avgusta oko 21, 50 otišao sam (govori otac) u radnju za prodaju semenki... Nije prošlo mnogo vremena a Burim je dotrčao vrišteći pitao me: "Tata, imam li ja oko?"

45.

Ovu duboku deprimirajuću vest "Politika" je objavila sa velikim zakašnjenjem. U istom tom broju, i sa tipografski daleko jačim naslovom, može se pročitati jedna prvorazredna staronovogovornička tirada, pod naslovom: *Kritikovan Borisav Srebrić...* tj. - još jedno polivanje benzinom, šta bi drugo bilo.

"Predloženo je da se razgovara sa Borisavom Srebrićem u Požarevcu, da bi se videlo da li ostaje pri svom samostalnom istupanju"... Šta je to samostaqlno istupanje? Neveština novinara novajlije ili dobro uhodana staljinistička stilema, iz najboljih dana... *de l'epoque*, dakle, u originalnom stilu? Da li su, možda, druga

istupanja bila kolektivna, ili kolektivno odnosno timski pripremljena? Ili pak, jednostavno, pseudoironični kliše treba razumeti na najjednostavniji način, kao da je B. S. već prebačen u kategoriju "drugova koji su čudno diskutovali" i da se već nalazi na nekom spisku. A onda, islednički filmski "geg" iz godina poznih četrdesetih: "Ako ostane pri ocenama koje je izneo na sednici CK SKS a koje su za požarevačke komuniste neprihvatljive, može se očekivati i više od predloga za razgovor".

("Tata, imam li ja oko?")

46.

U sledećem broju "Politike": "Odgovornost Živane Olbine"... "Skrenuti pažnju na ponašanje drugarice Olbine"... Ne može, jedno u NIN-u, a drugo u Slobodnoj Dalmaciji... Organ opozicije"... i najzad, na istoj strani gde je sve ovo natrpano, očigledno najvažniji, i najkrupnijim slovima otštampan naslov - "NEMA NIKAKVIH SPISKOVA!"

Oni "čudni" već su uveliko postali "nepo, željni"; nepoželjni su postali "antipartijski", doduše samo u nestašnim izjavama nekongrolisanih slobodnih strelaca... Bilo kako bilo, širi se počast nedostojnog ponašanja i vrlo ružnog vladanja... pa ipak - nema nikakvih spiskova. To će nas, bar donekle umiriti. "Došlo je dotle, nastavio je (neki Žoržika Danden) da se u beogradskim redakcijama priča da postoje liste nepoželjnih, kao te liste su tobože u nečijim sefovima i samo se čeka trenutak da se obelodane. Na te liste se stavljaju stvaraoči, ugledni novinari, pokojni pisac..." Dobro, drugovi, ubedili ste me - nema nikakvih lista, nema spiskova, nema čudnih ni nepoželjnih među nama. Dobro, ali ipak, za svaki slučaj, stavite me, molim, na te vaše spiskove. Stavite me, jer više volim da se jednog dana moje ime čita na tim vašim hipotetičnim spiskovima sumnjivih, no na nekim drugim i drukčijim spiskovima (istorije)... spiskovima sasvim nesumnjivih.

P. S.

Da bih vam olakšao posao, a budui da je celo ovo pismo i napisano u ime odbrane slobode jezika (simbolično, baš u Vukovoj godini) napisao sam ga svojim neometenim, slobodnim jezikom kojim sam i pisao i govorio već četrdeset godina unatrag. Odredite - zaslužuje li - baš kao i Pavlovićev jezik - neke stroge, ili čak moža neke grozomorne sankcije?

Napomena:

1. Pismo je objavljeno u knjizi *Mrtvouzice*, Jezičke zamke staljinizma, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1988.

2. Reč je o naslovnoj strani lista "Student", koja je bila povod za osmu sednicu CK SKS.

3. Ivan Stojanović, ekonomista, direktor "Politike"

Mladost, 16-29 novembar 1987.

6. Staljinistički postmodernizam

Bogdan Bogdanović je jedan među onima koji su na nedavnoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, zajedno sa Ivanom Stambolićem u paketu izbačeni iz tog organa. Bogdan Bogdanović je odstranjen sa ciničnim obrazloženjem da "nije prisustvovao sednici". Njegov prvi greh, pismo Centralnom komitetu SK Srbije, koje je napisao netom po Osmoj sednici CK SKS, niko nije spomenuo ni jednom reči. Ne samo na oproštajnoj sednici, nego ni inače. Kao da Bogdanović nikada ništa nije prozborio o partiji kojoj (još) pripada.

Uprkos tome, arhitekta i profesor u penziji želi da se dostojno oduži partiji koju je toliko dugo poštovao. Uskoro će, naime, izaći njegova knjiga Mrtvoudice(1) kao logični nastavak pisma, nakon koga je Bogdanović iskusio kako izgleda savremena hajka na čoveka. Ako je suditi po sadržini knjige, u Srbiji se ujesen mogu očekivati novi politički potresi. Godišnjica Osme sednice neće proći neobeležena.

Mladina - Naslov knjige je Mrtvoudice?

Bogdanović - To je Vukova reč, ali je Vuk upotrebljava kao prilog. Ivo Andrić i kao imenicu. "Mrtvoudice" su mrtvi, pogrešno uvezani čvorovi, odnosno, ovi čvorovi se u životu nikako ne mogu razvezati, čak ni preseći mačem. Pogotovo ne mačem! Podnaslov knjige je "Mentalne zamke staljinizma".

Mrtvoudice sadrže pismo "Jezičke zamke staljinizma" koje objavljujem u celosti, bez ikakvih popravki. Mislim, naime, da je to dokument... Sledi deo pod naslovom "Kalendar političke fantastike" u kome pratim sve što se za gotovo devet meseci događalo sa tim pismom nakon što je objavljeno u *Mladini*. Reč je o iskazima iz novina u sinhronizovanim napadima na moju glavu. Bio sam anitikomunista, ljitoćevac, srbožder... poistovećivali su me čak sa pripadnicima austrijske kaznene ekspedicije u Mačvi 1914. godine. Kako ni sa kim nisam mogao da polemishem, odgovorio sam knjigom i to na jedini način na koji sam mogao: kroz humor i prezir. Tu je i esej "Mentalne zamke staljinizma" u kome analiziram sve ono što se događalo nakon Osme sednice (CK SKS, op.a.). Knjiga se završava sa "Teorijskom čitankom" u kojoj iz bogate literature povlačim analogiju sa primitivnim društvima u kontekstu onoga što se kod nas zbiva: od lova na ljudske glave (skalпове), pretvaranja ljudi u zveri i zveri u ljude, do šamanstva. Setite se samo koliko je puta Radoš Smiljković(2), predsednik beogradske partije, spomenuo "let u nebo". To je šamanska slika.

Svi ti sramni događaji koje sam beležio ostaće u knjizi. Moraju ostati u spomen na nepojmljiv skandal u srpskoj kulturi. Upravo zbog toga u knjizi postoji indeks imena, tako da niko neće ostati zaboravljen. Na čuvanje istoriji, predao sam dvadeset imena.

Među tim imenima Milošević se još najmanje spominje, jer je on implicitno u svima. Mnogo puta spominjem Radoša Smiljkovića i ove naše marksiste-lenjiniste, ovaj naš folklorni marksizam i štićenike domaće verzije Nine Andrejvne(3) Markovićeve, naime. Tu su, takođe, i razni Miloši Aleksići, neki Ćurković... Meni su to bila sasvim nepoznata imena, pa sam zbog toga išao kroz spisak radova profesora Beogradskog univerziteta. Pokazalo se da je reč o ljudima sa dva-tri napisana rada, znači, o potpunim marginalcima. Priča se o raspadanju Jugoslavije, a mogli bismo da govorimo o još kojekakvim raspadanjima: o raspadu srpske savesti, srpskog duha, o raspadu srpske kulture i, sasvim sigurno, o raspadu Beogradskog univerziteta sa koga se regrutuje današnja elita srpske partije. To je degradacija kojoj se nema šta dodati. U vrhu srpske politike nikada nije bilo više profesora-politikologa. U knjizi sam analizirao njihove govore; sve je konfuzno, protivrečno. Knjiga razotkriva staljinizam u tim mentalnim zamkama, u toj mentalnoj nedorečenosti. Staljin je, pri tome, još najmanje značajan pojam, važniji je staljinizam, nešto što je postojalo i pre Staljina i što se pokazuje na različite načine.

- *Da li uopšte ima smisla da se ovi procesi u našem društvu nazivaju staljinizmom?*

- Sve vreme za ove procese tražim novi izraz, ali ne mogu da ga nađem. Ponekad je reč o staljinističkom postmodernizmu, sentimentalnom neostaljinizmu, ili nacional-staljinizmu. U suštini, staljinizam je sinonim za primitivizam, primitivizam u mišljenju, SKRIVENU MISAO. Staljinizam ima svoju primitivnu ontologiju - višeznačnost, mogućnost da se misli na dve-tri stvari odjednom, da se zapostave uzroci i posledice, da se zaboravi na zakon logike. Nije bilo lako da se napravi knjiga, da se sazda lep, primereni tekst na osnovu đubreta. U početku sam radio sa velikom mukom, sa strašnim gnušanjem. Što je vreme više odmicalo, sve sam se više zabavljao. Počeo sam da uživam u tekstu, stvar se literalizovala. Naša stvarnost je, konačno, kada prođe kroz intelektualno sito, sve sličnija Gogolju. To je moje zadovoljstvo. Moja knjiga ne nalikuje ni Gogolju ni Rableu, a naročito će biti zanimljiva zbog toga što neke stvari osvetljava sa neočekivane pozicije.

- *Nakon Osme sednice partijski spikeri su, povodom političke diferencijacije od nepodobnih, navodili fantastične brojke od po dvadeset hiljada, sto hiljada ljudi koji su učestvovali u raspravi o jeresi Ivana Stambolića, Dragiše Pavlovića, o vašoj jeresi, nakon što je vaše pismo objavljeno i o još mnogo čemu. Po vašim istraživanjima, te neverovatne brojke o iznenadnoj animaciji srpske partijske baze nisu odraz stvarnog stanja, već politička manipulacija dvadesetak jurišnika. Kako se uopšte mišljenje partijske baze indukovalo u saopštenjima najviših partijskih foruma?*

- Veoma jednostavno. Reč je o uslovnom, Pavlovljevom refleksu: dresirate psa da, kad mu pokažete crvenu olovku, počne da laje. Onda ga nahranite. Navikli smo, da na reč partija skočimo kao jedan, bez obzira na to da li ćemo da demonstriramo za Trst, ili protiv ubistva Patrisa Lumumbe. Analiza novinskih tekstova i imena aktivista koji se u njima pojavljuju pokazuje da je, uistinu, odziv na diferencijaciju katastrofalno nizak. Sto hiljada ljudi je prisustvovalo sastanku zbog toga da bi govorili o nemanju hleba, nemogućnosti da prehrane porodicu, a onda su oni sve to strpali zajedno u pribrojili srdžbi na nekoliko crnih đavola. To je odgovor na pitanje kako se indukuje mišljenje baze. To, takođe, nije baza. Ali, istina je da je bilo prilično bučno. Mene lično su u više navrata u novinama napadali isti ljudi, obrtale su se iste sintagme, iste rečenice su se, kao klišeji, prenosile iz napada u napad, ali je sve zajedno bila prilično mizerna demagoška igra, koja je kao i svaka demagoška igra bila opet veoma efikasna. Ali, kada podvučemo crtu, od tih sto hiljada "učesnika-diskutanata" ostane jedva dvadeset imena, uvek spremnih jurišnika koji startuju na svakoga. To su sulude, subinteligentne stvari...

U mom slučaju je ta atomska buka trajala dvadeset dana. Nakon toga je sledilo sumnjivo zatišje, koje je počelo tako što se jednog jutra na televiziji pojavila neidentifikovana osoba iz partijske organizacije neke mesne zajednice. Taj čovek u kožnoj vindjakni zauzeo se za to "da se svi počiste iz Centralnog komiteta i iz Partije. Možda bi bilo dobro, da se poštedi samo Bogdan Bogdanović, jer je bolestan". Uzbudio sam se, jer sam saznao da sam teško bolestan! Kazao sam supruzi Kseniji da svima kaže, da sam se razboleo od side, da im tako malo pripomognem. Evo kakve su sve neverovatne trikove koristili.

Jasno je da je postojao i "štab za diferencijaciju", koji je sve to pratio, prikupljao, davao instrukcije i pomagao u pisanju pisama čitalaca za *Politikinu* rubriku "Među nama". Iza svih je bilo moguće da se prepozna jedna ruka, sve je išlo iz centra. Recimo, na mene se išlo sa tipiziranom i providnom argumentacijom, sa belim šalom koji nosim. To je koska za narod, taj beli šal su mi stalno prebacivali. Najjači argument, koji je izazvao i najgore uzbuđenje, bilo je redigovanje telegrama koji su beogradski studenti 1948. godine poslali Staljinu, što sam ja uradio kao član Univerzitetskog komiteta, po partijskoj dužnosti. Danas je to jako uznemirilo srpski narod, jer, kako sam tako nešto mogao da učinim velikom Staljinu. Radilo se o akciji s kojom smo molbu, da nam Koba (Staljin, op. aut.) dođe u goste, prepravljali u verbalnu doskočicu da ne dođe.

- *Već ste nekoliko puta upotrebili sintagmu "samo dvadeset imena". Ko je zapravo predstavljao manjinu a ko većinu u Centralnom komitetu?*

- Kakva manjina ili kakva većina? Ja je ne vidim! Da je postojala, sigurno bi se oglasila. Postoji samo apsolutna većina glasova, koja je uvek jednoglasna. Manjina je iz Centralnog komiteta brzo isključena. Likvidirani su svi koji su se drznuli da kažu šta stvarno misle. Dragiša Pavlović, na primer. Rekao je samo tri reči

("olako obećana brzina"), za koje su se uhvatili. Kritikovan je za jedno, odgovarao je za drugo, a isključen je zbog nečeg sasvim trećeg.

- *Isto se dogodilo i vama: iz CK ste izbačeni zato jer "niste dolazili na sastanke"...*

- Moram da objasnim zašto me nije bilo na sastancima. Nakon pisma "Jezičke zamke staljinizma", koje sam nakon Osme sednice, kojoj nisam mogao da prisustvujem, poslao CK SK Srbije, rečeno mi je da za mene nema mesta u Centralnom komitetu. S tim sam se složio. U CK-u koji sprovodi čistke i koji sprovodi čistke zbog čistki, a povrh svega to čini iz apsolutno nejasnih razloga i sa nejasnim motivima, stvarno nemam šta da tražim. Nakon juriša na mene, pomislio sam da nema nikakvog smisla da sedim tamo i da objašnjavam. U pismu sam rekao svoje, odgovor nisam dobio, nijedan od mojih argumenata nije opovrgnut. Zbog toga više nisam dolazio na sednice CK. Ali, da to upotrebe kao razlog za moje isključenje, to je *licemerno!* I smešno, najpre smešno... Nakon sve hajke i uzbuđenja oko tog pisma, za moje isključenje nisu upotrebili nijedan od svojih "argumenata".

- *Da li ste ikada očekivali da vam se CK izvini?*

- Dva-tri puta sam se naivno ponadao da bi bilo u redu da mi se neko izvini za sve svinjarije koje su mi učinjene. Ako ništa drugo, konačno sam samo javni kulturni radnik. List *Politika*, na primer, danas može sve da dozvoli: može da falsifikuje, laže, izvrće, od ljudi pravi budale... sve, baš sve mu je dozvoljeno. Čak svojim zaposlenima može da naloži da pišu pisma u kojima podržavaju ili se obračunavaju s ljudima. Prvo pismo domišljatih čitalaca, kojim su me napali u listu, napisala je sekretarica *NIN*-a. Kada sam, dakle, razmišljao o tome da zatražim od Centralnog komiteta da mi se zbog svega toga izvini u ime Partije, jedan Vojvođanin mi je rekao: "To neće ići. Uprkos svemu, oni vas nisu direktno napali, iako se zna da je sve montirano. Formalno, napalo vas je članstvo, takozvana 'baza'." Formalno me je stvarno napalo članstvo, ali je kroz analizu tih tekstova očigledno da su napadi "javnosti" dirigovani sinhronizovano.

Da sam član bilo koje evro-partije, bila ona komunistička, socijalistička ili demohrišćanska, moja bi me partija branila od svake svinjarije koja bi išla na moju ličnost. Ovde je upravo obratno! Istini za volju, Radoš Smiljković se izvinjava. Vrlo rado se u ime svog Beogradskog komiteta izvinjava svima. Izvinjava se Srpskoj akademiji nauka... samo meni ne. Ne izvinjava mi se zbog toga što su mi sa Beogradske televizije skinute sve emisije, što su me izbacili sa svih tribina. Situacija je danas takva, da jedan Vuk Drašković ide po tribinama, govori šta mu padne na pamet, zbog čega ga eventualno mlako kritikuju, a ja ne smem ni da dođem na takvu tribinu. Za mene je zavesa spuštena. Otkazane su mi izložbe, monografija koja je bila u pripremi pala je u zaborav.

Jednom reči, zbog svega toga razmišljao sam jednog trenutka o tome da im napišem još jedno pismo u kome bih im rekao: "Molim vas, ili mi se izvinite, ili me odmah izbacite. Amnestiju ne prihvatam!" Želeli su, naime, tihu amnestiju: ja da ćutim, i oni bi ćutali. Tako sam počeo da pišem knjigu...

- Iz Centralnog komiteta ste isključeni na osnovu načela demokratskog centralizma, koji ste, ulaskom u Partiju i u redove tog istog Centralnog komiteta, prihvatili i sami. Da li to znači da ste u tom međuvremenu, preispitujući se, došli do drugačijih stavova, drugačijih pogleda? U čemu je problem?

- Problem je u četrdesetogodišnjoj lojalnosti jednoj ideji kojoj sam uvek pripisivao više nego što je ona u našem okruženju uistinu sadržavala. Poslednjih godina to postaje sve jasnije... Problem je u idealizovanju te ideje, u zabludi da iza ovakvih i sličnih apsurdna možda ipak postoji neka mudrost. Ali, uvek dođe trenutak u kojem branite svoje pravo na sopstvenu pamet. Samo sebi mogu da zahvalim za to da sam svemu uprkos ostao pri zdravoj pameti i da sam tako stvari objašnjavao onakvim kakve jesu. Striktno uzev, i danas ne vidim da bih mogao da idem preko svog razumevanja intelektualca i umetnika - komuniste. U svom shvatanju kompleksnog, komplikovanog antropološkog komunizma, u koji sam verovao, ostao sam dosledan ali nisam razumeo u kojoj meri je to samo moja predstava, lična iluzija, fikcija...

- *Dragiša Pavlović se na odluku o isključenju iz SK nije žalio zbog toga što "to nije njegova Partija". A vi?*

- Moja Partija je duhovna partija, ova Partija to nikad nije bila! To je predratni antibarbarus, to je bitka za nezavisni komunizam. Moja partija je ona iz 1948. godine kada sam jedino bio siguran da je to nešto moje. U granicama sopstvenog poimanja i predodžbi ja sam, dakle, u svojoj partiji. Zoran Sokolović (sekretar Predsedništva CK SKS, prim. aut.) nije i ne može da bude, Smiljković i čitava falanga polupismenih marksista, profesora marksizma, takođe ne, kao i zagonetni, nepronijcljivi Slobodan Milošević...

- *A to zvuči kao kompliment!*

- Više kao dijagnoza! Moja partija je ona koja bi tolerisala, da ne kažem dozvoljavala i podsticala me da gradim spomenike revoluciji kojima sam filozofirao o životu, smrti, o metafizici istine u revoluciji i o opravdanosti ili neopravdanosti hipostaze revolucije. Verujem da će sada na red doći i to: na spomenike će mi postaviti zvezde petokrake, kako bi ih pokrstili i vratili u zagrljaj komunističke crkve, jer su bili previše arhaični.

Konačno, moja partija je moje nijansirano jugoslovenstvo, to staro i duboko usađeno osećanje. Osećam da Jugoslavija puca i duboko sam uveren da najstrašnije i najopasnije puca baš u Srbiji. Zbog toga su i smešne priče da Jugoslavija puca zbog Slovenije... Zar ne? Ako šef jedne partije, jedan političar, za koga sam rekao da je *nepronijcljiv*, izjavi: "Srbija će biti republika, ili je neće biti", onda je ta izjava morbidna. Nakon toga bio sam u prilici da razgovaram sa jednim srpskim seljakom koji me je pitao: "Pa, šta će da bude posle? Hoćemo li opet da kopamo bunkere i zemunice?" Jednostavno, ta izjava znači da idemo u čisti nihilizam, u samouništenje. Prestrašen sam. Analizirajte reč po reč: "Ili će je biti ili je neće biti!" Nažalost, proživio sam vremena kada nije bilo ni Jugoslavije, ni Srbije, ničega nije bilo, bilo je samo bezumlje, krv i rat... Zbog toga ne mogu da

razumem tu izjavu. Možda mi je malo i žao, što bar jednom nisam otišao na taj CK, stao za govornicu i zatražio od svog predsednika Partije da mi objasni šta znači ta katastrofična izjava. To je hilijastična izjava, a hilijasti su bili oni koji su verovali da će hiljadite godine da bude propast sveta. Ta izjava znači: ili to ili propast sveta! Neproncljivi šef partije... Od Slobodana Miloševića nadalje u srpskom Centralnom komitetu su samo praznoverci, za koje sve važi jedinstven izraz - žargonofazija.

- *Postali ste disident?*

- I da i ne. Moj prijatelj, koji je još uvek lojalan i koji je u raznim institucijama, povodom mojih konstatacija da će me izbaciti iz partije rekao mi je: "Šta se čudiš? Četrdeset godina si duhovni emigrant u ovoj zemlji. Uvek si bio disident." Reči su relativne. Disident, šta pa to znači? Sigurno neću biti gromoglasan, politički aktivan disident. Ne volim to. Ali mi nije svejedno kako će me razvrstati. Možete li vi meni da odgovorite na pitanje, da li je Slobodan Milošević disident ili nije.

- *Radije bih pitala ja vas, na primer, šta - osim tolerancije - najviše nedostaje sadašnjoj političkoj garnituri u Srbiji?*

- Humor! Za njih nije humor, ne razumeju ga, ali ga se boje! Jedna od ozbiljnih mogućnosti da se spreči ludilo u narodu je - humor. Nadam se da će se moji Srbi ipak vratiti tradicionalnom smislu za humor i da će razumeti da su sada na tome, da ovog puta oni postanu predmet humorističke obrade, a za koju nije nužno da je uvek smešna. Lov na veštice otvoren je naveliko, srušene su sve granice dobrog ukusa, normi ponašanja i stila. Humor je naša jedina nada. Onakav kakav je u poučnoj satiričnoj priči Radoja Domanovića "Vođa".

Napomene:

1. *Mrtvouzice*, "Jezičke zamke staljinizma", Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
2. Partijski funkcioner, diplomata u vreme Slobodana Miloševića
3. Nina Andrejeva, kritičar Gorbačova, verovatno pseudonim.

Intervju: Svetlana Vasović
Mladina, Ljubljana, 12. avgust 1988.
Prevela sa slovenačkog Seška Stanojlović

7. Bogdan Bogdanović

Ja sam u godinama kad je čovek opsednut biografijom, kad gleda svoj životni put kao - ako kažem, kao neku građevinu, biće opet neko zalud graditeljstvo - kad traži smisla u svojoj biografiji, u svom životnom putu. Tim je riječima Bogdan Bogdanović arhitekt, profesor, pisac, bivši beogradski gradonačelnik i, kako sam kaže, "izletnik u politiku", započeo naš drugi višesatni razgovor o njegovu životu, radu, političkom delovanju, demonima i duhovima koji su ga opsjedali i koje je, na različite načine, istjerivao i rastjerivao. Razgovor, naravno, i o njegovoj najnovijoj knjizi *Mrtvouzice*, eseju-dnevniku o našem primitivnom mentalitetu, našim strahovima i ritualima, našem "postmodernom staljinizmu".

Njegove odmjerene, ali ipak žive i ispod površine strastvene riječi, intelekt koji se odvažio isprobati mnogo toga, hrabrost koju je pokazao i pismom upućenim CK SK Srbije nakon Osme sjednice i knjigom koja je pred nama (a to, ipak, jest i akt intelektualne i lične hrabrosti), sve to kao da potvrđuje riječi Rolfa Dohrendorfa. Kao dvorske budale suvremenog društva, svi intelektualci su dužni da sumnjaju u sve što je očigledno, da relativiziraju svaki autoritet, da postavljaju sva ona pitanja koja se nitko drugi ne usuđuje postaviti. Pa ipak, svi njegovi izleti u vanjski svijet, bili oni zalud-graditeljski, spomenički, bili literarni, uvijek su ponovo završavali u vlastitom, bogatom i posve ličnom intelektualnom svijetu, a na isti je način (što potvrđuje i ovom najnovijom knjigom) završio i njegov izlet u politiku.

Odrastao u intelektualnoj atmosferi kuće "kroz koju je prošao čitav naš međuratni modernizam, u ristićevsko-krležijanskoj" atmosferi koja ga je, čini se, i politički izravno oblikovala (te je i s našim ortodoksnim predratnim skojevcima imao sukoba). Bogdanović rlativno kasno odlazi u partizane, ali zato pravi brzu vojno-političku karijeru, biva teško ranjen, uspijeva se sretno vratiti civilnom životu i studiju, postaje asistent na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu i započinje svoj rad na spomeničkoj arhitekturi i knjigama. Premda postaje gotovo nekom vrstom uzora u našoj spomeničkoj arhitekturi (posebno: Sremska Mitrovica, Jasenovac i Mostar), ipak se njegovo djelovanje ne svodi samo na mirnu profesorsku i umjetničku karijeru. Nakon burne šezdeset osme (bio je član Akcionog odbora) uspijeva se nakratko, uz pomoć studenata, izboriti za reformu arhitektonskog studija (Nova škola), neko je vrijeme dekan fakulteta, a potom biva smijenjen; početkom osamdesetih uspjeli su ga uvjeriti da prihvati mjesto predsjednika Skupštine Beograda (što je, kako kaže, probao iz radoznalosti i uvjerenja da će nešto moći napraviti). Svojim izletom u beogradsku politiku nije odviše zadovoljan, kao ni svime onime što

(mu) se događalo u CK SK Srbije, gde je sredinom ove godine razriješen članstva. Čini se da ga politika nikada nije doista prihvatila, niti razumjela. Možda ga se, u tom nerazumijevanju, i bojala. U svakom slučaju, počesto ga je, kao što u svojoj novoj knjizi pokazuje, u svojoj isključivosti falsificirala, namjerno pogrešno iščitavala, pokušavala ga etiketama diskvalificirati, bez argumenata. Istu sudbinu predosjeća za svoju novu knjigu, možda čak i za ovaj razgovor. Bit će, stoga, da nije naodmet još jednom pročitati njegov kratak uvod u *Krug na četiri čoška* gdje kaže:

"Poštovani čitaoče,

Knjigu koja je pred vama možete mirno pročitati kao i svaki drugi traktat. Ako baš hoćete, možete je shvatiti i kao roman, pa čak i spev. Samo, budite oprezni. Na pustolovnim širinama okultne geografije, gdje se odvajkada reč više hvatala nevid-vidom sluha no sluhom očnjeg vida, nije baš savetno iščitavanje traktata kao romana (ili još gore, obratno), niti je savetno iščitavanje traktata kao spevova i spevova kao traktata. Zašto? Prosto zato što se na takvim pustopoljinama duha, evokacija stvari ume vrlo lukavo prometnuti u invokaciju, zvon se neretko preobraća u zov! A zov lako može postati i ... černozov! I zato brate, čitajte *Krug na četiri čoška* kako vam drago, ali ga ipak čitajte malo... malčice... iskosa i sa strane; čitajte ga bez strasti i, ako je ikako moguće, bez one svima nam dobro poznate "kategorije učešća".

Srdačno, i bez zle namere, vaš B. B.

START: Što vas je navelo da se, pišući svoju najnoviju knjigu, nakon toliko godina vratite Levy Bruhlu; što vam je on s distance od osamdesetak godina mogao poručiti?

Bogdanović - U njegove knjige zavirio sam još pred rat. To je vrlo zanimljiva literatura, i posle sam sakupio uglavnom sve što je objavio. U svoje vreme sam ga dosta koristio u razdoblju kada sam pisao *Urbanističke mitologeme*,⁽¹⁾ dakle pre jedno 25 godina. Da, upravo pišući *Urbanističke mitologeme*, a i u pripremama za svoja predavanja na fakultetu. Jednom sam negde ponudio definiciju da je arhitektura primenjena antropologija. Znači, materija mi je poizdavna bila zanimljiva i svojevremeno sam dosta dobro u nju bio ušao... Doduše, Levy-Bruhl ostao bi potpuno zaboravljen, jer je svoju ulogu u mom intelektualnom razvoju davno odigrao da nije počela cela ova gužva posle pisma...

- *Nije li gužva počela i prije vašeg pisma i prije same 8. sjednice CK SK Srbije?*

- Pazite, za mene je gužva otpočela sa pismom, u trenutku pisanja pisma. Ja sam se vratio u zemlju (bio sam na osnivanju Međunarodne akademije arhitekture u Sofiji) i shvatio sam šta se izdogađalo. Mogao sam da biram, jer niko me nije dirao, mogao sam da oćutim i da pustim da stvari idu svojim tokom, da sedim i dalje u Centralnom komitetu i da dižem ruku kao svi ostali, ili da se ipak na neki način stvarno postavim prema događajima. Odmah sam osetio zloslutnost događaja, što i nije bilo teško osetiti posle toliko iskustava

u ambijentima u kojima živim. Rešio sam, dakle, da se otkačim, da se otisnem, i da pokažem da u svemu tome ja ne učestvujem. Da sam bio na sednici, rekao bih svoje i verovatno bih bio brzo ućutkan. Ovako, međutim, odlučio sam da napišem jedno kratko pismo, stranicu-dve, i da time, za sebe, stvar i završim. Ni u toj kratkoj verziji ne bi izostalo ono "stavite me na spisak", jer mi je od prvog trenutka bilo jasno da pismo samo tako mogu završiti. Ali, kad sam počeo da pišem (a stvar je slučajno krenula od jezika, jer me je jezik te sednice porazio; to je bila neka opaka regresija, zastrašujuće vraćanje na staljinističke govorne matrice) - eto, kad sam već otpočeo, odmah sam se zakačio na neke od tih jezičkih čvorova, a onda je iz mene provalilo neko zaboravljeno, poražavajuće iskustvo, poznavanje situacije, naravno. Pred oči su mi izlazile stotine i stotine sastanaka na kojima sam decenijama slušao veličanstvene, samouverene lupetatore, i gde sam trpeo i trpeo od divljaštva reči. I onda je, iz mene, bez moje volje, provalio sav bes iskustva. Tako je došlo do 60 stranica teksta. Tad sam već shvatio da će se stvari komplikovati i da će biti reakcije. Ali, ako mogu tako da kažem, očekivao sam uljudnu hiruršku operaciju, sterilisanu; partija će me kazniti ili otpisati uz uobičajena anestetička sredstva. Anesteziju glavnom po glavi ipak nisam predvideo. A pošto je krenulo kako je krenulo, odnekud mi je došao Levy-Bruhl u sećanje. Sedeo sam u ateljeu, u Malom Popoviću, i predomišljao se da li ću ipak morati nešto i da odgovorim... pošto me, očigledno, ni anestezija "glavnom po glavi" nije primirila... Prvi dogovor s Albertom Goldsteinom bio je da pismo objavim kao zasebnu knjižicu. Ideja mi se svidela. Onda smo shvatili da ne može biti knjiga od 60 stranica i da treba dodati još nešto, a stvari su se same sve više dodavale i dodavale. Usledila je prava kaznena ekspedicija na pisca jednog, praktično nepročitanog, pisma... Bio je red razume se da i ja opaučim, pa se tako formirala knjiga u obliku u kojem se sada pojavljuje. Što se Levy-Bruhla tiče, njemu me je, verovatno, privukao, još jednom, zvuk njegovih naslova: "Primitivni mentalitet", "Mentalne funkcije u nižim društvima", "Primitivna mitologija", , "Primitivna duša". Taj atribut "primitivno" dobro je zvučao! Začela se, eto, jedna krajnje bizarna ideja, koju sam dosta dugo odbacivao, ideja o mogućnosti jednačenja pojava koje se nikako ne dodiruju. Na kraju sam se uverio da sistem analogija doista postoji, počev od naporednosti između primitivnih festivala i, recimo, parada na Crvenom trgu, pa sve do parada današnjih i ovdašnjih.

- *Kako ste počeli?*

- Otpočeo sam, eto, da isecam tekstove iz novina i da sastavljam neku vrstu kalendara. Istovremeno, uronio sam još jednom u tekstove Levy-Bruhla, vadio beleške i citate. Kao što znate, on je sakupio ogroman materijal, koji sam i ja koristio. Način citiranja citata nije rado viđen u nauci, ukoliko se prikriva. Ja nisam ništa prikrio, a moja knjiga i nije naučni rad, već je neka vrsta vrlo naopake antropopolitičke (anti)poetike... Vadio sam, dakle, neke kockice, lepio papire po zidovima i tražio sličnost. Pri tom sam, stalno, bio pomalo zbunjen. Pošto sam u pismu najavio slovo o staljinizmu, trebalo je i

nastaviti. A meni nikako nije bilo jasno da li je "staljinizam" dobar termin; možda bismo za sve što se događa morali potražiti i neki nov izraz. Ali, okreni-obrni, sve se vrti oko iste porodice reči: staljinizam, neostaljinizam, staljinistički postmodernizam, postmoderni staljinizam, pa, bogme, i nacionalstaljinizam, ali i - prelogički romantizam u dodiru sa staljinističkim sentimentalnim pravovercima... itd. itd. Vidite, problem staljinizma, u našoj verziji, pre svega pribrajam - mentalitetu! Mene je i ranije naš mutni politički mentalitet uznemiravao. Osećao sam da nešto tu nije u najboljem redu. Naslućivao sam da ćemo kad-tad skupo "otplatiti" naš način naopakog, ukrštenog, nedokrajčenog mišljenja. Kad kažem mi, mogu pri tom misliti i na celu Jugoslaviju, ali ovde pre svega mislim na svoju užu sredinu, na Srbiju, na jednu vrstu aktivista čije konfuzije nisu od juče!

- *Koje su osnovne karakteristike tog mentaliteta?*

- E, sa ovim vašim pitanjem otpočinju neke teškoće. Sve što Levy-Bruhl obrađuje odnosi se na bezazlene divljake koji su u tom svom čednom divljaštvu čisti i čestiti. Koristeći Levy-Bruhlove primere, shvatio sam da nemam baš ništa protiv tih nekadašnjih divljaka. Ali, takvih više nema. Levy-Bruhl je završio svoj život pred drugi svetski rat, svoje knjige je pisao u prvim decenijama ovog veka (XX), a koristio je ranije materijale, tako da se sve o čemu govori odnosi na devetnaesti vek, a neki su primeri još i ranije. Pred očima nam je prilično šarolika, živopisna slika primitivnog sveta, koji je, u raznim interpretacijama, počev još od putopisaca ranijih vekova, bio prikazivan uglavnom sa simpatijama... Preromantičarski putopisci često su raspravljali i o nekim divljacima-filozofima, o mudrim divljacima i tako dalje. Međutim, u mojoj knjizi nije reč o mudrim divljacima, kamo sreće da jeste! Primitivni mentalitet prebačen u naše vreme postaje stravičan.

- *Kako?*

- Recimo, odlika svakog primitivnog mentaliteta je i kategorija učešća koja kojekako zamenjuje zakone kauzalnosti. Ništa se ne razjašnjava uzrocima i posledicama, već se sve razjašnjava "mojim" stepenom učešća u stvarima. Ako "ja" gledam kamen, ja sam samim tim već pomalo u tom kamenu i to mi omogućuje magijsko opštenje. To je, razume se, rudimentaran mističan mehanizam viđenja sveta, iz njega proizlazi mogućnost prebivanja na istom mestu u dva razna trenutka ili, obratno, u istom trenutku na dva razna mesta. Tu vam je i sva sila onih primera gde čovek tvrdi kako je u toku noći bio dvesta kilometara daleko, a spavao je ipak tu negde gde je. On licencijske sna prima zdravo za gotovo. Samim tim ni granice između sna i jave nisu mu baš sasvim jasne. Nudi mu se, dakle, nemala šansa da bude u isti mah i ono što misli, odnosno što sanja da jeste, i ono što jeste, što bar veruje da jeste, ali i ono što nikako nije, i ne zna da nije. Može, dakle, biti po potrebi i čovek i zver, može imati i više duša ljudskih i zverskih, može mu vrhovni žrec čak i ukrasti, zarobiti, začarati pokoju od suvišnih, prekobrojnih duša, a ipak ostaviti mu bar još dve-tri pa se sa njima uzgred snalazi... Bogata, ljupka antropološka poetika, nema

šta, ali ne valja, nikako ne valja kad zaboravljena antropološka poetika postane regresivna retorika.

A upravo takva vrsta "prelogičnog" višedušja postoji u najdubljoj dubini svakog staljinizma. Čovek staljinizma u stanju je da odjednom veruje u tri različite stvari (i na više različitih nivoa svesti) što mu lako omogućuje da u istom trenu bude i teoretičar i konfušćik, i moralist i prekršitelj, i da to bude, kao što rekoh, apsolutno iskreno. A staljinistička fascinacija, dakle, ideološko začaravanje podržava ga svakotrenutno u njegovom polipsihizmu, čak i u toj njegovoj - poliegzistenciji.

- *Kakva je uloga Josipa Visarionoviča u nastanku staljinizma?*

- U čitavoj priči o staljinizmu, sam je Staljin prilično nevažan. Čini mi se da to upravo uviđaju i najlucidniji sovjetski intelektualci. Da nije bio taj Staljin, bio bi neki drugi. Na jednom mestu u knjizi pomenuo sam da se mogao pojaviti i neki beli Staljin, neki Rasputin, pa bismo bili gotovo na istom... E, sada, valja dokonati zašto je staljinizam odabrao baš ruski prostor? Postoje li neki specifični kulturnoistorijski činioci? Nabacio sam hipotezu da, možda, i postoje. Recimo, neke dodirne tačke između staljinizma i šamanizma, između staljinizma i starih ruskih sekti, recimo bespopovaca koji su se sladostrasno samospaljivali, i slično. Možda su u pitanju direktni nanosi animističkih, dakle šamanskih varijanti "primitivnog mentaliteta" koji su inkohherentno spojeni sa nejasnim kategorijama neke polovične hrišćansko-marksističke moralke... Ovako ili onako, sasvim solidna podloga za svaku, pa i staljinističku, pa i neostaljinističku (postmodernu) "civilizaciju laži".

- *Koliko se naš balkanski primitivizam, s mističnim viđenjem svijeta, a korak dalje i naš balkanski staljinizam, razlikuju od onoga staljinizma koji se može analizirati na primjeru drugih istočnih zemalja ili Sovjetskog Saveza? Koliko smo, da tako kažemo, i u ovom posebni i specifični?*

- Kao i sve drugo u zadunajskim prostorima, sve, ovde kod nas, izgleda sitnije, sve izgleda manje važno, čak i manje veličanstveno! Mi, srećom, nemamo logore i zločine. Logora nema više ni u Sovjetskom Savezu, ali staljinizma ima i tamo i ovde. Oni ga vide, i bez oklevanja na njega upozoravaju i udaraju. A mi, uglavnom, ćutimo.

- *Ali imamo naše balkanske špijune.*

- Dakako, i sumnjiva lica. Ali u našoj balkanskoj varijanti i sam neuništivi duh staljinizma pomalo je kao iz Nušića, dakle palanački je i ćiftinski. Čak i naše parašamanističke političke egzaltacije dobijaju auru prenemaganja i nadlagivanja. Nijedna stvar nije rečena ako nije unapred "ovišedušena", i s jeftinim predumišljajem. Svaka rečenica, svaka reč dâ se obrnuti, a sve se obrtanjem da pobrkati do punog zamagljivanja smisla, sve dok se ne izgubi svaka logička podloga. Ne volim teorije i ne smatram da je ovo što vam govorim neka teorija. *Mrtvoudice*, ponavljam, nisu ni knjiga nauke, ni knjiga teorije, ni knjiga proročanstva. Reč je o slobodnim razmišljanjima, pa ako hoćete, i dijagramima, početnim dijagramima za neka dalja razmišljanja... ako za razmišljanje bude još vremena. Naime, ako bude

vremena, i ako ne postane sve odjednom zastrašujuće prazno i bespredmetno, valjalo bi, svakako, dokonati gde to i krošto sami sa sobom ne komuniciramo, gde smo to i zašto smo sami sa sobom baš toliko zavađeni. A upravo u samom epicentru naše nemoći samoopštenja kao da svetluca i uporišna tačka našeg sitnog (ali istrajnog, istrajnog!) staljinizma... Mogu još i ovo da vam dodam: možda sam na Levy-Bruhla ponovo naišao i zato što sam u pismu spomenuo tužnu sudbinu poslednjih indijanaca, imajući upravo u vidu njihovu tragičnu nemoć da razdele svoje snove od jave koja se kao pošast na njih spustila. Valjda sam, ponet tim poređenjem, hteo da malo podrobnije prođem kroz materijale o Indijancima, a kod Levy-Bruhla ih ima dokvoljno... Posle sam (što nije neka naročita uteha) video da nije reč samo o sirotim crvenokošcima: drama nemoći da se izađe iz slatkih snova o homogenom, o monolitnom svetu, tipična je za sve "prelogičare" davnašnje, kao i današnje.

- *Što bi na to rekli naši profesori marksizma-lenjinizma?*

- Nikada nisam bio pasionirani marksista, a teoretičar još manje. Čak ni knjige iz moje oblasti o gradovima, o graditeljstvu i o graditeljima nisu nikakva teorija, već, možda, jedino neka vrsta lične gnoze. Baš zato što ne volim teorije i ne verujem im, mene nimalo ne čudi što su sva marksistička tumačenja staljinizma kusa i neubedljiva. Doduše, možda se staljinistička regresija i ne da racionalno objasniti; možda ona u sebi nosi nešto okultno, nešto s onu stranu logike i razuma. Tu svoju pretpostavku ja u *Mrtvouzicama* i ne skrivam, i time se, unekoliko, nadovezujem i na *Krug na četiri ćoška*, gde su se ideje o okultnom poreklu usrećiteljskih ideologija, same od sebe, dakle spontano, nagovestile.

- *Ovo naše nažalost primitivno doba nazvali ste, ironično, "zlatnim". Kako živi taj svijet, kako kažete, bez uzroka i posljedica, svijet "prelogičke mistične kauzalnosti", gdje načelo kauzaliteta biva zamijenjeno načelom homogenosti i svepripadnosti?*

- Zlatno doba u Hesiodovoj, a naročito u Platonovoj verziji, bilo je doba čovekovog jedinstva sa bogovima; to je ujedno i skrivena praslika, arhetip svih utopija. U našoj balkanskoj (ili balkansko-dinarskoj varijanti, ako hoćete) blaženstvo nekog novog nastupajućeg zlatnog doba opako se jednači sa predstavama o homogenom, dakle monolitnom svetu bezrazložnog savršenstva... A ista ta fikcija monolitnosti, ne variété, baš u našim varijantama staljinizma veoma podseća na fikcije Levy-Bruhlovih pitomaca.

- *U takvom "zlatnom svijetu", znači, nema nejasnoća, nema čuđenja, svijet je jednostavan, u njemu je sve moguće?*

- Nema čuđenja (i pored tolikih razloga za čuđenja), nema ironije, nema skepse, nema distance.

- *Nema, očigledno, ni humora.*

- Tačno, nema ni humora. Ali, vidite, uopšte uzev odlika celog našeg dvadesetog veka - nekog, recimo "srebrnog doba" - jeste da je to baš vek intelektualnog (i svakog drugog) fanatizma. Koliko potrebe da se u nešto, po svaku cenu, veruje, pa bila to teozofija, bila to nauka, bio to Freud, Marcuse, strukturalizam, dekonstrukcija, što god žele!

Toliki "izmi" u umetnosti isto su tako izraz svojevrsnog fanatizma. A tek koliko su na sceni veliki "izmi", velike sveobuhvatne teorije, socijalni projekti; čak i razočaranja postaju predmet fanatične verske obrade - otuda tolike, sočno, čak s uživanjem razrađene katastrofičke vizije. Ne, nažalost, nisam proživio svoj vek u veku volterovske skepse. A tek mi, mi u svemu tome? Za nas sve, opet, ispada bar za nijansu ili dve besmislenije i gluplje. Jer, mi, mi... uvek verujemo tvrđe od ostalih, bez obzira na to što lako menjamo predmet vere. A predmet vere može biti i jedna jedina prosto-proširena rečenica.

- *Ne kasnimo li i u ovome za Evropom? Evropa i većina svijeta danas je, naime, umorna od velikih ideja, velikih gesta, velikih riječi i velikodržavnih projekata. Nije li svijet umoran i uplašen i od utopija, i od politike? Nismo li ovo što nam se zbiva objektivno mogli preskočiti, ili su nas u dobroj mjeri izmanipulirale određene političke grupe?*

- Mislim da smo bili mogli, sa nešto sreće i malo pameti, preskočiti ovo što nam se danas događa, zašto ne? Providenje nas je postavilo u virtuelni centar (nedostignute, neiskorišćene) mudrosti, postavilo nas između Grka i Latina, između Venecije i Konstantinopolj-Stambola. Postavilo nas je u središte starih velikih civilizacija, a šta mi od njih imamo?

- *S koje su strane, po Vašem sudu, dolazili ti utjecaji koji su nas oblikovali? S istoka? Iz Rusije?*

- Pa jesu, i odatle, razume se, ali su dolazili loše probrani uticaji. Nije do nas dolazio uticaj dekabrista, nije dospevao uticaj ruskog intelektualizma, nego je pristizala narodnjačka (i slavjanofilska) fraza. Jedna od velikih opasnosti za postepsko stanje našeg mentalnog zdravlja (mislim upravo na ovaj trenutak, ali i na decenije koje mu prethode), bez sumnje je - narodnjačka retorika! Kad se ta vrsta emotivne, pa ako hoćete i erotske paraknjiževne proleksije počne preobraćati u praktičnu politiku, onda se dešava baš ono što se dešava. Dok se drže vrući govori i deklamuju nacional-prometejski slogani, to još i nije neko naročito zlo; zlo je kad se političke metafore stanu preobraćati u vrele, usijane identifikacije. Tada prestaju apstrakcije, otpočinje vlast fakata! A sad još i na vaše pitanje o našem odnosu prema Evropi. Ne precenjujem umornu lepotu, precvetalu lepotu Evrope. Zašto bih joj precenjivao čari? Znam, doduše, kao i drugi što znaju, da živimo u jednom apsurdnom svetu koji je i evropejski. Užasavam se, kao i drugi, i evropske i vanevropske masmedijalne kriptoretorike i potajnog, upornog drilovanja, a i to je, razume se, neka vrsta narodnjaštva. Ali, vidite, u odnosu na evropsku misao danas, takva kakva jeste (još uvek sebe svesna, dakle skeptična), mi smo anahroni do mere da nas više niko i ne razume... Tamo je, na primer, igranje utopijama oduvek bilo drugorazredna društvena i trećerazredna intelektualna igra. A za nas je, i dan-danas, odnos prema utopijama (svakovrsnim) stvar neposrednog, prvostepenog, dakle i "prelogičkog" učešća. Da stvar bude gora, naše su utopije, prečesto, i nacionalne. Čini mi se da je neko, nekad i negde rekao da Nemci nemaju značajnih pisaca-utopista (doista ih nemaju) upravo zato što je tzv. nemačka ideja sama po sebi bila jedna velika

utopija. A na nemačkom primeru vidimo šta biva kad se ideja nacionalnog (legitimna, razume se) dovede u vezu sa neumerenim (morbidno romantičarskim, ili, još gore, postepskim) utopijskim temperamentom.

- *Ovdje bismo mogli, povezano i s onim epskim i s onim nacionalnim elementom o kojemu smo govorili, postaviti pitanje na koje se sve načine u ovom našem današnjem primitivnom svijetu spaja svijet živih sa svijetom mrtvih? Kakvu ulogu u takvom svijetu imaju tradicija, historija i svi ovi ostali nacionalni i epski elementi?*

- Šta je epski (ili postepski) način mišljenja, šta je epsko vreme, gde su epske koordinate vremena i prostora? Evo, daću vam primer. Desi se, recimo, da odem u jedan gradić u severnoj Crnoj Gori, u kome sam radio neki plan (preliminarnog) urbanističkog uređaja, još dok sam bio početnik. Znači, negde početkom pedesetih godina. Odem tamo ponovo, slučajno tako reći, negde početkom sedamdesetih, naiđem na par ljudi koji me se sećaju i oni kažu: Znaš, kad si onomad bio kod nas. - To jest, prošli put: a dvadeset godina je prošlo. Eto, to je epsko vreme. U epskom vremenu slojevi se teško razdvajaju; naprotiv, superponiraju se.

- *Imali bismo vjerovatno mnogo "veseliju" sliku da svi funkcioniramo iracionalno.*

- Bilo bi, možda, veselije, a ispalo bi svakako još neverovatnije. Kao kad bi u narodnoj pesmi Musa Kesedžija i Kraljević Marko, na kraju krajeva, ladno vino dograbili...! Mislim, kad već govorimo o prevladavanju epskog mentaliteta, mislim da je velika greška moje partije što problemu Jugoslavije nije pristupila i kulturološki i što nije od prvog trenutka bila svesna koja bi pamet i koje strpljenje morali biti uloženi da se, recimo, Leka Dukadin pomiri i izbarabari sa njegoševskom moralnom normom, ili da se pomire isto toliko, stilski pa i konceptualno, antipodni Njegoš i Brana Petronijević. A o klasičnoj dihotomiji samo jedne (nacionalne srpske) kulture... o kontrapoziciji Dositej Obradović - Vuk Karadžić, da i ne govorimo. Reč je o različitim modelima, i ne treba ih izjednačavati i mešati, već jednačiti, ekvalizirati, omogućiti im da mirno i naporedno žive. Jednog dana, nekog lepog dana, možda će Jugoslaveni najzad shvatiti da je kulturna polimorfija veliko zajedničko bogatstvo... Jednog srećnog dana možda će neki novi (i pravi) jugoslovenski ustav počinjati rečima: "U našoj zemlji sve su memorije ravnopravne." Dakle, nema naprednog i manje naprednog pamćenja! Nažalost, partija je bila obuzeta nacionalnim pitanjem, a nije imala sluha i za "kulturno pitanje", a da stvar bude komplikovanija, granice kulturnih krugova (kulturne memorije) nigde u svetu, pa ni kod nas, ne poklapaju se sa nacionalnim granicama, čak kada su ove i jasno povučene. Sve je to bilo potpuno izgubljeno iz vida i sada nam se uveliko sveti.

- *Kao da živimo u dvorani ogledala, neobičnih, različitih, iskrivljenih?*

- Mnogo ogledala čudljivo raspoređenih, i sa čudnim kombinacijama konveksnih i konkavnih strana... Ako nam je stalo do budućnosti, onda je prvi posao rasčlanjivanja kulturnih dijagrama da

postanu jasni i svima čitljivi, jer samo tako mogu koegzistirati... Pogledajte, i Škotlandci su (bivši) epski narod, ali su se bez ostatka uklopili u jedan izbalansiran međunacionalni odnos; ravnoteža se, dakle, može i mudro pronaći. Kao što je i Japan jednu svoju krajnje arhaičku, mitsku formu deskripcije sveta pomirio sa najmodernijom zapadnom tehnologijom i s promenama koje taj tehnološki razvoj donosi u društvenoj pa i mentalnoj sferi. Mi u tim kategorijama nismo razmišljali, niti smo ikako još spremni da razmišljamo.

- *Možemo li se vratiti na tezu da je iracionalni staljinizam i stariji i jači od Staljina, odnosno, da se, kako ste to rekli na jednom mjestu u knjizi, "Staljin rodio iz svojih brkova". Možemo li pokušati vidjeti dokle zapravo taj staljinizam seže?*

- Neki kontinuitet mora postojati. Od primitivnog mentaliteta prelazi se na neki recimo, arhaički mentalitet. Kad se od tzv. etnoloških kultura pređe na prve forme protourbanog života i civilizacije, javljaju se već odmah duhovni i brahijalni imperijalizmi. To važi i za rane civilizacije Dvorečja i njihove gradske knezove i bardove, važi i za rane kineske hegemonije i njihove mandarine, i za rani Egipat. Put ka centralizovanim despotijama je, dakle, otvoren. Pogledajte ogromne birokratske despotije, a samo koji korak od primitivnih kultura! Hoću da kažem: meni je prilično razumljivo kako je iz svog intimnog šamanskog konteksta Josif Visarionovič mogao tako lako da skoči u faraonski kontekst.

- *Možemo se ovdje vratiti na još jedno zanimljivo pitanje, a u vezi s razlikama i sličnostima između obreda u primitivnim društvima i u staljinizmu, a to je obred pročišćavanja. Crna magija staljinizma nije, naravno, isto što i bijela magija primitivnih zajednica, i njen jezički iskaz pun je skrivenih i neskrivenih prijetnji, mnogo je sveobuhvatniji od izgona demona ili socijalne likantropije. Staljinistički obredi purifikacije ipak su nešto sasvim drugo.*

- Pojam socijalne purifikacije vrlo je čvrst pojam, dosta jasan, dopire iz davnih davnina, čak do Platona (koji je svoje književne gradove pokušavao da naseli dobro "pročišćenim" idealnim stanovnicima). Problem očišćenja zajednice od greha, jednostavno rečeno! U primitivnoj zajednici greh je po pravilu kolektivan: zajednica ga mora kolektivno odstraniti određenim ritualom, igrom, a možda čak i ljudskom žrtvom. Na mutnim predstavama o socijalnom onečišćenju i o socijalnom očišćenju zasnivaće se posle i sve buduće "diferencijacije", od spaljivanja veštica i jeretika, do staljinističkih čistki, i dalje, dakako, sve do dana današnjeg.

- *Da, ali ne čini li vam se i čudno i zastrašujuće to da se, kada se malo razgrnu stvari, vidi da su ti obredi pročišćavanja u primitivnim društvima, pa čak i oni koji su uključivali ljudske žrtve, bilo mnogo čistiji, mnogo bezazleniji od staljinističke purifikacije?*

- Oni su bili apsolutno legitimni. Bez tih obreda zajednica nije mogla da postoji, jer ona je samo u tom i takvom magijskom sklopu mogla imati osećanje zajedništva. Da je bilo surovo - bilo je: ali su, izgleda, i same žrtve prihvatale imperativ očišćenja. Međutim, kad se i način mišljenja i tehnika izvođenja prebace u dvadeseti vek, u

paracivilizovana društva, u društva sa složenim i razgranatim institucijama opresija i začaravanja, "logika" moderne purifikacije postaje monstruozno preteća... Ako se, na primer, u maloj zajednici od 50 koliba obredno ubije ili sludi (što je gotovo isto) jedan jedini čovek, u razvijenom društvu to odgovara cifri od nekoliko stotina hiljada fizičkih ili mentalnih žrtava. Ovde bi, sada, mogla da se kaže koja reč na ono što ste vi, čini mi se, pomenuli u jednom pitanju: u kojoj meri, u obredima duhovne i fizičke purifikacije, danas, funkcioniše samo čista podsvest dizajnera i egzekutora? Ako se malo vratimo na Džugašvilija i drugove džugašvilijevce, i Višinskog, onda, očigledno, nije reč samo o ličnim atavizmima, već o veštini korišćenja atavizama u ljudima. Oni su umeli da raspaljuju instikte, i pri tom su umeli biti vrlo promućurni, da ne kažem i mudri... premeditirani, precizno rečeno.

- *Vratimo se ponovo jednom načelnom pitanju: što mislite, zašto je ona, kako rekoste "relativno naivna groznica nerazuma", u primitivnim zajednicama u naše vrijeme dobila ovakve strahovite razmjere, preobrazivši se u trijumf "iracionalizma" i institucionalnog bezumlja"? To se vidi na primjeru čitavog dvadesetog stoljeća, i nema veze samo sa staljinizmom.*

- *Zakon velikih brojeva učinio je zločin apstraktnim. Obredi purifikacije su često nevidljivi... Aušvic se spolja nije video; gulazi se iz daljine nisu videli; znalo se da mrak guta, i to je sve. U današnjem trenutku, prosto rečeno, može se ubiti čovek, i ne samo čovek nego i cela zajednica, mogu se ubiti na hiljade ljudi hladno, i na neviđeno, kompjuterom, tako reći. A o sakaćenju mozgov na daljinu, i iz potaje, da i ne govorimo.*

- *To se dobro vidi na današnjim primjerima medijske pokrivenosti ili nepokrivenosti određenih događaja. Snimljeno i na televiziji prikazano ubojstvo jednog čovjeka može lako privući više pažnje od, recimo, nedavnog primjera, kada je u Burundiji pobijeno 25 ili više tisuća ljudi.*

- *Sećam se kad sam posle prvog rata, u nekoj knjizi svedočanstva gledao fotografiju leševa, mene je, dečaka, to do te mere ugrozilo da sam tih dana imao povišenu temperaturu. Danas su na malom ekranu razmrskana tela, tela bez glave, i glave bez tela, svakodnevna stvar, i još u koloru! I to je apstrahovanje zločina. U takvim okolnostima i sama je inverzija zastrašujuća. Dete će više uzbuditi kaskader koji "pada mrtav" nego slike stvarnih događaja. Gde je onda prva a gde druga stvarnost? Bojim se da su, već uveliko, politička ubistva, ali, ponavljam i politička umorstva duha, danas već neka druga stvarnost koju hladnokrvno prihvatamo.*

- *Ovo bismo mogli povezati s položajem pojedinaca u takvoj apstraktnoj situaciji velikih brojeva. Raspravljajući o mentalnim zamkama staljinizma, postavili ste izuzetno značajno pitanje: "Zašto čak i poneki jači ljudski mozak, kada prihvati čelični katehizis drvene metafizike, zašto baš mora biti toliko zaslepljen?" Jeste li došli do odgovora na to pitanje?*

- Odgovor ne bih mogao da sažmem u 2-3 rečenice, a verovatno ne bih mogao ni u 50, ali ništa me ne košta da pokušam. Evo, recimo da je čvor u samoj tehnologiji. Evo, recimo da ono što se uprošćeno naziva ispiranjem mozga u stvari i nije drugo do prastara tehnologija tam-tama. Taj tam-tam-tam ide danima, ide noćima, sve dok i sami ne počnete da odzvanjate u skladu sa bubnjem. Ceo trik se sastoji u beskrajnom, ritmizovanom ponavljanju besmislica sve dok besmislice ne počnu da prelaze iz kvantiteta u kvalitet, i dok ne zadobiju neki nadsmisao.

- *Tu, dakle, leži i dobar dio odgovora na pitanje o odnosu staljinizma prema logici i razumu, prema istini, čak prema bilo kakvoj koheziji smisla? Što je u takvom sistemu moguće - ako je, zapravo, sve moguće, ako "srijeda može biti petak i obrnuto"?*

- U svetu u kome živimo jedno od najteže ostvarivih ljudskih prava je pravo na vlastitu pamet. Kada razmišljam o svojoj biografiji, o svom životnom lavirintu, jako se trudim da shvatim šta je bio taj život i koliko je bio moj, a koliko ne-baš-sasvim moj. Shvatio sam da neću shvatiti neke stvari ako ih ne dovedem do konca, do razjašnjenja. Možda će vas i začuditi, ali meni je Osma sednica u neku ruku bila i dobrodošla. Meni su i pismo i ova knjiga neka vrsta oslobađanja i povratka nekom vrlo davnašnjem, i netaknutom, sebi, možda još iz mlađih dana. Uvek sam imao čudno osećanje da sam bio najcelovitiji, pa možda i najpametniji, kad sam imao 17-18 godina, i vrlo često, u nekim komplikovanim situacijama, pokušavao sam da dokučim šta bi onaj tamo, davnašnji mladić uradio na mom mestu, i sada krug je zatvoren. Mladić bi rekao: u redu, to je to.

- *Povratak ka logici svijeta i svojoj vlastitoj logici?*

- Jedna od osobina tog našeg primitivnog mentaliteta jeste i porazno uskraćivanje prava na ličnost, neprihvatanje ličnosti, naročito ako je drukčija, druga, drugoslovna... Ako niste "naš čovek", niste čovek uopšte. Najzad, ne voli se ni usamljen pojedinac: pogledajte koliko se samo pominju subjektivne snage (u množini)... Ko je, i gde je ko pomenuo ikoju "subjektivnu snagu" (u jednini), dakle, snagu neke ličnosti, nekog i nečijeg intelekta, neke lične ideje? Verujem da ste me razumeli. Osećam se dobro posle pisma, upravo zato što se osećam "subjektivnije". Osećam se, valjda, dobro i posle ove knjige, tim pre što nemam nameru da napišem još jednu, sličnu, pa još jednu. Sada mogu da se vratim svojim pravim poslovima, prekinutim pre godinu dana, i da ih nastavim, ali sada - oprostite za prividnu protivrečnost - i sâm lično samoočišćen, samopurifikovan, u krajnjoj liniji ipak - izdiferenciran, ali u doslovnom smislu te reči.

- *Kako se sklonost ka "magijskim govornim formama" očituje danas?*

- Da, inkantacije... da, da, magijsko poimanje sveta i mističnih uzročnosti u njemu zasniva se, upravo, na verovanju u efektivnu snagu reči, čudnih, zvučnih, neobičnih, učevnih, celomudrenih... Stvari se ispričaju i one jesu. Ili, stvari nikako nisu, ali kad se ispričaju, kao da jesu, pa kad vradžbina počne da jenjava, nova liturgija reči obnavlja snagu vradžbine. To je i logika nekadašnjih

parola, logika otpevanih ili odskandiranih magijskih želja. To je i logika današnjih transparenata.

- U tom smislu, dakle, ne treba nas čuditi kada neka naslovna stranica ili plakat, neka riječ ili rečenica, do te mjere uzbuđi politiku?

- Oni koji veruju u magijsku moć sopstvenih reči, veruju i u moć, u premoć, u zlu moć tuđih reči. Oni su podozrivi prema prenosnim značenjima, nepoverljivi su prema metaforama, padaju u paniku pred znacima, značkama, značicama, zvrčkicama koje ne uspevaju da denotiraju, ili ih denotiraju na svoj primitivan način. Uostalom, babe-vračare, ideološke babe-vračare uvek su sujeverne. Sujeverje je, u neku ruku, i dokaz njihove profesionalne spremnosti.

- Da li vas se, da tako kažem, boje i zbog toga što vas ne razumiju, ili vas razumiju pogrešno?

- Priznajem, bio sam pomalo i šeret. Znao sam da će i tekst knjige, kao i tekst pisma, izazvati strah od nepoznatog. Na primer, pišući pismo, odabirajući i stil i ton, i način izlaganja, imao sam, možda, u vidu malu "kinesku osvetu", osveticu neku unapred sračunatu da pogodi u živac mnoge okorele frazere i... starinski izraz!... konferencijaše, i da im pokaže (ukoliko je to uopšte moguće) da se istina može nalaziti i s onu stranu njihovih govornih i govorničkih uzusa. Nisam, međutim, očekivao toliku uobraženost tih ljudi, takvu tmastu samodovoljnost. Nikome, baš nikom nije palo na um da im jedan njihov drug, umetnik, intelektualac želi reći nešto važno, nešto što do tog trenutka nisu bili čuli. Lakše je bilo jednog predstavnika "poštene inteligencije" - jer valjda sam za takvog dotle važio - lakše je bilo prekvalifikovati ga u "nepoštenu inteligenciju", no pomučiti se i pažljivo pročitati šta piše, i pokušati shvatiti šta je napisano. A mnogi od njih su politički odškolorani, čak su u ovoj ili onoj formi neki profesionalci, primaju debele plate za svoje neznanje. Da stvar bude gora, neki su i sami nekakvi profesori na političkim školama i fakultetima, a i njih je uvredilo - ne ono što je u pismu rečeno, već kako je rečeno; uvredila ih je malo komplikovanija rečenica, sintaksa, stil, jednom rečju sve... sve ih je nateralo da se nakostreše.

- Terminologija?

- Pa i terminologija. Prva reakcija je bila sasvim u stilu Levy-Bruhlovih pitomaca; iza neobičnih reči mora da se kriju i neobične, hude, pogubne namere. I onda su kao ljudi jurnuli na mene, dokazujući time valjda svoju "partijnost", a i svoju vernost novoj kadrovskoj ekipi. Nije trebalo dugo, neki bistriji su posle 15-20 dana shvatili da su se okliznuli. Onda je moj slučaj prepušten ideolozima, ali ni oni svoj partijski zadatak nisu valjano obavili; trebalo bi ih pozvati na odgovornost. Umesto da pretresu stvarno šta je u pismu rečeno, i da me na planu čiste teorije satru u paramparče, oni su uglavnom vitlali neke svoje već uobičajene "numere", a jedan mlađi "javni tajnik" krpario je teorijske članke od ranijih seminarskih radova iz književnosti, dopunjavao ranijim (teorijskim, uslovno rečeno) prepričanim prepričavanjima, začinjavajući sve superiornim uvredama u stilu Andreja Januarjeviča Višinskog. Taj me je junosa još optužio

da sam ja pravi staljinista kad sam se usudio da napišem tako drsko pismo jednom demokratskom centralnom komitetu.

- *Vašem se pisanju spočitavalo da "unosí zabunu" jer koristite "termine neprimerene ovom podneblju".*

- Ja nisam lingvista, nisam semiolog, ali sam se ipak istrajno bavio jednom nelingvističkom semiologijom, bavio sam se strasno jezikom arhitekture, pa sam iz sveta njenih znakova, simbola, alegorija, transdisciplinarno dozvolio sebi izlet u svet političkih (jezičkih, i drugih) bedževa, simbola i alegorija... Sada sam sa sličnim početnim licencijama (arhitektura - primenjena antropologija) dozvolio sebi izlet u političku antropologiju. Za modernu integrativnu misao (ako na takvu imam prava) slični su skokovi dozvoljeni, pa čak i normalni. Ostajem, čak i kad pišem ovakve knjige (nadam se da ih više neću morati pisati)... ostajem ipak u blizini materije kojom ipak, nekako, vladam. Drugim rečima, nijedan moj termin nije nepokriven značenjem. A ti "termini neprimerni našem podneblju" - kakva koještarija, kakva baliverna (termin, držim, sasvim primeren našem podneblju)! Najzad, treba li da se zabrinut upitam koje je i gde je moje podneblje?

- *Čini se da ljude iritirate na različite načine. Jedan od elemenata koji se tu stalno pojavljuje, i to se opet može povezati s magijskom dimenzijom omena, koji se danas ideološki dekontaminira, jest i onaj vaš znak bijelog šala.*

- Pa, da vam potanko ispričam priču o tom belom šalu. Prvo, ja beli šal u stvari ne nosim, evo sad i ne znam gde mi je. Taj famozni šal dobio sam od studenata, kada smo u Malom Popoviću, u mom ateljeu, zajedno radili. Cela ta grupa je imala bele šalove, jedna devojka je svima ištrikala, to joj je bio jedini zadatak. Desilo se u početku mandata da sam nosio taj beli šal, stavio sam ga jedno dvaput tek da moji studenti vide da ih nisam sasvim ostavio. Vi i sami znate da mladi razumeju takve poruke. A onda, odmah sam osetio da su neki oko mene iritirani, da sam dirnuo u dostojanstvo establišmenta, da sam im snizio numeru u sopstvenim očima. I onda sam rekao, e, bogami, vi ćete gledati moj beli šal kao što ja gledam vaše nebesko plave čakšire iz kojih virite kao hridi od korala - što bi rekao Majakovski. Posle je taj šal postao pravi gromobran o koji su stalno kresale malograđanske munje. I svašta je naletalo. Mogao bih da napišem čitavu novelu o tom prvom mom šalu, o drugom ću posle reći neku reč...

- *Zar ste imali dva šala?*

- Ja sam taj beli šal u drugom delu mandata zamenio crnim šalom i to je bilo saopštenje mojim studentima, nešto kao da nema ništa od onoga što smo zajedno mogli poželeći. Baš kao povratak Tezejev... belo jedro, crno jedro.

- *Nisam, međutim, primijetio da se crni šal spominje.*

- Nigde ga niko nije spomenuo, a s tim crnim šalom sam nebrojeno puta bio na ekranu, na fotografijama. Niko ga nije ni primetio. Beli šal je već uveliko bio mitski epitet, ustaljen i nepomerljiv. Bio je neka vrsta osvojenog klišea. No, da se vratimo na

još jednu posebnost primitivnog mentaliteta, a povodom belog i crnog šala. Ono što su kod levibrilovaca kolektivne predstave (i zablude, i iluzije), to su u modernoj primitivnoj primeni - svakodnevnici klišeji. I tako je beli šal (ne crni, videli ste) dobio vrednost negativno označenog klišea, dakle (bar delimično), kolektivne predstave: pojave, ali i najave (rekli ste *omen*) izvan nomenklature ponašanja, odevanja, snobizma, socijalnog ranga, ishrane, političkog "šarma" i političkog seksa... a eto, jedan romantičan šal i te kako im smeta. Mislim da su čak i moji najbliži politički prijatelji pomalo odbolovali taj moj šal. Ja sam, naprotiv, za uobičajene stereotipe ponašanja pokazivao dovoljno tolerancije. Nemam ništa protiv ljudskih navika, kakve su da su, osim ukoliko stereotipija nije vidljiva razrada, nametljiva razrada političkih pa i nacionalpolitičkih klišea. Postoje i mentalni klišeji koji su mnogo opasniji od odevanja i (recimo) prisilne, statusne erotike.

- *Kad govorimo o klišeima, jesmo li mi doista, imajući na umu i 1948, razriješili ili počeli razrješavati naš odnos prema staljinizmu?*

- Kod nas je često i antistaljinizam sav u staljinističkim matricama. Staljinistički diskurs ne može se potiskivati antistaljinističkim diskursom, znači istom formom mišljenja. Treba menjati i forme i nivoe razmišljanja. Ako je neko proživio život u ubeđenju da se... da se "sunce" rađa negde na istoku, pa je posle promenio veru i priča nam o tome da sve zlo dolazi od Treće internacionale, on je samo belo sunce zamenio crnim suncem, ali je mehanizam mišljenja ostao nepromenjen. A staljinizam je i - način mišljenja; to pre svega.

- *Kako u tom smislu procenjujete svoju poziciju kao intelektualca koji jednim okom ne samo promatra društvo oko sebe, već onim drugim okom kritički mora promatrati i samoga sebe. Jeste li se ponekad uplašili da sami nećete uspeti u dovoljnoj mjeri izbjeći tu zamku staljinizma? Kako biste u tom smislu komentirali onu zgodu koju ste u pismu spomenuli, i za koju su se mnogi uhvatili, oko redigiranja telegrama Staljinu 1948?*

- Vidite, bila je to ratna epizoda, epizoda hladnog rata, varka s fronta: založite vatru da bi neprijatelj mislio da ste na tom položaju, a onda odete na drugi položaj. Bilo je to vreme kada su naši graničari već počinjali da prebrojavaju tenkove, i kada su dani, pa i sati, mogli da odluče o sovjetskoj intervenciji... Oni su, naime, voleli da budu pozivani u pomoć. Kasnije, u Čehoslovačkoj, videli smo i njihovu spremnost da se odazovu i na najbezazlenije pozive! (Uzgred: šta li bi Česi dali da im je neko, na vreme, izredigovao neke telegrame!). A i ti su naši telegrami implicitno bili pozivi Rusima da dođu, i sve što se moglo i smelo učiniti bilo je ubediti ih da ne treba da dolaze. Telegrami se ne bi mogli ni zaustaviti, jer bi Radio-Moskva odmah to znala, i tukla bi nas odande svim i svačim, jer se i te kako bavila beogradskim univerzitetom. Jedan novonastali NIN-ov etičar (uvek mu zaboravim ime) kaže da je protiv tog negdašnjeg mog "staljinističkog" razračunavanja sa Staljinom! Kakva bolećivost, i zašto?... No to "zašto" - to je već drugo pitanje. Inače, u knjizi, velikodušno kažem da moje učešće u redigovanju telegrama Velikom Voždu i nije bila neka velika

hrabrost: zamišljam, sada, malog etičara kako drhti pred Velikim Kobom, i naknadno priznajem, zašto da ne, drhtao sam i sam i te kako... Zar mislite da bismo vodili danas ovaj razgovor da je Koba pristigao?

- *Zanimljivo je, s tom epizodom u vezi, vidjeti zbog čega su vas, zapravo, napadali, s kojom argumentacijom.*

- Najdobronamernije tumačenje bi moglo biti da sam se, po njihovom mišljenju, ogrešio o norme lepog ponašanja. Ne mogu se tek tako, mangupski nameštati nameštaljke jednoj velikoj istorijskoj ličnosti. Jeste da je Džugašvili bio i ovakav i onakav, ali ipak! Pitam se šta bi bilo da sam redigovao, u nekoj sličnoj predratnoj situaciji, telegrame Hitleru: da li bi me, danas, Ralić opet pozivao na fundamentalnu samokritiku? Kakva je razlika? Ali, naravno, Hitler nije "naše gore list", a ovaj, đavo ga odneo, ipak nekako jeste. No, ako emocionalnu stranu reakcije... "hoćemo gusle!"... otklonimo, ostaje mi nejasno zašto je cela kampanja oko tih telegrama bila tako dobro sinhronizovana, i kako; identična argumentacija, u nekoliko navrata, upućuje na neki dispozitiv... Uostalom, možda je ta epizoda sa telegramima (stvarno beznačajna, i uzgredna) u mom pismu CK SKS ubačena kao neka, recimo - dadaistička udica? Šta mislite: da li je ulov bogat? Pogledajte šta se sve na nju nahvatalo... Verujem da već posle nekoliko meseci mnogima neće biti više prijatno da čitaju svoje prošlojesenje pravoverne inkriminacije, a one su u knjizi *ad litteram* navedene, tek toliko za buduću istoriju srpske kulture, a i na polzu pokolenjima.

- *Sve ovo o čemu smo do sada razgovarali podsjeća na san, odnosno, kako ste na jednom mjestu u eseju rekli, na "grozničavi onirizam opsesivnog snivanja u budnom stanju", u kome se "davno odsanjeni onirički stereotipovi uporno i dalje ponavljaju". Koji su onirički stereotipovi danas kod nas dominantni?*

- To su, očigledno, borhesovske varijacije koje se mogu postaviti u više naporednih crteža - ko koga sanja, čije snove trpimo, šta su naši lepi snovi, a šta su naši lepi snovi koji više nisu lepi, već ružni. Najzad, možemo i o grozničavim snovima da razgovaramo. Pođite od toga da je i revolucija jedan san, bar za one koji u nju veruju; takva je i za mene bila, kad sam je se nakratko dotakao. Lep san, omamljiv. Tada, na početku još ne znate šta je tamo u drugoj odaji, u trećoj odaji sna. Ali, kako putujete kroz taj san, a on suviše dugo traje, kako se premeštate iz odaje u odaju, pa najzad osetite da se spuštate i ka podrumima, onda vas i u snu hvata jeza. Uopšteno govoreći, staljinizam isplaćuje ljude snovima, jer, osim straha i sna, nema šta treće da ponudi. To je relativno jasno. Manje je jasno čiji su stvarno ti staljinistički snovi? Jeste da su "moji", ali i nisu baš sasvim: oni su, osim toga, svi jedni drugima slični, ponekad se čak smenjuju prema nekom nevidljivom kalendaru, kao da svi odjednom treba da sanjaju isti san. Ostaje pitanje ko šalje snove, ko je veliki Morfej? Mogli biste sada i vi da me pozovete na samokritiku, i da me priupitate šta je ostalo od moje mladosti u meni, i od mladenačkog nadrealizma, koji je tako nežno hipostazirao san? San je tada, nekada, bio jedna od

vrhovnih moralnih kategorija, ona koja oslobađa, koja otkriva smisao iza smisla. Šta sada preostaje od te idolatrije sna? Snovi su postali teški, mučni, katkad užasni, u celom svetu, a tek kod nas!

- *Jesu li - a tu smo dilemu i ranije postavili - ti snovi doista odsanjani negdje, kao san, ili pak posve racionalna, promišljena zbilja, kao projekt stvarnosti?*

- Opasni su kolektivni snovi, opasne su himere koje dobijaju pravo na opštost. Još je gore kada klišeji dnevne politike zađu u (noćne) predele intimnih slika. Najgore je kada su kolektivne slike ponesene i dirigovane ritmom bubnja, kada su "snovi u hodu", u pohodu, na maršu.

- *Nakon ove knjige i u njoj sakupljenih dokumenata, tekstova i analiza, da li vam se, kao što ste na jednom mjestu u eseju spomenuli, čini mogućnom (i potrebnom) neka lingvistika laži, koja bi se bavila jezikom neistine, neka sociologija, pa i neka psihologija laži, također?*

- Da su mnogi svetovi u koje smo verovali, da su mnogi socijalizmi prave pravcate "civilizacije laži", to smo davno, i na sopstvenoj koži, imali prilike da se uverimo. Moram, međutim, reći da u ovom trenutku mislim i na druge stavove, ne samo socijalističke, jer postoji i američka laž, i engleska laž, postoje čitavi dobro oddrilovani hipokritski sistemi, postoji laž, dakle, kao sistem, kao kulturna forma. Vidite, još je Sokrat govorio o uzvišenim lažima. Ja mislim, razume se, da uzvišenih laži nema, ali ima bar elementarno većih i kojekako logičnih. Dozvoljavam da se i takve mogu otrpeti, uz mogućnost ličnog izuzimanja i uz - još važnije - mogućnost razaznavanja granica. Ali ima i laži koje ni nominalno nisu plemenite, i koje su čista destrukcija smisla i zdrave pameti, i koje jedna drugu razarajuće sustižu. Tada, bez sumnje, razgovor prestaje: ako je sve moguće, ako je sve, baš sve sama lagarija, čemu bilo kakvi (unapred nevažeci) zaključci?

- *Sve nas to upućuje još jednom pitanju, a to je kakav je položaj intelektualca u takvom svijetu obmane i laži?*

- Počnimo od intelektualca uopšte. Intelektualac je u svetu siromah, parija, rob, na razne načine nerazrešivo vezan za posao (ako ga ima) i za poslodavca. Kod nas je još i feudalno privezan, ne za zemlju, već za stan (ako ga ima). Zaboga, kroz koja smo sve poniženja prošli dok smo obezbedili sebi krov nad glavom (ako smo ga obezbedili). Koja su udvaranja potrebna, i po koju cenu, i sa kojim obavezama prema sizerenu!... Dodajmo još i nešto što je, verovatno, izraženo u čitavom trećem svetu: opada dihotomija između inteligencije i poluinteligencije, i da stvar bude gora, bez imalo jasno povučениh granica. Ja se, recimo, nisam osećao ugrožen političkom represijom, ali represijom pameti jesam, i te kako! Ralići(2) i ralići-uveoci su mi bili klasni neprijatelji, samo zato što su ralići i ralići-uveoci. Ali, nedoučenost u ovoj zemlji nije prodršla samo u politiku, ima je i u sizovskoj kulturi, ima je i na univerzitetima, prodršla je, pokadšto, i u akademije i dosta se dobro tamo oseća. Vidite, taj takozvani Memorandum(3) retko je loše napisan tekst, zašto to niko nije rekao? Koji bi se establišment našao uvređen? Uostalom, videćemo već po reakcijama ko će se uvrediti na ove moje reči... No,

moram, istorijske istine radi, da se prisetim da su odmah posle rata na vrhu ove zemlje bili uglavnom predratni studenti, španski borci, ljudi koji su dobrim delom poticali iz obrazovanih porodica, ili su se samopožrtvovano, ali istinski, sami obrazovali, bili su mnogi već videli sveta, i bili su svesni sveta u kome živimo. Onda se, posle, postepeno i nezadrživo uzdizao na društvenoj lestvici jedan naš dobro nam poznati tip konferencijaškog praznoslovca, promućurnog i ograničenog (vrlo loša, naša i po sadržini i po formi psihomentalna kombinacija). Kretoše dakle Vukadini i preplaviše nas. Podsećam na istoimenu novelicu Stevana Sremca. A našao bi se i pokoji Baja-Gane, a o Sterijinim rodoljupcima da i ne govorimo. To je u našoj socijalističkoj hijerarhiji sada vladajući sloj koji sa klasom u koju se zaklinje ima profesionalne veze (kakve bi druge mogao imati?) koliko i sa detroniziranim olimpijskim božanstvima i polubožanstvima. Ogroman, pritiskajući sloj...

- *I kod njega je, kao što je nedavno Vasa Milinčević(4) rekao, podanički mentalitet glavna karakteristika.*

- I podanički i despotski mentalitet, zavisi da li vas gledaju odozdo ili odozgo. I svirep mentalitet, na sve spreman, jer sa osvojenih pozicija nema kuda da ode, gde da se vrati, nije više ni za novinarstvo, ni za struku, bilo koju, ni za strug koji je u međuvremenu modernizovan, bez profesije je i deklasiran. Ta je vrsta besprizornih političara i polupolitičara opasan, zapaljiv društveni sloj, i nije teško pogoditi koju ulogu igra u današnjim događajima. Imamo, dakle, i političku poluinteligenciju koja se sjajno slaže sa onom parakulturnom.

- *Kad govorimo o jugoslavenskoj inteligenciji, posebno značajnim čini se pitanje odnosa intelektualca prema svom narodu. U "Politici" vam je svojedobno, kroz pismo dr Blaža Perovića, rečeno da se "bestidno ograđujete od... životnih drama" Srbije.*

- Zar govorimo o čemu drugom do o drami Srbije, Srba i srpstva? Ako je neko rođen u Beogradu, ako su mu i roditelji rođeni u Beogradu, i babe i prababe, to ipak ne znači da mu treba oduzimati pravo da se zbog toga oseća Srbinom. Ako vam nije smešno, prihvatite da sam neki vajni, ovdašnji "patricij". Eto, dođe trenutak kada i na taj apsurdni način morate da dokazujete svoje pravo da govorite u ime dostojanstva svoje nacije. Mirno mogu da kažem da sve što činim, činim kao dobro, porodično obučeni srpski (i jugoslovenski) patriota. Ako me je sramota kada čujem "delije" i "oj-sinđeliće", i kad se setim kako sam od takvih popevki zazirao dok su dopirale iz okupcijskih četničkih mehana, onda se pitam ima li nečega, u svemu što se danas događa, čega bi se i Perovići i Todorovići imali zastideti? Najzad, za razliku od njih, a i nekih drugih očigledno novokomponovanih Srba, ja poznajem i jednu gradsku, i starogradsku, pa, oprostite za izraz, i građansku Srbiju, davno već sateranu u mišje rupe... ne, ne, njih nema na ekranima, oni ne prte Njegoševe slike po ravnicama. Dodao bih da na ekranima nema ni jednog gospodskog prečanskog Srbina koji isto toliko zna šta je Srbija i srpstvo, kao i ja, možda i bolje od mene! Najzad, imam li prava da zborim i o svom jugoslovenstvu, ili

treba da priupitam gradski komitet Beograda za dozvolu? Ono što se tamo govori i romori nije jugoslovenski, bez obzira na eksklamacije i transparente. Moje jugoslovenstvo nije ni karađorđevsko, ni pribićevićevsko, ni pašićevsko, nije ni realsocijalističko, ni socijalrealističko. Moje je jugoslovenstvo kulturni dijagram u koji sam bez ostatka upisan. Gradio sam memorijale žrtvama jednog bezumnog rata i belege revolucije koja se ratu stavila nasuprot, gradio sam širom Jugoslavije, stekao mnoge prijatelje, zalazio i u crnogorske, i u makedonske, i u muslimanske, i u albanske porodice, i svuda sam bio priman otvorenog srca i kao prijatelj. Jugoslaviju vidim kao bogatu stilsku polimorfiju, a i drugi, verujem, to vide... ko ume da vidi - vidi... I najzad, da li bih umeo da budem građanin sveta da nisam Srbin i Jugoslaven?

- *Kad govorimo o položaju srpskih intelektualaca, zanimljivima se čine i vaše opservacije o odnosu prema Dositeju Obradoviću, s jedne, i Vuku Karadžiću, s druge strane. Na što, po vašem sudu, upućuje razlika u vrednovanju te dvojice velikana srpske kulture?*

- Razlike između Dositeja i Vuka upućuju i na dva virtuelna modela srpske kulture. Jedan je model dositejevski, drugi vukovski; oni treba da idu zajedno i naporedo, i da se dopunjuju, i nikako se ne bi smeli razdvajati. Doduše, dva velikana su oduvek i stajala zajedno, a razdvajanje kao da je otpočelo u najnovije vreme, u poslednjim decenijama... A u čemu su razlike? Dositej je bio raskaluđer i antiklerikalac; ne verujem, doduše, da je i Vuk bio pobožan, ali Dositejev ateizam je bio filozofski, a Vukov zacemento nije. Dositej je bio verski i nacionalno tolerantan i kosmopolit, evropejac i racionalista, čovek veka prosvetljenosti, veka svetlosti. Pogledajte samo kako se odevao. Dositej dolazi u Beograd, ustanički Beograd, koji je samo jedna razrušena i krvava, doskora turska, vojna postaja. Dolazi Dositej "preceptor", domaći vaspitač po gospodskim kućama, intelektualac potukač, i donosi svoju zlehudu ušteđevinu da je stavi na raspolaganje ustanicima, i da ostavi svoje staračke kosti među svojim u slobodnoj zemlji. Na Vladecovom kipu Dositeja Obradovića, koji je nekad stajao na nizbrdici prema pristaništu, izgledalo je kao da on odozdo, uzbrdo, umorno korača. Odeven je u redingot, verovatno pohaban, ima manžete od čipke, žabo, mokasine sa "šnalom" i verovatno bele čarape ispod čohanih dokolenica (to, bele čarape, to se, doduše, na kipu ne da videti). Kao što i dolikuje intelektualcu, sve je prašnjavo i pohabano (čini se da se na kipu to ipak razaznaje), ali odeven je na način engleske građanske mode, one koju su u Francuskoj propagirali, enciklopedisti... Pola veka docnije, Vuk Karadžić odlazi u svet, trijumfalno obilazi svetske akademije odeven kao... kao da dolazi iz Nove Pazove, sa zborom! Ova kostimografska dihotomija umnogome objašnjava i dva kulturna modela koja su se, jedan i drugi, sama sobom promovisala... Dositej je bio "slobodan mislilac XVIII veka" i narodni učitelj, prosvetitelj; Vuk je bio romantičar i ideolog. Vuk je bio genijalan, a Dositej nije bio genijalan, ali je bio mudar. A kada se postavlja kulturni model jedne nacije, mudrost je važna koliko i genijalnost, možda čak i važnija. Da li je

današnje nesumnjivo forsiranje Vuka, do mere da se govori o vukovskoj misli, o vukovskoj filozofiji (što je teško prihvatiti), da li je to pre naglašavanje dobro ili nije? Mislím da nije. Bez obzira na duboko uvažavanje Vuka Stefanovića Karadžića, moj tip je ipak Dositej. Narod ga je nekad jako poštovao, kao i Vuka, možda i više. U detinjstvu, pošalje me majka kod šustera na Varoš-kapiji da mi dopendžetira, ili rependžetira, cipele, a stari šuca drži Dositejevu sliku na zidu svog maleckog dućančeta... Sad je očigledno krenula neka druga vrsta priče. Jeste li primetili da na svim tim "našim" okupljanjima nije bilo ni jedne Dositejeve slike, čak ni u Banatu, njegovoj postojbini?

- *Vratimo se vašem odnosu prema politici. Kako se osjećate kao intelektualac koji je četrdesetak godina proveo uz politiku ili u njoj, i kojega optužuju, kao i mnoge političare danas, da sada progovara o onome o čemu je 40 godina šutio?*

- Četiri i po decenije proveo sam uglavnom u svetu sopstvenih fikcija. Ne bih voleo da shvatim da je i moje pripadništvo partiji bilo jedna od tih fikcija. Četrdeset i četiri godine sam bio lojalan član partije: razume se, i to je već neka odgovornost. Tih svih godina verovao sam (ne bez skepse, ne bez povremenih kriza) i u partiju i u njen vrhovni razum; da nisam verovao, ne bih u njoj sedeo. Na kraju krajeva, partija je u početku i značila nešto, držala je zemlju na okupu. Posle su stvari išle sve više naopako. Kako danas primam bilo kakve kritike? Pravo da kažem, uopšte ih i ne primam.

- *Ima, vjerovatno, i onih koji smatraju da ste prošli onako kako ste i zaslužili, jer ste se ipak, barem u jednom razdoblju, bavili politikom, i da ste barem na neki način njome zaprljali ruke.*

- To su, verovatno, oni koji sad ćute. Pitali ste me zašto ćute... Ćute, verovatno, zato da ne urpljaju ruke! Uostalom, neću da grešim dušu, možda su i u pravu, bar što se mene tiče. Četiri godine u politici su posledica moje partijske poslušnosti, a delimično i radoznalosti. Nosio bih u sebi osećanje neke nedorečenosti, štošta bi ostalo za mene nerazjašnjeno, bez tog iskustva. To pre što sam za te četiri godine svojih "postdiplomskih studija" svašta video i naučio, i pripametio se. Šta mislite, da li bih umeo da pišem ovakva pisma i ovakve knjige? Možda bih i umeo, ali pod uslovom da savladam sve skrupule jednog ubogog, disciplinovanog, partijskog pešaka. Jednom rečju, mnoge stvari ne bih gledao kao što ih danas gledam.

- *A ne biste ih vjerovatno ni znali.*

- Uzgred rečeno, glavne stvari ipak nisam saznao. Na primer, ostaje izvan moga poznavanja stvari ko u Jugoslaviji pravi veliku politiku, gde se pravi ta velika politika i ko su majstori? Na to ne umem da odgovorim. Sada je već uveliko došlo vreme da se ovakvo pitanje otvoreno postavi, i da se uputi ni manje ni više no Centralnom komitetu SK Jugoslavije: ko pravi politiku u ovoj zemlji? A što se male politike tiče, i malih politika, njih prave... njih suviše često prave Sicilijanci i Korzikanci.

- *Kada govorimo o položaju intelektualca danas, da li njega obilježava strah...?*

- Živimo, dragi sagovorniče... živimo, u vremenu u kojem strah sustiće strah, strah se strahom potiskuje... ali ga ne istiskuje, već ga... strah na strah... samo nagomilava. Mene je bilo strah i dok sam četiri godine bio na čelu grada, i divno sam se čudio kako su drugi, svi, oko mene hladnokrvni, i samouvereni. A ipak, da se vratim na igru reči koju pominjete: nemisao nije ne-čin, već je zločin. I to je, valjda, i glavni razlog mog nemira. Plašim se zločinačke nemisli koja svakim danom osvaja sve više prostora. Dovršavajući *Mrtvouzice* nisam ni slutio da će ta igra reči kojom se knjiga zaključuje biti već posle nekoliko meseci toliko (zastrašujuće) aktuelna.

- *A opet, postavlja se pitanje jesmo li naučeni na nemisao, jesmo li odgovajani za nemisao?*

- Dresirani smo, jako dugo, da poštujemo ili bar tolerišemo nemisao. Ko će sad tolike i tolike učesnike (na našim govorničkim seansama sa čitanjem i sricanjem) uveriti, to jest razuveriti, ubediti ih da, i kad veruju da nešto misle, u stvari oni ne misle baš ništa.

- *Kakvu intelektualnu i političku sudbinu sebi predviđate? Jeste li prešli s onu stranu granice osobnog straha, u onom smislu u kojemu više ni na koji način i ni po koju cijenu ne pristajete na nemisao, ili na povlačenje u šutnju?*

- Što se tiče nekog drugog, drugostepenog, straha u ovom trenutku, straha za lični integritet, ne osećam ga, nema ga više. Stvari su zaokružene, i "mladić je rekao, u redu je, to je to"! Ne verujem da ću morati da pišem još koju ovakvu knjigu. To nikako ne bih voleo, a mislim da neću odgovarati ni na napade... Biće ih svakako, ako se stvari ne izmene. Neću odgovarati, jer sam (prvo i prvo) već u ovoj knjizi odgovorio na sve što mi se još uopšte može reći. Odgovorio sam na sve što bi mi mogli i umeli reći. Na kraju krajeva, neću odgovarati ni iz prijatnijih razloga, budući (kao drugo i drugo) da sam već uveliko nastavio rad na knjizi koju sam ostavio oktobra prošle godine. Pripreman za sarajevsku "Svjetlost" jedan traktat o arhitekturi pod naslovom *Amfiteatar arhitektonskih alegorija*, ili možda, *Knjigu kapitela*,(5) 100 tabli crteža i 300 stranica teksta.

- *Vratili smo se pri kraju onome od čega smo mogli i početi, vašem radu, knjigama, planovima, vašim licima. Kada sami promatrate i procjenjujete sebe, na što upućuje ta mnoštvenost vaše ličnosti i djelovanja? Svaka nova knjiga doista je jedno novo lice, nova dimenzija otkrivene ličnosti, jedno mnoštvo novih lica. Koje lice je pravo? Sva?*

- To je egzegeza Rade Iveković. Ona je, pišući o *Krugu na četiri ćoška*, govorila o toj mnoštvenosti koje ja i jesam i nisam baš sasvim svestan. Šta će biti sa svim tim mojim licima? Pa otpiriće sva i odjednom u zvezdanu prašinu; baš me ta ideja zabavlja. Od svih spomenika koje sam mučno gradio, neki će pasti u zaborav, neki će i ostati i nešto će možda kazivati pokolenjima koja dođu, neki će se i fizički ruinirati, jer svaki graditelj ima trenutne prenapetosti i nepažnje, nekima će možda pridodavati i petokrake, da bolje i lepše izgledaju... Što se tiče mojih knjiga, one i dalje neće imati veliku publiku, osim možda ove, baš ove knjige o kojoj smo razgovarali. Godine jure i ja nekako moram da zaokružim svoja dva-tri života koja

sam, ne bez napora, ujedno proživeo. To zaokružavanje je i pasionirano (opet nov zamor) i prijatno je, i đavolski je neprijatno. Treba preturati po koferima starih crteža, ratovati sa miševima, čistiti hartije od buđi, spasavati ih od prokišnjavanja. Treba preturati po tovarima rukopisa, sastaviti u celinu što se može sastaviti, a biti svestan da neke stvari nikada ne mogu biti ni dovršene, ni obrađene. To je stvarno velik posao, i ova knjiga, ove *Mrtvouzice* su, oduzevši mi jednu dragocenu godinu, ispale opet neka patriotska žrtva, nadajmo se i poslednja. Ali, ako! Toj svojoj novoj nepredviđenoj knjizi lično sam ipak zahvalan, jer mi se čini da neće biti disparatna u odnosu na druge moje knjige. Neka se vidi da, nažalost, nisam proživeo život samo u svetu "zaludne mistrije" i pod njenim zakonom, nego i u jednom drugom i drukčijem svetu, u kome sam čak bio i gradonačelnik jednog zalud-grada.

Napomene:

1. *Urbanističke mitologeme*, "Vuk Karadžić", Beograd, 1966.
2. Prvoslav Ralić, publicista, zaposlen u CK SK Jugoslavije.
3. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti.
4. Vasa Milinčević, profesor univerziteta. Isključen iz CK SK Srbije posle Osme sednice.
5. *Knjiga kapitela*, "Svjetlost", Sarajevo, 1990.

Intervju: Zoran Milović,
Start, Zagreb, 26. novembar 1988.

8. Đavolu treba odrezati rep

Siromašne duhom i pameću uvijek iritira govor koji bi da stvari objašnjava, razlaže i analizira. Oni koji se služe takvim govorom predmet su čuđenja i nerazumijevanja. Jedan od njih je Bogdan Bogdanović, arhitekt, profesor univerziteta i - kako sam kaže - izletnik u politiku. U današnjem vremenu pogotovu vrijedi sjetiti se njegovih spomenika: Spomen-groblje u Sremskoj Mitrovici, spomenik jevrejskim žrtvama, nekropola u Prilepu, Slobodište u Kruševcu, Partizanski spomenik u Mostaru, nekropole u Jasenovcu, Leskovcu, Beloj Crkvi, Partizansko groblje u Štipu. Adonisov oltar u Labinu. Travnik, Vlasotince, Ivangrad, Vukovar, Čačak, Klis. Nije jednostavno niti sve nabrojati, ali dovoljna je ilustracija bogatstva njegovog stvaralačkog života.

Bogdan Bogdanović ostao je upamćen i kao neobičan gradonačelnik Beograda, gradonačelnik koji je cijeli svoj mandat proveo u ratu sa birokratijom. Rušeći stare navike, zbunjujući stalnim pitanjima i tražeći uvijek nešto drugo i drugačije, naveo je i svoje sugrađane da ga različito procjenjuju.

Nedjelja - Na početku ovog razgovora podsjećam Vas na jednu epizodu: kada je umro predsjednik Tito, pozvali su Vas da u SANU govorite na komemorativnoj sjednici. Oni koji su od vas očekivali da izgovirite nekoliko konvencionalnih fraza vjerovatno su bili iznenađeni Vašim govorom o vatri u jugoslovenskom grbu, simbolu slobodne misli. Danas ponovo imamo potrebu za govorom o slobodnoj misli. Šta se s njom desilo?

Bogdanović - Već negde 50-ih godina, kao mlad čovek ja sam grb Jugoslavije ukadrirao u moje spomenike. Plamen mi je bio izazov jer se retko sreće, osim možda u heraldici, kod slobodnih mislilaca ili nekih intelektualnih kongregacija. Plamen je, dakle, u tom heraldičkom kontekstu znak slobodne misli i savesti. Meni je grb Jugoslavije izrazito drag jer u potpunosti odstupa od serije drugih socijalističkih grbova koji su imali ili nekakve fabrike ili točkove. Sovjetski grb je tako imao sunce - simbol nekakvog komunističkog ekumenizma što će obuhvatiti celi svet.

Zato mislim da je taj naš grb i danas inspirativan. Ako je već Jugoslavija tako dugo bila nosilac slobodne misli u socijalističkom svetu, bilo bi divno da je to i danas. Mislim, stvari su kod nas danas kritične, često vrlo ružne, obeshrabrujuće. Mi danas moramo da se borimo ne samo za slobodnu misao, nego i za misao uopšte jer je očito da živimo u jednom iracionalnom trenutku. Ako ništa drugo, taj naš grb i njegovi plamenovi trebalo bi da nas podsete da nismo uvek bili tako sumanutu kao što smo danas.

- *Simptom iracionalnosti može biti i jedno jedino dozvoljeno mišljenje. Vi ste se protiv tog jednomišljenja pobunili, a rezultat te vaše pobune je knjiga Mrtvoudice. Šta su mrtvoudice?*

- Da počnemo od toga šta je Vuk zapisao. Ni ja donedavno nisam znao za tu reč. Ja Vukov rečnik stalno konsultujem jer to je zanimljiva literatura. Divno je to kad otvorite rečnik svoga sopstvenog jezika, pa vidite da svaku drugu reč ne razumete, a ima tu tako lepih i zgodnih izraza, kao mrtvoudice, na primer Mrtvoudice označavaju čvor koji se ne dâ razrešiti. Znae, mračna je to reč. Ako možemo postaviti apsolutnu suprotnost onome što je zapisano na grbu Jugoslavije, onda su to svakako mrtvoudice. S jedne strane buktinje slobodne misli, a s druge ista ta misao zapretna u nerazmrsiv čvor. Može oko toga da postoji izvesna nedoumica. Neki bi rekli: ako čvor ne možemo razrešiti, onda ćemo ga raseći. Da, možda se i može raseći, ali to neće pomoći da ga razrešimo. Na to sam već upozoravao - u takvom slučaju susrećemo se sa definitivno katastrofalnom situacijom. Možemo li mi taj čvor rasplesti? Odgovor na takvo pitanje prevazilazi moju maštu u ovome trenutku. Znae i sami šta se sve na nas obrušilo. Međutim, činjenica da o tome možemo makar otvoreno govoriti daje bar nekakav minimum minimuma nade da, ako neke stvari razlažemo iole racionalno, možemo računati da ćemo ih razrešiti.

- *Profesore, u šta su zapleteni ti čvorovi mrtvoudica? Jesu li to prosta idejna i ideološka čaranja ili im je pozadina ipak nešto drugo?*

- Zapleteno je mnogo toga. Zapleten je jedan komplikovan balkanski dijagram koji je sada ponovo izbio u svoj svojoj dramatičnosti. Ponovo nakon četrdeset godina. Neke stvari koje danas doživljavam, osećam i čujem mene zastrašujuće vraćaju u neka davna vremena. Vraćaju me u 1938. godinu, kada sam bio dečko i kad su se mnoge kontroverze gotovo na današnji način formulisale.

Jedan od elemenata vezivanja čvora jeste i ta mentalno-geografska, mentalno-politička situacija danas. Mi smo jedan vrlo komplikovan svet, ali to je lepo. Lepše je živeti u komplikovanom nego u jednostavnom svetu. Mislim da mi ipak nikada nismo na pravi način bili svesni te izuzetno složene kulturne situacije u Jugoslaviji. Savez komunista obuzet nacionalnim i klasnim, zaboravio je da postoji i to civilizacijsko pitanje. Mislim da je upravo to jedan od krupnih faktora današnje jugoslovenske drame jer inače ne bismo dozvolili da se u tako heteroklipnim pravcima razvijaju različite jugoslovenske kulturne sredine. Tako su sve razlike postajale sve veće i veće umesto da se smanjuju. Ne mislim da polimorfiju ovog našeg geoprostora treba ukidati jer sve kulture, tradicije, ideje i religiozni nanosi treba da ostanu ljudima, ali u jednom statusu pomirenosti, u toleranciji i miru. Tek tada bi sva ta raznolikost postala pravo bogatstvo i onda nam se stvarnost ne bi vezivala u čvorove i mrtvoudice. U vezivanju tog čvora, to treba reći, ima nekog impakta, neke abrupcije, nekog ulaska spolja. Ima tu mnogo čega. Pomenuli ste ideologiju. Jedan nauk koji se slepo sledi, ma kakav on bio, svakako je stvari uvek mogao činiti još apsurdnijima.

Ja mislim, nadam se, želim da verujem da one bukthinje s grba još imaju nekakvu moć. Mislim da se razumom, analizom, raščlanjavanjem stvari ipak mogu razrešiti. Ja jednostavno volim da verujem da postoji neko vreme i mesto u kome nema mrtvouzica, iako to danas izgleda kao utopija.

- Znači li to da vi fundamentalnom opasnošću smatrate opasnost od civilizacijskog propadanja na ovim našim prostorima?

Ta opasnost svakako postoji. U pogledu odnosa prema svetskoj civilizaciji mi ogromno mnogo zaostajemo, to je sasvim jasno. Međutim, prava opasnost je u tome što smo mi ovde imali različite civilizacije, različite vere, različite istorije i mentalitete. Kao što sam već rekao, to treba da ostane različito, ali treba i da razume jedno drugo.

Najprostije rečeno: ja sam rođen u Beogradu u jednoj porodici koja je pre nekoliko generacija bila pravoslavna porodica i ja upravo zato moram da poznajem i razumem celu filozofsku nadgradnju muslimanskog sveta. Ja to moram da razumem ako hoću da budem Jugosloven. Ne treba se suviše emotivno vezivati za svoj svet, već ga treba prihvatiti kao jedno kulturno dobro koje ima svoju vrednost. Samo tako Jugoslavija može postati saglasan kulturni organizam, jedna kulturna polimorfija.

Ja mislim da bi jedna sretna Jugoslavija, kada prođe sve ovo što se danas dešava i kada počnu procesi neke katarze, mogla podsećati na složene kulturne svetove koje poznaje istorija svetske civilizacije. Ti komplikovani, sinkretički svetovi su bili vrlo bogati, helenistička Aleksandrija, na primer. Sila naroda, jezika, religija i tradicija postojala je u toj Aleksandriji i sve je jedno drugo podržavalo.

Možemo se sjetiti i gnostičara. Postojali su islamski, hrišćanski i jevrejski. To nam kazuje da ni religije nisu mogle zadržati koordinacije kultura i kulturnih sistema. Dakle, u nekoj srećnoj viziji, ja bih tu komplikovanu jugoslovensku, balkansku situaciju video kao neki budući aleksandrijski period, aleksandrijski svet. Mislim da smo na takav način morali ranije početi razmišljati o sopstvenom postojanju.

Mi smo se stalno brinuli o klasnom i nacionalnom pa je čas bilo važno jedno, čas drugo. A to su danas malo relativne stvari jer kulturni krugovi se ne poklapaju sa nacionalnim podelama. Uzmite samo situaciju na Drini. S jedne strane Musliman, a s druge Srbin. Oni su po mentalitetu i po kulturnom tipu isto. Taj Užičanin sa Drine mnogo je bliži onome iz Zvornika nego nekom Srbini iz Niša. Takvih slučajeva imate i u Slavoniji, u Bosni pogotovu i ko zna gde sve ne. Dakle, kulturni krugovi jesu jedan komplikovan dijagram, ali se on može i te kako dobro racionalno usaglasiti i načiniti se kulturno plodnim. Na takav način se, nažalost, nije razmišljalo. Međutim, kod mladih ljudi, kod mojih studenata, ja već osećam antropološki instinkt, želju za antropologijom, želju da se stvari posmatraju u komplikovanim relacijama od onih koje su ispravnim smatrali njihovi roditelji.

- Tragične posledice sklonosti ka ujednačavanju i nedostatka pameti svakako su bile povod da ne prećutate vrijeme i događaj koji čak

i pravo na drugačije mišljenje dovode pod sumnju. Vi ste jednom sadržajnom analizom pokušali pokazati kakve sve pretenzije danas ima mišljenje koje nije mišljenje i govor koji nije nikakav stvarni govor. Mislite li da su Mrtvoudice jedan od odgovora na zabrinjavajuće stanje duha i svijesti kod nas?

- Je li to Njgoš ili nije: "vejka među vihorovi, sirak među vihorove". *Mrtvozornice* su jedna mala i slaba snaga u vihorovima nesporazuma, nerazumevanja, gluposti, pa ako hoćete i ljudske zlosti, ja ne pretpostavljam da one mogu nešto bitno romeniti. Ako otvore neka pitanja i želju kod mladih ljudi, a imam razloga da verujem da to već čine, da počnu misliti na svoj način, onda su one postigle svoj cilj. Pišući *Mrtvoudice* osećao sam da ih pišem za one ljude sa kojima sam najviše komunicirao: za moje studente i njihove generacije. Želeo sam ih podsetiti da se ima prava misliti onako kako se želi, a ne onako kako vam neko nameće. Želeo sam da ohrabrim mlade mislioce, one koji se trude da mišlju savladaju haosa, da ostanu tamo gde jesu, a da istovremeno ne dozvole da im se nametnu drugi tipovi mišljenja poput tog monolitističkog, da se jednostavno ne daju razvrstati u neke mentalne kasete.

Mrtvoudice su pokušaj da se o jednom kompleksu stvari progovori na drugi način, drugim jezikom, da bi mladi ljudi shvatili da imaju prava sa svog aspekta posmatrati svet u kome žive, kao i da ne podležu mentalnim klišeima. Kad govorite o ideologiji, meni se po glavi motaju ružne misli jer znam da u ideologiji uvek ima tako malo ideja. Zato radije govorim o klišeima. *Mrtvoudice* zato i jesu jedan manifest za izlazak iz sveta prisilnih ideja.

- *Ako su Mrtvoudice pokušaj da se ukaže na put katarze i misli i djela, ne čini li vam se da prije toga ipak moramo proći kroz mučne epizode svojevrsnog egzorcizma kojem ste Vi već podvrgnuti?*

- Svi smo mi bili ili oni koji isteruju demone ili demoni sami. Ipak, činjenica da vi meni možete to pitanje da uputite višestruko je ohrabrujuća.

Znate, egzorcizmi su uvek strašna stvar. Razume se da je jedan svet zaražen moralnim i mentalnim klišeima, uvek upućen na egzorcizme. Čim se nešto ne uklapa u redukovano mišljenje, treba ga izagnati. Za egzorciste modernog vremena svaka komplikovana misao je demon. Zato će je uvek proganjati. Zanimljivo je da se egzorcizam danas ne razlikuje mnogo od onoga od pre nekoliko vekova. Recimo da su se samo tehnike promenile. Danas ne spaljuju nikoga, ali u duhovnoj sferi se zaista nije mnogo toga izmenilo. Ako je demonologija nekada demone videla kao likove i prikaze, demonologija modernog doba ih vidi kao nepoželjne ideje. Komplikovane ideje.

Jedna od naših karakteristika je neosporno bio taj strah od komplikovanih ideja. Još pre ovog mog sporednog izleta u politiku često sam bio u situaciji da nekom našem političaru pokušam nešto objasniti. Kad god je taj razgovor pretio da će trajati duže od par rečenica, takav čovek bi se okrenuo, trgnuo neku šljivovicu i jednostavno prestao da me sluša. To je bila njegova reakcija na nerazumevanje onoga o čemu bih govorio. Eto vam duhovnog portreta

našeg vremena. Za takve ljude ono što se ne može objasniti u dve-tri rečenice jednostavno ne postoji. Toga imate i danas koliko hoćete, jasno i u Srbiji. Čim se susretnu s pismom na šezdeset strana, njima je jasno da njegovog autora treba egzorcirati. Tako smo, eto, došli i do tog mog pisma - reakcije na 8. sednici CK SK Srbije. Jedna od njegovih demonskih karakteristika je njegova dužina i komplikovanost, ne u tome šta je u njemu bilo napisano. To je ono što je uplašilo neke ljude i u čemu su oni videli đavola kome treba odseći rep. Tu su moji prijatelji i drugovi videli osnovu za obračun sa mnom. Tu smo se opet vratili na ono osnovno: sve što ne prihvata redukcija ljudske pameti smatra se đavolskim.

- *Pismo je, svakako, bilo šok u sredini u kojoj živite. I kao pobuna protiv jedne nametnute političke opcije, ali i kao zalaganje za jednu civilizacijsku opciju, o čemu smo već govorili?*

- Pismo je bilo, pre svega, apel za drugi stil. Vidite, i stil može da bude demon. Dovoljno je samo ponašati se drukčije da biste postali sumnjivi. Drugačije oblačenje, drugi ton, drugi način obrazlaganja stvari, sve je to povod za sumnju i podozrenje.

Danas mi se čini da sam ja pomalo želeo da razdražim te svoje "drugove". Da im pokažem da ne postoji samo jedna istina i to ona njihova. Svi su oni ušančeni u tu svoju istinu, a kakva je ona, to, nažalost, sada vrlo dobro vidimo. Ali niko od njih nije tako reagovao. I danas mi je čudno i u meni izaziva nekakve, ako hoćete tužne emocije, činjenica da niko od njih nije ni pomislio da ja tim svojim pismom želim da im nešto pametno i dobronamerno kažem, negde je odmah bilo po oprobanom receptu: odmah ga skidaj i guraj među nepoštenu inteligenciju. Šta je to ako nije jedna strašna lenjost duha. Zločinačka lenjost duha. Nećemo mi da sedimo i čitamo šta nam je on napisao. Jednostavno, neka ide do đavola. E to je ono strašno. To je strašnije i od ideoloških zabluda i od svega drugog. Takav mentalni profil koji odmah ide na likvidaciju svega što se ne uklapa u njegov ukratko sročeni pogled na svet vodi pravo u - katastrofu. S takvim manirima se sigurno ne izlazi iz krize. Ako ćemo takvo mišljenje prihvatiti, onda se moramo pomiriti sa krizom kao trajnim stanjem.

- *Podnaslov Vaše knjige je "Mentalne zamke staljinizma". Zanimljivo kao određenje knjige, ali zanimljivo zbog još jedne činjenice. Kada ste pisali pismo, postavili ste u njemu jednu zamku u koju su se mnogi uhvatili. Napisali ste da ste 48. godine učestvovali u redigovanju telegrama koji su bili upućivani Staljinu. Šta biste rekli o vezi tih dveju stvari?*

- Najpre bih napravio podelu. Kad kažem "mentalne zamke staljinizma", onda mislim na one zamke koje su u nama. Svako u sebi nosi neku staljinističku zamku. To su razna samouterivanja u neke jame i kljusa. A što se tiče ove epizoda, ja sam je naveo samo da bih ilustrovao jedan trenutak.

Pominjući telegrama koji su pristizali u toku 8. sednice i analizirajući njihov stil, ja sam nalazio neverovatne sličnosti sa onim telegramima iz 1948. Pominjale su se u oba slučaja "zdrave snage", a kad se u socijalizmu pomenu "zdrave snage" - onda plaći, voljena

zemljo. To je vrlo opasna sintagma. U ime zdravih snaga se išlo i u Čehoslovačku, to valjda nismo zaboravili. Dakle, postojala je velika sličnost između ta dva tipa jezika, pa je došlo i do pominjanja te sporedne epizode. Ispostavilo se, međutim, da je to stvarna spoljna zamka. Tako se u ta kljusa uhvatio neki medved, neki kurjak, neka lisica, neka vrana, ali to nije moja greška. Misleći da saopštavam najnormalniju stvar na svetu tek posle sam shvatio da je to silne ljude grdno uzbudilo. To su bile reakcije tipa: kako se usudio jedan ondašnji student Beogradskog univerziteta da rediguje telegrame, i to kome - Staljinu. Vidite koliko je jaka religiozna svest u našim ljudima. On je za naš svet još uvek svetac. On jeste đavo, ali je i svetac. Niko od tih ljudi sigurno za sebe ne misli da je staljinista. Ovakve činjenice nas upućuju da se nad time ipak malo zamislimo. Kada sam kasnije u *Mrtvouzicama* polemisaio sa onim nesretnim Ralićem, koji se upravo za tu epizodu uhvatio, postavio sam pitanje: šta bi bilo da sam redigovao telegrame Hitleru? Da li bi me i zbog toga neko terao na samokritiku? To što su neki nesretnici 1948. pisali Staljinu, to je bio petokolonaški posao iako bih možda mogao i da ih pravdam jer to je ipak bio trenutak verskog rata. Jednostavno, neki ljudi nisu mogli da shvate da se neko u ovom slovenskom delu sveta može odmetnuti od majčice Rusije.

- *Možda upravo zahvaljujući toj epizodi, u Vašem pismu s njim i nije bilo prave diskusije, pa pitanja koja ste poslali još čekaju odgovore. Jednom prilikom ste rekli da Staljin kao pojava i nije bitan. Bitan je način mišljenja koji dopušta reprodukciju takvih ljudi. Te opasnosti vjerovatno nije pošteđen ni ovaj naš prostor?*

- Opasnost sigurno postoji. Nastavljajući sada to što sam davno rekao, dodao bih da su najopasniji staljinizmi bez Staljina, takvi u kojima staljinizam ostaje i posle smrti Staljina. Takav moj stav bazira se na slobodoumnim i veoma dobrim analizama koje sada dopiru iz dela sovjetske javnosti. Ja sam na jednom mestu u *Mrtvouzicama* citirao stav nekih sovjetskih intelektualaca koji kažu: "Nije opasan Staljin, opasno je ropstvo u nama." Šta je Staljin ako to nismo mi, mi sa svojim ropskim dušama. Uvek je lako naći onog ko će jednostavno da stavi svoje ime nad sistem vladanja ropskim dušama.

Kod nas je staljinizam dodatno komplikovan time što oni ljudi za koje sasvim lako možemo utvrditi da nose u sebi staljinističke natruhe tvrde za sebe da su antistaljinisti. Pišući u ovoj mojoj knjizi o pojavama staljinizma kod nas, nisam bio siguran koliko je to uopšte adekvatan termin za formulaciju ovdašnje situacije. Kod nas ima nekih elemenata koji su izašli izvan klasičnih određenja staljinizma, i koji traže neke nove jezičke odrednice. Govori se i o populizmu, a ako ćemo pravo, neke stvari imaju elemente nekog novog protofašizma. Sve je to jedna vrlo komplikovana gužva, ali da bih bio iole razumljiv i sebi i drugima, ja sam to malo uprostio i čitavu stvar vezao za Staljinovo ime.

Staljin! Staljin znači "čeliković". U samom tom imenu se krije velika zabluda ovog veka, zabluda da teška industrija sve rešava. On je sebi to ime odabrao da bi pokazao da će njegovi anđeli-radnici

preporoditi svet. Neki novi sadašnji ili budući Staljin vjerovatno će biti "kompjuterović" jer će verovati da će tako preporoditi svet.

- *Sami ste sebe okvalifikovali kao izletnika u politiku. Mrtvoudice su na neki način svjedočanstvo tog vašeg izletničkog boravka u politici. Možete li sada, kada ste sigurni da se više u politiku nećete vratiti, reći šta može umjetnik učiniti u politici?*

- Pokušavajući da budem krajnje koncizan, reći ću vam da može strašno mnogo. Može da zbunjuje političare i to mu je prvi zadatak, moralni i socijalni. Šta uopšte znači ulazak umetnika u politiku? Znači da on svoj tip mašte, svoj tip fantazije unosi u jedan svet gde je fantazija zabranjena, ali je vrlo potrebna. Drama jugoslovenske politike je upravo u tome što nema mašte. Mi valjda i ne znamo da razmišljamo kako bi se iz ovih kovitlaca moglo izaći. Znači, umetnik u politici ima da zbunjuje političare time što će da im nudi nove matrice, a to odmah i nepogrešivo znači da će biti dočekan na nož. Umetnika u politici niko od političara sigurno neće voleti. Kada umetnik počne nekom političkom skupu govoriti nekim svojim jezikom, obično mu sleduje - izgon demona. Demon je uvek, naravno, on sam. Zadatak umetnika je u tome da sebe ne izneveri, da onako kako živi, misli i stvara, kako vodi ljubav i piše pisma, kako odgaja decu i razmišlja o svemu i svačemu, da upravo taj tip razmišljanja prebaci u sferu politike. Naravno, ja ne mislim da bi za svet bila velika sreća da njime vladaju političke grupe sastavljene od umetnika. To bi bio haos neke druge vrste i time se ne bi trebalo zavaravati. Ipak su političari političari, a umetnici umetnici. Ali, u pojedinim situacijama, kao ovoj našoj sadašnjoj, poneki umetnik u politici kao crna ovca potreban je da bi malo podstakao vatru.

- *Šta nam valja činiti da bismo izbjegli zamke o kojima ste pisali, da bismo doživjeli i ostvarili ponešto od onih poruka koje sadrže Vaši spomenici?*

- Ovo što ću reći nije nikakva mudrost, svi to znamo. Ali ja ću to ponoviti jer smatram jedinim uputstvom za budućnost. Zaustaviti izgon mlade inteligencije. Zašto to kažem? Zato što je rezultat svega onoga o čemu smo razgovarali izgon mladih i pametnih ljudi. Ne traže ti ljudi koji odlaze iz zemlje samo zarade. Mislim da oni traže pre svega jednu drugu i drugačiju mentalnu i duhovnu klimu u kojoj će moći da opstanu onakvi kakvi jesu, svoji i različiti. Onemogućujući da se takva klima stvori, mi najbolji deo sebe iznosimo iz sebe.

Intervju: Ranko Mavrak,
Nedjelja, Sarajevo, 5. februar 1989.

9. Ja sam malo drukčiji Srbin

Svjetski poštovan arhitekta, protomajstor. Gradonačelnik našeg glavnog grada od 1982. do 1986. Član CK SK Srbije koji nije prisustvovao povijesnoj Osmoj sednici, ali koji je smogao snage da neposredno nakon nje napiše pismo članovima CK i javnosti u kojem se bespoštedno obračunava sa lošijom stranom srpske istorije, briljantno varirajući čuvenu tezu po kojoj je "Srbija umorna od lidera", koju je izrekao na toj sjednici, čudne li ironije, Dušan Čkrebić.

Dobitnik je više domaćih i međunarodnih priznanja iz oblasti arhitekture: Oktobarske nagrade Beograda (1960, 1966), "Politikine" nagrade (1974), Nagrade AVNOJa (1982), Piranezijske nagrade koja mu je nedavno dodijeljena i mnogih drugih. Izgradio je 21 ratni spomenik po čitavoj Jugoslaviji, bez primjesa socrealizma: Jasenovac, Partizansko groblje u Mostaru, Bihać, Labin, Kruševac, Prilep, Kosovska Mitrovica, Vukovar, Klis... Njegov spisateljski opus je također impresivan: knjige poput Gradoslovara, Zaludne mistrije, Urbanističke mitologeme... i, nakon izleta u politiku, Mrtvouzice - mentalne zamke staljinizma u kojoj sumira tragikomičnu kampanju koja je protiv njega pokrenuta nakon pisma. Intelektualac par excellence. Na razgovor je pristao odmah, iako, kako kaže, uvijek voli da obavi preliminarni razgovor, prije onog pravog, ali pošto smo iz "Valtera", protomajstor se složio da uključimo diktafon. Primio nas je nakon prolaska kroz labirint stana njegove supruge, prevodioca Ksenije Anastasijević, u povelikoj tamnoj prostoriji ispunjenoj knjigama, zauzevši mjesto u crnom kožnom naslonjaču, okružen policama sa knjigama. Sa svojih 67 godina djeluje mladoliko, a iz njega čini se da progovara iskustvo spojeno sa neiscrpnom energijom. Inače, dosta vremena provodi u svom ateljeu, u prostorijama stare osnovne škole u selu Popović nadomak Beograda.

Valter - Šta trenutno radi Bogdan Bogdanović?

*Bogdanović - Tenutno sam u Beogradu, a ne, u selu, u ateljeu. To znači da dolazim u Beograd ponedjeljkom uveče, onda tu noć ne spavam i pročitam svih sedam "Borbi" od prethodnih dana, odnosno šest pošto nedeljno izdanje ide za subotu i nedelju. Tako je i danas. Utorkom sam zbog toga obično neispavan kao što je i sada slučaj. Kada vi odete onda ću da nastavim da spavam. Onda se vraćam u selo Popović, gde mi je atelje, i tamo ja sad uveliko radim, dovršavam knjigu koja se zove *Knjiga kapitela*, za sarajevsku "Svjetlost" i to radim svesrdno, sa velikim oduševljenjem. Tamo (u selu op. aut.) mi je malo hladno, ali, bože moj...*

- *Da li ste i kako otvarali onu vašu, već čuvenu, zelenu kutiju u koju pohranjujete Vaše snove. Rekli ste da ne znate da li ćete je za života uopšte otvoriti...*

- Ta kutija je legendarna. Nisam je otvorio još... Ko zna da li ću je ja i otvoriti ili ću je nekom zaveštati. Interesantna je stvar koliko je ta kutija univerzalna. Vi verovatno govorite o njoj na osnovu emisije koju je radila Silvija Luks,(1) ali prvi je tu kutiju snimio Janjić, sa sarajevske TV, još pre tri godine. Ja sam posle toga bio nekim povodom u Kosovskoj Mitrovici odakle me vraćao jedan vozač Albanac. Tada sam video šta znači biti Albanac u Jugoslaviji. Vozili smo se u automobilu sa registracijom Kosovske Mitrovice. Svašta su nam usput radili, trubili, svirali, pretili da će da nalete sa kamionima na nas i tako dalje. Taj čovek je bio prilično zbunjen i isprepadan, čak nije znao dobro srpski. Odjedanput, usred one vožnje on mi kaže: "Ma nešto da vas pitam, žena mi rekla da vas pitam..." - i sad šta da me pita: "Je li istina da vi imate onu zelenu kutiju i da li je istina da vi u nju spuštate svoje snove...?" - i vi vidite koliko su neke stvari opšteljudske i univerzalne. Eto, ta je kutija stvarno prerasla etničke podele. Ja ne znam kada ću da je otvorim. Sad, pošto sam zauzet oko ove knjige, nemam više vremena ni za te moje zapise. Sada imam neki izdrndani kasetofon i onda ujutro samo ispričam šta imam, pa ću kad završim rukopis za *Knjigu kapitela*, da to dopunim.

- *Smatrate li da je vrijeme dalo za pravo vašim stavovima iz pisma koje ste uputili CK Srbije nakon njegove Osme sjednice, zbog kojeg vas je zvanični Beograd ekskomunicirao?*

- Veliki broj prijatelja mi tvrdi da je to pismo bilo, da ne kažemo grubu reč, proročansko. Nije to bila neka velika mudrost proreći šta će se dogoditi, ali oni pronalaze određene etape, i kažu da to tačno ide po nekim etapama kako je tamo obeleženo.

Mislim da mi je dalo za pravo. Možemo da razgovaramo o nekim terminima. Da li je termin staljinizam adekvatan. Da li treba tražiti neki drugi termin? Ja sam to doduše posle u knjizi relativizirao. Da li je to nacional-staljinizam, da li je to nacional-komunizam, da li je to policijski nacional-komunizam... sve se može pod to podvesti. U svakom slučaju, ako izuzmemo možda te neke relativnosti u terminima, suština stvari se ništa nije izgubila, i ne samo da se nije izgubila, nego ja mislim da je i dobila u toj svojoj teškoj i mučnoj aktuelnosti. Čitalac moje knjige *Mrtvouzice* može zapaziti da ja u svojim daljim komentarima završavam sa jednom sintagmom, koja mi se, nažalost, sad jako uvertela u glavu, baš poslednjih dana, evo baš noćas čitam i gledam sve to. Sve se to onda završava jednom - civilizacijom laži. Laž na laži. Argumenti su lažni. Uzbudivanja su lažna. Ja srećem ljude, čujem ljude, na televiziji vidim ljude koji govore: protivu koncentracije vlasti, protivu moćnika, protivu birokratije... pa koje, ljudi, birokratije? Ko su ti moćnici? Niko ne izdiferencira stvari. Govori se o presiji, pa se, razume se, zaobiđu politički procesi, pa se prećuti Vlasi,(2) prećuti se ono što je stvarno tragična situacija našeg vremena... A onda se ide u široke fraze, i to

mislim da je stil, to je uopšte Miloševićev stil, koji je on nametnuo celom jednom, ako mogu tako da kažem, mentalitetu.

I to se proširilo: govoriti u opštim frazama, od kojih je svaka fraza za sebe tačna, ali tri fraze zajedno spojene su netačne. Vi kažete: "treba da vlada pravda", razume se da treba: "Radnici treba da jedu tri puta dnevno!", treba, oni jedu jedanput dnevno. A gde smo mi u svemu tome? Postavlja se pitanje Miloševiću kako zamišlja Srbiju 2000. godine, a on govori o 10.000 dolara po glavi stanovnika. A ja sutra ako izjavim da zamišljam 12.000 dolara po glavi stanovnika, ja sam onda napredniji od njega...

E, to nazivam civilizacijom laži... hipokrizije i laži. Govori se i o demokratiji, i o reformi, ali se vrlo vešto ključne tačke izbegavaju. Izbegava se suština. Zašto ovo govorim? Mislim, da bismo bili razumni, ako hoćemo da budemo razumni i racionalni, i da nađemo put iz civilizacije laži, nekuda dalje, u jedan svet izvan laži, ili bar jedan svet snošljivih laži, onda mi moramo da utvrdimo neke čvrste tačke oko kojih se moramo jasno prečistiti i izjasniti. Mislim da tu mnogo grešimo i da je to jedna opšta bolest vremena da se te kritične tačke i kritične reči izbegavaju. Izbegavaju na Centralnom komitetu da se preslišaju, ko je ko i šta je šta. Nema tu mnogo. To je: pluralizam, svi pričaju o pluralizmu, a onda kad pogledate, onda taj pluralizam ide od pluralizma Zorana Todorovića Kundaka(3) do Kučana. Mislim da u tom rasponu ne vredi razgovarati, gubi se logička nit. Onda bolje da kažemo: da, pluralizam, ali hajde da ostvarimo pluralizam, onda višepartijski sistem! Položaj komunistike partije u višepartijskom sistemu. Neka idu u opoziciju, pošteno, lepo, i očistiće se od celog ovog ološa, pa ćemo biti komunisti opet, ja ću biti opet komunista. Sada me sramota da budem komunista.

- *Da li ste još član Saveza komunista?*

- Ne znam (smijeh). Znao sam, da unesemo malo humora, kada sam odstranjen iz CK SK Srbije, ja već onda nisam bio član Saveza. Ja sam bio član Centralnog komiteta, a nisam godinama plaćao članarinu, knjižicu sam davno izgubio, tako da me praktično nisu mogli ni isključiti. Mislim da me u ovom trenutku to mnogo ni ne uzbuđuje. Ako partija nađe svoj raison d'être, ako nađe svoj put u budućnost, onda će me interesovati. Jer o tome se sada radi, koji je put partije u budućnost? Ako ga ne nađe, gotovo je. A ona mora biti hrabra, da se povuče, ukoliko je to potrebno. Ako se tako raščiste stvari, onda dolazi i druga serija pitanja a to je: kako, u kojim etapama, u kojim fazama?

Ne može se to odjedanput, faze su različite, vidite, u Mađarskoj jedna, u Poljskoj druga, u Češkoj treća... Imaćemo mi o tome posle dosta da razgovaramo, naročito u našoj jugoslovenskoj komplikovanoj situaciji, ali se neke ključne tačke moraju raščistiti. Mora se raščistiti, mora se kazati, molim vas, Vlasi je nevin! Znam čoveka, pošten čovek, izuzetno čist čovek. Ako sam ikome verovao, ako sam sebi verovao, više sam verovao njemu nego sebi. Inkriminacija: sišao da razgovara sa štrajkačima, pa to sam mogao i ja da uradim i da ne sanjam da ću

posle toga morati da budem doveden u situaciju da izgubim dvadeset kilograma.

- *Ne čini li vam se da je srpska inteligencija, da ne kažem opozicija, konačno počela da se "budi" oko ovih izbora?*

- Uzmivali su se, jeste. Mislim da će polako i oni početi da shvataju da su izmanipulisani, ali se bude nešto sporo. Mislim da ćemo mi Srbi, to je sad moja nacionalna, da ne kažem i nacionalistička opsesija, da ćemo mi Srbi nositi teške traume od svega ovoga. To će jedna ili dve generacije da ispaštaju, da se čiste od ovih gluposti koje smo počinili i kojima smo sebi u svetu stvorili izolaciju. Ja mnogo putujem, pa kada se nađem sa Kanađaninom, koji me bogzna kako pita: Pa vi ste iz Beograda?, pa onda dođe ono kritično: "Vi ste Srbin?", ja kažem "Jesam". I onda najedanput razgovor pada. Onda ja moram da mu kažem: "Znate, ja sam Srbin, ali ja sam neki malo drukčiji Srbin." Hoću da se vratimo na problem inteligencije. Ja mislim da će inteligencija imati velike račune sama sa sobom da raščištava. Ja sam više očekivao od njih. Kad sam pisao pismo, bio sam uveren da će se mnogo veći broj ljudi trgnuti.

- *Ohrabruje da kritička svijest sve više prodire među mlade u Beogradu i Srbiji i da ih više nije tako jednostavno izmanipulisati uprkos medijskim i svim drugim monopolima...*

- Svakako. Pre svega ima nešto što je moje glavno iskustvo i moje srećno iskustvo iz moga izleta u politiku. Ja sam na čelu grada primao mnogo ljudi, razgovarao sa jako mnogo ljudi, većinom su to bili ljudi sa teškim nevoljama i problemima, nesrećama, gde ja mnogo pomogao nisam, niti sam to mogao, ali, bar su mogli preda mnom da se izjadaju i isplaču. Bilo je tu raznovrsnih ljudi: od mladih do baba i deda. Šta sam ja poneo kao jedno iskustvo, vrlo čudno i vrlo ohrabrujuće iskustvo, na neki način i tužno iskustvo. U Beogradu ima strašno mnogo pametnih ljudi, u svim slojevima, ali to je jedna vrsta ljudi potisnuta totalno, politički, društveno, moralno. Da ne govorim finansijski, da ne govorim stambeno, obično su svi stambeno dovedeni u stanje ropstva, naša stambena situacija je takva da se delimo na one koji imaju krov nad glavom i one koji ga nemaju, oni su neka vrsta parija, niže kaste. Mi govorimo o klasnom sistemu, a mi smo kastinski sistem. Prema tome, kada mi ovako postavljate pitanje, siguran sam da među mladima ima mnogo njih koj imisle kao i ja, čak mnogo više nego što se njih može čuti. Toga sigurno ima. Ali pazite, šta mi u Beogradu imamo? Mi u Beogradu imamo jedan, ako mogu tako da kažem, jedan bučni deo inteligencije, medijski, i jedan drugi koji to nije. Ako treba da budem sasvim iskren, godinama sam ja pripadao toj mdijskoj inteligenciji. Ja sam bio među onima koji su mogli da se čuju. Ima vrlo mnogo onih koji ne mogu da se čuju. Razume se, poslednjih godina sam i ja bio ućutkan. Videćemo šta će sada biti, čini mi se da na neki čudan način ulazim ponovo u modu. Videćemo šta to znači. Trudiću se da u tome budem pametan i da to ne primim kao neku veliku prednost.

Hoću ovo da kažem, taj bučniji deo inteligencije, ovde ću sigurno da uvredim i ponekog od svojih bližih prijatelja, običavam

nazivati, reč je teška, čaršijskom inteligencijom. To je inteligencija koja je normirana normama čaršije. Možeš ti da grdiš neodređeno i birokratiju ovoga ili onoga, ali ne smeš da pomeneš dve-tri stvari. Ja sam te stvari pomenuo. Ne smeš da se zainteresuješ koliko je mladih ljudi poginulo na Kosovu, i pod kojim uslovima. To se prećutkuje. Hteo sam da pišem Desanki Maksimović: a šta ćemo sa četom đaka?

To su gresi tog sloja. Samo pazite, i taj sloj je istanjiо. Ako gledate subotnji dodatak "Politike", to vam je registar saradnika. Ako mogu tako da kažem, kolaboracionista. Ali taj je registar sve tanji i tanji. Sve se svelo na nekoliko imena. Ja sam sa jednim svojim prijateljem, koji mi je potpuni istomišljenik, razgovarao o tome koji će problem biti kada se ovo sve raščisti, hvala bogu ako ostanemo na okupu i živi, onda će se raščistiti. Koje će teškoće biti sa nečim što je on nazvao denacifikacijom. Ko će se prihvatiti toga posla? To su ružni poslovi, neprijatni poslovi. Posle pada maspoka, koji je bio ipak igračka u poređenju sa ovim, znate kako je to bilo teško u Zagrebu pokazati prstom na ovoga ili na onoga. To se čini nerado, razume se, i ne treba ni da se čini. Taj proces denacifikacije mora biti finiji, produhovljeniji. Ja mislim da će nam poslužiti možda i iskustva "zapadnih saveznika" u psihološkom denacifikovanju. Nije važno pokazati prstom, pa reći taj je bio krivac ili taj je bio budala, nego je važno izvući iz mentaliteta neke stvari, izvršiti neku psihološku preorijentaciju, izvući iz srpske nacije to osećanje frustriranosti koje je sada eksplodiralo u suprotnom pravcu, u pravcu osećanja pune neke superiornosti. Sada smo mi rekli šta smo hteli, to što smo mi rekli i šta smo hteli, nismo rekli ništa, a ne znamo ni šta smo hteli. To treba polako izvlačiti. A onda mislim da će doći trenutak, a to će biti posao sigurno malo mladih ljudi od mene, posao za jednu generaciju. Vi mladi ćete morati da se prečistite gde smo mi to grešili. Gde smo mi to grešili da smo sebi pravili tolike komplikacije? Šta je to? Je li to u nama neka greška? Je li to neka greška u našem mentalitetu? Nosimo li u sebi neku izolovanost i nesposobnost da komuniciramo sa svetom? Je li to neki politički autizam, postoji taj termin u psihologiji za dete koje se zatvori u sebe pa ne može da progovori i samo sa sobom razgovara. Kada to počinje?

Ne počinje to ni sa Osmom sednicom, ne počinje to ni sa Perom Stambolićem, ni sa svima redom unatrag. Ne počinje ni sa Dražom, ni sa Avnojem. To počinje negde, verovatno, od prvih formiranja moderne srpske države. Razloga za kompleks manje vrednosti ima. Ako uzmete da od hatišerifa do sada, moderna srpska državnost postoji vek i po, naši rezultati nisu dobri. Mi smo mogli da budemo bar jedna Mađarska, ako ne i jedna Švajcarska, a mi to nismo. Mi osećamo da mi nešto nismo postigli, da nešto nismo uradili, da se u nešto nismo uključili, da smo nešto dužni sami sebi, i onda, razume se, traže se krivci spolja. Onda su svi redom krivi. Kriva jedna carevina, kriva druga carevina, pala jedna carevina, pala druga carevina, a mi ni makac ni na mestu.

- *I srpski nacionalni osjećaj je dugo poslije rata bio na neki način potiskivan. Tom činjenicom se tumači i pojava Miloševića i sve ovo što se u zadnje dvije godine dešava. Otkuda dolazi taj osjećaj potisnutosti?*

- Jeste bilo potiskivano, ali potiskivali su ga sami Srbi. Vi to znate... (smjeh)... sami Srbi su ga potiskivali. Ko je isterao Svetog Savu iz škola? Ko je nama kriv što smo mi svoju istoriju zapustili. Da se istorija normalno učila, kao što sam je ja učio u staroj Jugoslaviji, ona nikoga ne bi tako zaluđivala kao danas. Vi ste bili odvojeni od sopstvene istorije pa ste morali da je učite kroz romane Dobrice Ćosića. A da ste vi normalno učili sve to, vi biste znali da svaka istorija ima i svoju lepu stranu, i svoju zasenčenu, mračnu stranu. Odmah pored te istorije neka druga istorija, koja isto tako ima poneku svoju lepu stranu i neku svoju mračnu stranu. S jedne strane srpska istorija i srpska junaštva, a s druge strane Austrija koja ratuje sa Srbijom i koja je težak neprijatelj, ali u istom trenutku treba da znate da je ta Austrija i demokratska zemlja, da je Beč i Beč Frojda, Gustava Malera, Karla Krausa i tako dalje...

Istorija ima i jednu i drugu stranu i nema dobrih i loših istorija. To je osnovna prevara staljinizma koja se sad prenela u sve moguće varijante najfinijeg neostaljinizma, podela na dobre i loše istorije, na napredne i nenapredne istorije. Pa neki su sada kao napredni i slobodnjaci, a drugi to nisu. Gde je tu granica?

- *Kako biste prokomentarisali parolu sa jednog od mitinga: "Alpe Adria - neprincipijelna koalicija", same gluposti ili... ?*

- To znači nepoznavanje kulturne istorije, nepoznavanje uopšte Evrope, nepoznavanje da je Evropa jedan vrlo složeni lavirint, koji je uvek imao svoje Alpe Adrije. Moja generacija, i sada ovi poslednji izdanci, koji hoće da poprave sve ono što nije uspela da stvori još prethodnih godina generacija, što nije ni Pašić uspeo da istera, ona misli na staromodan način, ona misli na način devetnaestog veka. Ona ima u vidu velike procese nacionalnih ujedinjenja, Italiju, Bizmarka i tako dalje. Pa onda ona gleda taj period industrijskog stvaranja velikih nacija i velikih nacionalnih država koje su privremene tvorevine, koje će se polako početi ponovo da rasipaju.

Ali šta onda biva? Onda treba da se setimo jedne Evrope osamnaestog veka koja je bila sva sastavljena iz Alpe-Adria. Nemačka je bila sastavljena iz pedeset kneževina koje su bile povezane na najčudnije načine, ekstrateritorijalno, tri su bile u jednom savezu, tri u drugom. Kulturne veze su bile jedan model, političke veze drugi model, vojnički savezi treći model, ekonomske veze četvrti model, a to je važno onda i za većinu drugih evropskih država. Ta Evropa sa pedeset državica je bila jedinstvenija nego danas, sa velikim državama...

Uzmite recimo Kazanovu, ja volim da čitam njegove memoare. Mlečanin koji je služio na francuskim dvorovima, završio u Češkoj, govorio je tri jezika, talijanski, francuski, možda nešto natučao latinski i tako dalje.

Prema tome, Alpe-Adria nije ništa novo, pojaviće se sutra neka nova kombinacija. Mora se pojaviti neka dunavska kombinacija ili nešto slično.

Jugoslavija je u tom pogledu vrlo karakteristična, mi smo fetišizirali nacionalne podele. Mi smo zaboravili kulturološku shemu koja se ne poklapa sa nacionalnom baš nimalo. Kulturni krugovi su drugi, a nacionalni su drugi. Molim vas, Zoran Sokolović(4) je jedna vrsta Srbina, a Srbin sa Drine je druga vrsta Srbina. Srbin sa Drine je mnogo bliži Muslimanu, s druge strane Drine, nego Zoranu Sokoloviću koga ni ne razume kada govori o "bitju partije"(smijeh). Nije on kriv, mislim, nije to ništa loše. Samo hoću da kažem, to su kulturni krugovi. Vojvođanski krug je nešto drugo.

- *Spomenuli ste Kazanovu. Mislite li da je čovjeku domovina tamo gdje se najbolje osjeća?*

- E, sada, da izađemo malo iz politike. Čoveku je domovina u samom sebi. Veliki greh prema vama mladima je što vas je toliko, mi smo vas, u stvari, politizirali, ishisterisali jednom ideološkom politikom koja je sada već pitanje opstanka, moramo se njome baviti.

Vi treba da s vremena na vreme, bežite od svega i da se vraćate sebi i da se svaki čovek vrati sam sebi. Tu sad ima neka pogana stvar, znate, naš voljeni komunizam je po dobroj hrišćanskoj, ili bolje reći po dobroj pravoslavnoj tradiciji, preuveličavao, hipostazirao duh kolektivizma. On nikada nije ličnost negovao, a nije je negovalo ni hrišćanstvo, naročito ne pravoslavlje. Mislim da bi pravo oslobođenje i traženje prave domovine bilo traženje domovine u sebi. Jer, sad hajde da se malo preslišamo, da ste mogli da birate gde ćete se roditi, da li biste se baš rodili kao Srbin. Ja se ne bih rodio ni kao Srbin ni kao Hrvat.

- *Da li biste se u Jugoslaviji rodili uopšte?*

- (smijeh)... Verovatno se ne bih fiksirao ni za jedan kolektivitet. Danas u svetu, znate, naročito u ovom intelektualnom mlađem svetu, slobodnom, da ne kažem alternativnom, malo marginalnom, vi uvek razgovarate sa ljudima neodređene provenijencije. Čovek je frankofoni Kanadanin oženjen Izraelkom, a žive u Berlinu. Njemu treba da se seti ko je i šta je. U tim situacijama ljudi imaju malo više prava na sebe, a mi smo opsednuti nacijom i to sad stvarno postaje jedna mučna opsesija.

- *Poznato je Vaše neslaganje sa SANU. Ipak još ste član Akademije. Negdje ste izjavili da oni Vas ne žele da puste...*

- Oni imaju svoj statut i nešto se vrte oko toga. To je za mene potpuno nebitna priča. Da sam ostao u Akademiji, ne znam šta bih sad radio, verovatno bih opet morao da izlazim. Generalno govoreći, ja nisam bio njihov tip, a nisu ni oni bili moji tipovi. Od prvog trenutka se mi nismo nešto voleli. Nešto je tu bilo u pogrešnom braku. Taj se brak rasturio, oni ne priznaju razvod, oni priznaju samo rastavljanje od stola i postelje, a ne pravi razvod.

Oni su pristali na to da nisam njihov, da ne dobijam njihove novce, da sam van radnog sastava, a da bi me oslobodili članstva trebalo bi da menjaju statut. Pa neka ih, neka rade šta hoće.

- *Ljudi poput Živorada Žike Minovića, direktora "Politike", izdržali su smjene više političkih garnitura u Srbiji. Pretpostavimo da koliko sutra dođe do promjene srpske političke situacije. Da li bi i u tom slučaju takvi ljudi opstali?*

- Ne, ne, ne... to ne može, to ne može. To su ljudi koji moraju da podnesu konsekvence za jedan totalan imoralizam! Šta će s njima biti, ne znam, prebrojavaće možda negde daske na nekom skladištu. Otići će u ilegalu, otići će negde. Potonuće... Znaate, imali smo mi smene političkih garnitura samo ne tako drastične. Kada potone jedna politika, potonu liberali recimo, onda najedanput potonu i neki novinari, pa ih više nema, zaborave se njihova imena. Ne vidim da mogu da opstanu ni Minovići, ni Ralići, ni Todorovići... To je već pitanje denacifikacije.

- *Koliko će, po Vama, taj proces trajati?*

- E, to ne znam. Ja nisam bio ubeđen da će to biti nešto brzo ni onda kada sam pisao pismo. To je krajnje neizvesno. Taj proces je skopčan sa daljnjom sudbinom Jugoslavije i reforme. Znaate, sad kad već proričemo, ovako uslovno, pa kažemo moglo bi biti - može da bude i varijanta da se mi nađemo sa njima na duže vreme u nekoj otopljenoj Srbiji. Ja se čudim kako Jugoslavija ne vidi da u ovom celom Miloševićevom uzletu ima jako mnogo separatizma. On je alternativan: ili centralistička Jugoslavija, gde će on da bude broj jedan, ili se mi Srbi povlačimo. I tu se opet krije jedna tragična laž. Mi Srbi ne možemo da se povlačimo jer nama je Jugoslavija apsolutno potrebna, potrebniya nego drugima. Baš zato što imamo svoje dijaspore, što smo raspoređeni izvan, više republika. Nema tog povlačenja. Šta bi to značilo? To bi u krajnjoj liniji ipak značilo vraćanje na Srbiju kneza Mihaila.

- *Kako gledate na aktuelne događaje u Istočnoj Evropi i gdje smo mi tu?*

- Pre svega, mislim ono što misli i celi svet, da je to sada jedna istorijska epoha u punom ključanju. Vi imate sreću sada kao mladi ljudi da gledate jedan novi svet koji se stvara. Vi imate prava kao, mislim da je to Gete bio u onoj čuvenoj bici kod Valmija, kada je gledao francusku revolucionarnu vojsku rekao otprilike: "Danas sam video jedan novi svet." Vi već vidite jedan novi svet, mi ne znamo kakav će on da bude, ali on ne može biti više ovakav kakav jeste. Ako bih hteo da uopštim u jednoj slici, u jednoj paraboli to što se događa, mislim da je to sad jedno grandiozno upotpunjavanje evropskog duha. Evropa je bila svedena suviše opasno samo na svoja zapadna područja, na tri jezika engleski, francuski i polovinu nemačkog, jedno vreme čak i na španski, a sad najedanput se u Evropu vraća mnogo štošta. Vraća se srednja Evropa, vraća se Istok, vraćaju se Rusi, Poljaci... vraćaju se te visoke slovenske kulture koje su, sada je to sasvim očigledno, postojale. Njih nisu uništili staljinizmom. Rusi malo-malo pa izvuku nekog pisca koji je umirao negde od gladi, ali je ostavljao rukopise. Taj duh je živeo. Ja sam imao prilike da budem sa ljudima iz istočne Evrope i zadivljen sam unutrašnjim promenama. To je jedan drugi svet. To je sad jedno veliko bogatstvo koje ulazi u

svetsku kulturnu situaciju. To će izazvati velike, da se tako izrazim, srećne poremećaje. Sada se najedanput javljaju nove aksiologije, stvaraju se nova merila vrednosti. Moja generacija je proživela evropski vek bez ruske kulture. Ono što je dolazilo iz SSSR-a nije bila ruska kultura. Ne govorim samo o ruskom, mogu da govorim i o ukrajinskom, o beloruskom, o pametnim Gruzijcima... to je sad jedno veliko bogaćenje. To je veliko kulturno bogaćenje. Polazimo od toga. Sve drugo će se srediti polako, naći će svoje mesto.

- *Pominjali ste denacifikaciju. Pojavila se mogućnost ujedinjenja Njemačke. Da li su, po Vama, Nijemci definitivno izvršili denacifikaciju?*

- Ništa nije definitivno. Nije definitivno sahranjena ni stara Jugoslavija. Ja nisam mogao ni da pretpostavim da ćemo se mi vratiti na podele iz 1939. godine, na srpski kulturni klub, i na razne, pomalo frankovačke ideje... Prema tome, da izvučemo jedan zaključak za vas, ništa nije definitivno. Sve je uvek u nekom procesu, u nekim previranjima. Mudrost je vladati procesima, ući u njih, razumeti ih. Procesima se ne vlada preko mitinga, razume se, procesima se vlada idejama...

- *Budući da naš list izlazi u Sarajevu, bilo bi dobro čuti Vaše mišljenje o Bosni...*

- Ja sam sa Bosnom, što kažu, krvno vezan, s ovim spomenicima, Mostar (partizansko groblje, op. aut.), to je delo moje mladosti, i mnogi misle o njemu najbolje. Imam u Bihaću spomenik, u Travniku... Poznajem Bosnu, volim Bosnu. Poznajem je u celoj njenoj složenosti i volim njenu složenost. Mi govorimo o složenoj Evropi u koju se vraćaju istočnoevropske kulture, govorimo upravo samo o složenosti bogatstava, nikad o kulturnim diferencijacijama. Mi smo sad Srbi i mi imamo svoju srpsku istoriju, a srpska istorija je mnogo komplikovanija nego što mi vidimo na televiziji, a da ne govorimo o svim jugoslovenskim istorijama koje su u nekim sadejstvima. E, sad Bosnu poznajem veoma mnogo. Nema porodice u koju ja nisam zlazio prijateljski, i u muslimanske, katoličke i pravoslavne. To je nakako bilo i prirodno samim mojim poslom. Tako da, jednostavno rečeno, volim Bosnu. Ali volim i Makedoniju. Volim i one Crnogorce, samo ih se plašim (smijeh), opasni su. Da ne govorim o tome da jako dobro živim sa zapadnim delom Jugoslavije. Sad sam dobio jedno veliko priznanje iz Alpe-Adria. Piraneziju nagradu, međunarodna nagrada koja je ustanovljena u čast velikog renesansnog majstora Piranezija. Slovenci su prvu nagradu dali jednom Srbinu, i to za jedan spomenik žrtvama fašizma. O tome se pojavila samo mala vest u "Borbi", da ne govorimo o Žiki Minoviću i njegovom načinu izveštavanja (smijeh)...

Vidite, kada govorimo o tom mom pismu, ljudi su jednu stvar izgubili iz vida, a to je da sam ja to pismo morao da napišem iz nekih, da tako kažem profesionalnih svojih pobuda. Ja sam jugoslovenski arhitekta, ja sam radio po celoj Jugoslaviji i jako poznajem Jugoslaviju. Tako sam nekako i koncipirao to pismo. E sad, baš zato što poznajem Jugoslaviju, za mene je nepodnošljiv jugoslavizam pašičevsko-miloševićevskog tipa. Nepodnošljiv. Meni je nepodnošljiv i iz porodičnih razloga. Sada traže da se proslavlja 1. decembar. To

nikada nije bila slava u našoj kući. Ko nije želeo Jugoslaviju, svi su želeli Jugoslaviju. Ali smo znali da se ona nije smela stvarati na taj način. To je bila kraljevska prinuda, prinuda dinastije. Jugoslavija je tu pogrešno stvorena, i kada je pogrešno stvorena, morala je posle pogrešno i da živi. Tako i ljubav, kad pogrešno počne, ne vredi vam ništa posle da tu popravljate, teško se posle popravljaju nešto što se zbrčka u početku. Hoću da kažem da je moje poimanje jugoslovenstva mnogo šire. Jer ima raznih jugoslovenstava i upravo treba prihvatiti da mogu da koegzistiraju i nijanse u tome kako se shvata Jugoslavija.

- *Postavlja se čak i pitanje da li je Jugoslavija uopšte moguća.*

- Postavlja se, i to je sada veliki ispit, videćemo. Ono što je sasvim sigurno, to je da se Jugoslavija neće sačuvati centralističkim prisilama i marševima i tako dalje. Jugoslavija je, ako mogu tako da kažem, neka konstrukcija. To se u staroj mehanici nazivalo stepen slobode sistema. Sistem mora da ima određeni stepen slobode da bi mogao da se održi. Jugoslavija je jedan mehanički sistem sa prilično velikim neophodnim stepenom slobode. Kad je stegnute gvitom ona puca. To smo već jedanput videli. Mi smo videli da Jugoslaviju ni šestojanuarska diktatura ni Stojadinović nisu uspeli da sačuvaju.

- *Nalazimo se u vremenu kritičnog preispitivanja svih vrijednosti.*

Kako Vi sa ove distance gledate, na ono što personificira Josip Broz Tito i uopšte čitavo jedno istorijsko razdoblje u kojem je on djelovao?

- Ne jednom u životu su me njegovi postupci mogli nervirati. Ali za istoriju to nije bitno, za istoriju se uzmu dve-tri ključne tačke. On je stvorio ponovo Jugoslaviju, bog je tada ne bi stvorio. To sad oni mogu da pričaju šta hoće o partijama 1944. i 1945. Ne bi je stvorio ni Milan Grol ni neka zagrebačka haesesovska varijanta. Jugoslavija je izgledala definitivno uništena. Mnoge od nas je opredelilo i da krenemo u NOB i da se pridružimo u tome, upravo to što smo videli da je to čovek koji je stvorio Jugoslaviju ponovo. To stoji, to mu niko ne može osporiti. Stoji i četrdeset osma. I šta ćete više. Ništa više ne treba. Za života ja nikad nisam napisao lepu reč o njemu. Jednostavno, smatrao sam da o vladarima ne treba pisati lepo dok su živi. Ali, ja sam u Akademiji održao govor posle njegove smrti i to je bio jedan od krupnih razloga mog razlaza sa SANU. Smatrao sam, kad se sve sabere, on nam je ipak dosta toga omogućio. Ja sam u tom periodu mogao da gradim spomenike NOB-a, ali ne na socrealistički način, nego takve da ih i danas nagrađuju međunarodni žiriji, koje baš mnogo ne zanima da li je to spomenik ovome ili onome, nego gledaju vrednost dela. Znači, mogao sam da pravim neke smeđe eksperimente, mogao sam da pišem knjige koje bele veze s marksizmom nisu imale, sem ako neko *Zaludnu mistriju* ne smatra marksističkom knjigom.

- *Kažu da su Vam iz SUBNOR-a često zamjerali da na vašim spomenicima nema petokrake...*

- Znae šta, borci su jedan blaženi svet, koji je sad već prešao iz stanja blaženosti u stanje razdraženosti, pa i stanje mentalne pokolebanosti. Oni su uvek imali jedno osećanje da ja njima nešto uskraćujem. Uvek sam ja njima bio malo sumnjiv, ali vide da me

neko, ipak, podržava, da imam neki renome, i onda su se uvek pitali gde je zvezda i hajde da razgovaramo o zvezdi (smijeh).

- *Možda ću sada biti malo i provokativan. Neki Beograđani kažu da ste bili loš gradonačelnik. U toku medijske kampanje protiv Vas govorilo se da ste Vi smislili slogan "Tramvajem u XXI vek". Šta Vi na to kažete?*

- Prvo i prvo, zaboravlja se da sam se ja razboleo od tog gradonačelništva i da sam ja poslednje dve godine već kunjao. Drugo, kakav sam gradonačelnik bio, to pitanje ostavljam za godinu-dve. Verovatno ću onda još sa nekoliko ljudi, sa Radojem Stefanovićem,(5) recimo, da sazovem jednu konferenciju za štampu i da neke stvari raspravimo. Nije moje to da pričam, ali kad me već pitate... Mi smo sanirali finansije Beograda. Mi smo počeli Beograd da izvlačimo iz dugova. Mi smo zaveli zemljišnu rentu sa velikom mukom i omogućili Beogradu izvesne prihode koji su posle išli na ovo sadašnje ulepšavanje grada. Ogromno smo polagali na infrastrukturu, na vodu. Beograd je bio bez vode, sada je ima dovoljno, evo vidite koliko fontana ima. Narod voli šljokice, on je dobio sada ovo ogledalo, a što je ekologija katastrofalna, što su infrastrukture u raspadanju, što su socijalne ustanove nulte, a o stanovima da i ne govorimo... Moj glavni projekt je propao. Za njega sam bio najviše angažovan. To su bili stanovi za mlade. Ja sam imao ideju koja je bila skoro dovedena do realizacije, da nekom vrstom radnih akcija mladi sami sebi grade stanove, neku vrstu provizorijuma za dvadeset godina. Što se tramvaja tiče, odluka o njima je pala pre mene. Već je bio raspisan samodoprinos. Međutim, verovatno bismo mi morali isto tako da idemo na tramvaje, jer se Beograd zanosio tim građenjem metroa i sve drugo je bilo zapostavljeno. A da se metro čak i gradi, a on se ne gradi i ko zna kada će se graditi, dvadeset godina treba putovati kroz grad nekako. Sve se bilo bacilo na autobuse. Beograd je potpuno zapostavio tramvajске i trolejbuske mreže, ukinuo sve to, pa kad je došla naftna kriza, onda se najedanput pokazalo da to više ne može. Niti sam ja ubeđen da su tramvaji sredstvo XXI veka, ali se pitam kako bi Beograđani dolazili sa Čukarice u Beograd. Oni danas dolaze ipak tramvajima. A sem toga, znate, i Beč ima tramvaje, malo bolje doduše, malo čistije, modernije i tako dalje (smijeh).

Ja o tome, mnogo ne govorim jer će govoriti činjenice. Pazite, sve ove slavne stvari u Beogradu su započete u mom periodu. Univerzitetska biblioteka, moja bitka, gradska biblioteka, dovršena dva dana po isteku mog mandata, ja nisam bio ni na otvaranju. Narodno pozorište, započeto pod mojim mandatom. Cela filozofija urbanističkog plana je promenjena, tu nije dovoljno promeniti samo filozofiju rečima, nego treba promeniti planove. To je težak i dugotrajan posao, da se Beograd više ne rasplinjava u eksploziju nego da se pređe na rekonstrukciju centra. To je pobedilo, i Bakočević(6) je vrlo vešto, vrlo dobro, vrlo mudro sprovodio moje ideje. On kao da je čitao moje tekstove i sprovodio ih. On bi meni bio sjajan predsednik izvršnog saveta. Da sam imao njega za šefa gradske vlade, radili bismo sve ovo i bolje. Jer ja sam ih učio da treba ići na revitalizaciju jezgra,

ali revitalizacija jezgra nije samo farbanje fasada, farbanje fasada je krečenje mrtvaca. Revitalizacija jezgra je rekonstrukcija socijalna, sanacija starih delova grada, mešanje stanovništva, dovođenje mladog stanovništva i tako dalje. Međutim, ja ne potcenjujem nimalo njegove napore. To je lepo šta je on uradio. Vidite, on nije arhitekta i on nije mogao sve fineše da zna. A neke stvari ja kao arhitekta ne bih smeo da uradim. Ja sam dve godine proveo i sa Miloševićem, koji je tada bio predsednik GK Beograda. On je mene stalno ubeđivao: "Ajde jednu ulicu da uredimo danarod vidi, to je bilo njegovo." Ja sam mu govorio, znaš šta je, ja sam profesionalac, ja ne mogu tako. Ako ćemo ići na revitalizaciju starog jezgra grada, za to nam treba pet-šest godina priprema, pa onda traženje kapitala.

- *Spomenuli ste Miloševića, kakvi su vaši lični utisci o njemu iz perioda dok ste obojica bili na čelnim funkcijama u Beogradu?*

- Moram da priznam da mi je bio simpatičan. Imao sam utisak da je to jedan skroman čovek, koji je iz nekog bankarskog sveta prešao u politiku. Govorio je u nekim opštim frazama, svi su govorili u nekim opštim frazama. Bio je prilično poslušan i servilan prema Stamboliću,(7) čak je i prema meni bio jako dobar... Njegova čudna transformacija je počela tamo negde na Kosovu Polju, kad je osetio masu. Tu je došlo do metanoje, kako to kažu psiholozi, do promene ličnosti. Tada se najedanput pojavio neko drugi. To sad uopšte nije onaj čovek koga sam ja poznavao. Ili se on onda tako vešto prikrivao.

- *Slazete li se sa tvrdnjom Slavena Letice da je Milošević "narcisoidan tip"?*

- Pa može se sve to znate, reći, razume se. Koji diktator nije "narcisoidan"? Od Čarlija Čaplina (smijeh) pa nadalje. Posle se prave filmovi o njima. On je vrlo zgodna ličnost za filmovanje. On će biti filmovan. Drugo je pitanje šta će biti s njim. To je veliko pitanje. Njemu nema uzmarka. Kuda? On ne može ni u emigraciju da ode, i tamo će ga pripljeskati.

- *Još jedno pitanje lične prirode. Da li ste izgubili neka prijateljstva, poslije svega što vam se dešavalo nakon osme sjednice?*

- Pa slušajte, u Beogradu su velike šizme. U Beogradu su se pocepale familije, pocepala prijateljstva, ne znam da li su se i brakovi rasturali. To se jako podelilo, jeste. Progovorio je nekakav bes iz ljudi. To je ono, vraćamo se sad na sredinu razgovora, progovorile su neke revandikacije koje su godinama Srbi u sebi nosili, to osećanje potisnutosti. Tu se opet vraćamo na ono: niko nam nije kriv što smo potiskivali i svoju istoriju i svoje nacionalno osećanje.

- *Ipak, niste nam odgovorili, koji su bili vaši motivi da se upustite u politiku, ako se tako može nazvati prihvatanje dužnosti gradonačelnika?*

- Pre svega, dugo su me ubeđivali. Drugo, bio sam već na izmaku svoje graditeljske karijere, mislio sam da izvršim preorijentaciju generalnog urbanistikog plana, što je na kraju krajeva i sprovedeno. Ali, bilo je još nešto. Kad su mene pozvali, ja sam pretpostavio da imaju neke ideje sa mnom. Oni su znali ko sam ja.

Znalo se sve, znale su se moje knjige, znale su se moje ideje, znao se moj način istupanja, znala se i moja šezdeset osma i sve... Ja imam utisak da ljudi koji su me doveli, oni su mi prijatelji ja im to ne zameram, ali analiziram, da su oni hteli nešto sa mnom, nisu smeli da urade. Da su oni hteli mene da okrenu prema građanskom Beogradu, s kojim sam ja dobro komunicirao i da ja sad sa Beograđanima razgovaram kao što sad mogu da razgovaram: hajde, dragi moji prijatelji, da vidimo šta ćemo mi sa višepartijskim sistemom. Da je meni to iko rekao, da se moj prijatelj Ivan Stambolić usudio meni to da kaže, ja bih to mrtav ladan u Sava centru izjavio. Mi smo mogli da počnemo i tako da radimo. To se nije dogodilo, tako da ja tu svoju glavnu funkciju, političku, nisam ispunio. A ovo gradonačelnikovanje, to je stvar sad već i ličog izbora. Ne znam, očigledno je Bakočević jako popularan. On je sad dao lepe izjave o velikim poredama beogradske privrede. Beogradska privreda je sjajno napredovala, a svi znamo da je u kolapsu. Sad samo čekamo da nam Rakovica dođe na Terazije.

- *Da li intelektualac upuštanjem u politiku gubi svojstvo intelektualca?*

- Kada pogledate odakle je kampanja protiv mene krenula, vidi se šta je jedan od mojih glavnih "grehova". Prvo, ja sam lično u narodu tada bio dosta popularan. Ne znam kako sad stoje stvari. Meni su na ulici ljudi prilazili, zato što sam se kretao, išao sam trolejbusima, živeo normalno, u stanu u kojem živim već trideset godina. Ja nisam prestao da budem intelektualac, i mislim da je to stvaralo veliko nepoverenje u stabilšmentu, među činovništvom. A činovništvo je strašna reč. Mislim da je svaka moja ideja unapred bila osuđena na propast. Mogao sam ja ne znam šta da kažem, ali ne daj mu, jer ako on prodre onda će doći i drugi, treći i za nas više nema posla. Glavni problem antibirokratske revolucije je kako će ona da se oslobodi birokratije. Koju ne samo da nije srušila nego ju je još uvećala. Antibirokratska revolucija se oslanja na činovništvo, na čate, na pisare. Ona se ne oslanja na seljake, pa čak ni na radnike. Ona počiva na nekim gradskim međuslojevima. Automehaničare, recimo, koji su ipak tu još i bezazleni... Ja sam posle svega morao da promenim automehaničara jer me je maltretirao: "Gospodine Bogdanoviću, vi da budete izdajica srpskog roda, vas su one ustaše izmanipulisale, dajte da napišemo jedno pismo, evo ja ću da vam napišem, da pošaljemo onom *Danasu*, onoj Jeleni Lovrić(8) p... joj m..." To je ta vrsta ljudi. Ja živim u selu. Selo je rezervisano. Seljak je mudar i seljak ima osećanje tragičnosti. Seljak oseća da ako bude građanskog rata, da će njegova deca da ginu, neće ovi bukači. To je veliko iskustvo seljaka, svih bez obzira na veroispovest. Mislim da je to stabilniji deo Jugoslavije. Ja se divim radnicima. Divim se tim ljudima koji rade dobro. Rade dobro, rade kao ludi a ne mogu da zarade. I žive na ivici egzistencije. Dokle će oni to da prihvataju. Divim se rudarima. U tom rudniku se gine. Aleksinac, jedanput, dvaput, tgriput, dolaze televizije, dolaze voditelji, pitaju ih čiste blesavosti: je l' vam teško, niko ih ne pita: ljudi, šta radite, gde vam je sindikat. Pa koji bi sindikat rudaru dozvolio da iz godine u godinu ginu ljudi? Pojavi se neki da ide u "aps" istog

trenutka, i čita neke blesave izjave, smeška se kao budala. Strašnu sliku o nama ostavlja. Tu se opet vraćamo na problem naše srpske drame. Mi sami o sebi ostavljamo strašnu sliku. I sad se ja divim tom narodu, koji sa tim ludačkim strpljenjem to sve prima. To nigde u svetu nema.

- *Postoji li socijalizam? Da li je to samo puka kovanica?*

- Ja mislim da treba menjati vokabular, treba menjati rečnik. Sve su to reči moje generacije, i ranijih generacija koje za vas ne moraju više da važe. Gde je granica kapitalizma i socijalizma. Ja je ne vidim, gde je granica između religije i ateizma? Ja je ne vidim. Nema religioznog čoveka koji nema ateističke sumnje, i nema ateista, ako nije budala, koji se ne postavlja prema konačnim pitanjima, prema pitanju apsoluta, kako se to kaže. Upravo ovi procesi u Evropi ne važe. Pa, gde je socijalizam? U Švedskoj ili u Albaniji? Albaniji, Rumuniji, da ne pominjem sad i Jugoslaviju.

- *Još uvijek uspijeva demagogija o "napuštanju socijalizma". Pominjali ste te neke gradske međuslojeve...*

- Znači, ti mehaničari su na kraju krajeva bezazleni. Tog mog mehaničara, na primer, koji je vrlo simpatičan čovek, njega truju tri-četiri bitange advokata, koji sede s njim, piju i oni mu objašnjavaju politiku. Znači, i oni su manipulisani. Ali, cela priča o svetosti socijalizma i o čuvanju socijalizma, i celokupno sujeverje socijalizma potiče od čata, od činovništva. To su sve loši činovnici, to su ljudi bez profesija. To se sve podizalo kroz te političke škole, kroz neke kurseve. Oni nemaju kuda da se vrate, u tome je stvar. Tu se krije i velika opasnost. Šta ćete vi sa dva miliona ljudi od kojih se većina tako već deformisala, ugojila, izgubila kondiciju, pa nisu ni za neki *new deal*, ne mogu ni da kopaju kanale. Nisu više ni za fizički rad. Ako je nekad radio za strugom, on o tom strugu više nema pojma. Ako je nekad bio učitelj, on više ne može da se vrati, zaboravio je šta je bio. Profesije su se izgubile.

- *Na kraju, da ja Vama nešto ispričam. Imao sam prilike da razgovaram sa Ljubišom Đorđevićem, vlasnikom firme "Stilski nameštaj Đorđević", pa smo tako napravili i jedan intervju. Odavno me nečiji stavovi nisu tako oduševili. Da li se slažete dabudućnost pripada takvim ljudima i poduzetničkom duhu koji oni donose?*

- To je jedan fini čovek. Ja ga pratim samo kroz komade nameštaja, jer ja sam ljubitelj starog nameštaja. On bi svuda u svetu bio tretiran kao umetnik. I to umetnik visokog ranga. To je marketerija, u francuskim muzejima se čuvaju primerci velikih marketera sa potpisima. On verovatno i potpisuje svoje stolice. Takvi ljudi su krupna šansa. Mi uopšte imamo veliku zalihu u zanatskim tradicijama: moda, dobra obuća, ručna izrada. Sve što je veština prstiju, mi bismo mogli brzo da dignemo na jedan sloj. Ne dadu opštinari. Oni su ljubomorni na njih. Oni ih mrze. Oni ih pakleno mrze. Ja mislim da bi oni tog Đorđevića obesili na Terazijama da mogu. Eto, to je naša slika.

- *Hvala Vam najlepša, i želimo Vam još mnogo velikih djela.*

Napomene:

1. Novinarka zagrebačke televizije
2. Azem Vlasi, albanski funkcioner, uhapšen za vreme Slobodana Miloševića
3. Beogradski partijski funkcioner, ubijen. Ubistvo nerasvetljeno.
4. Partijski funkcioner, ministar republičkog i saveznog ministarstva policije u vreme Slobodana Miloševića. Izvršio samoubistvo.
5. Funkcioner u Skupštini grada Beograda.
6. Aleksandar bakočević, gradonačelnik Beograda.
7. Ivan Stambolić, predsednik Predsedništva Srbije. Nestao uoči septembarskih izbora 2000.
8. Jelena Lovrić, komentator zagrebačkog lista *Danas*.

Intervju: Srđan Kisić
Valter, Sarajevo, 15. decembar 1989.

10. Dnevni i noćni čovjek

Bogdan Bogdanović (68) - arhitekta, graditelj, protomajstor, umjetnik, pisac. Neobična ličnost, imao je uspješnu karijeru u vrijeme procveta samoupravnog socijalizma - profesor na univerzitetu, član Srpske akademije nauka, gradonačelnik Beograda (od 1982. do 1986), član CK SK Srbije. Reklo bi se - uspješan životni put, kakav i dolikuje jednom režimskom intelektualcu. Upravo suprotno, Bogdanović je uvijek bio nešto drugo, uvijek je bio u konfliktu sa - "strukturama" - i uvijek je bio uvažavan. Kao profesor istorije i teorije urbanizma nije htio da bude kao drugi profesori: ogrnut dugim šalom u žutim čarapama, organizovao je studentske kružoke, urbanističke seminare ispod jednog oraha. Časopis je uređivao u formi plakata, podizao je spomenike revoluciji, a nikada nije koristio petokraku kao njen simbol, izabrali su ga u Akademiju, ali više ne želi da bude akademik... Bio je u političkim vrhovima, ali je sam sebe diferencirao. Kao član CK SK Srbije napisao je čuveno pismo poslije još čuvenije Osme sjednice u kome je zamalo da ga stave na crnu listu nepoželjnih političara: "Stavite me, jer više volim da se moje ime jednoga dana čita na tim vašim hipotetičnim spiskovima sumnjivih, no na nekim drugim i drugačijim spiskovima (istorije)... spiskovima sasvim nesumnjivih."

Uvijek govori što je mislio i zato je zanimljivo razgovarati sa čovjekom kome se može vjerovati da govori to što misli, a koji se ubraja u intelektualnu elitu ove zemlje.

Ovaj razgovor vodili smo u njegovom stanu u Ulici maršala Tolbuhina u Beogradu, gdje upravo dovršava knjigu o kapitelima. Nedavno je dobio Piranezijevu nagradu, međunarodno priznanje za imaginacije u arhitekturi, a ovih dana obaviješten je da će i Svjetska akademija za arhitekturu iz Londona jedan broj svog časopisa posvetiti njegovom stvaralaštvu. Naravno, i u ovom intervjuu nismo mogli izbjeći a da ne započnemo razgovor o politici.

Nedjelja - Jednom ste Vaše političko angažovanje objasnili samo kao izlet u politiku. Da li je taj izlet i definitivno završen?

Bogdanović - Da, naravno. Najviše pamtim humorističku stranu politike. Kad bih imao dovoljno vremena, o tome bih napisao knjigu.

- Osniva se mnogo stranaka, kucaju li Vam na vrata, jesu li zainteresovani da Vas pridobiju?

- Dolaze mi osnivači raznih stranaka, dolazili su i iz stranke poslovnih ljudi, iz stranke preduzimača. Bili su mi simpatici. Samo sam rekao da ću ih podržavati, a oni nek se dalje bore. Nemam više afiniteta prema mešanju u politiku.

Kada sam živeo svoj glavni deo života, politika je bila uslov opstanka. Bez politike ne bih uspeo da gradim spomenike koje sam gradio. Sada mogu pisati knjige, baviti se teorijom i sve to gledati sa strane.

Najviše bih voleo da se kod nas izgradi tako skladan višepartijski sistem u kome neću znati koja je partija na vlasti.

Ako pogledate iole skladne zemlje u svetu, vidite da se intelektualci mnogo ne petljaju u politiku, to ide mimo njih. Profesionalci rade taj posao i to teče svojim tokovima, a kako će biti kod nas, videćemo.

- *Šta mislite o prvim koracima višepartijskog sistema u Jugoslaviji?*

- Biće zanimljivo. Razlika je u jednoj i više bandi. Jedna banda može da sakrije svoje tajne, a kad je više bandi, teže se skriva. Jedni druge gledaju, motre.

Pluralizam nije nikakva velika sreća i veliki pronalazak, to je samo najmanje zlo. Da je nešto savršenije pronađeno, verovatno bi funkcionisalo u svetu. A dok mi dođemo do skladnog pluralizma, proći će dosta vremena.

Moj je otac bio republikanac pre rata. Pitam ga tada: kakva će kod nas biti republika, a on kaže: "Sine, sudeći po monarhiji, prilično loša." Pa kada me pitate za pluralizam i višepartijski sistem, odgovorio bih kao moj otac meni: sudeći po jednopartijskom sistemu, može svašta da bude.

- *Kako doživljavate ovo današnje vrijeme. Razmišljate li o mladima, s njima ste proveli radni vijek?*

- Ovako starački, probudim se noću pa razmišljam o njima. Godinama sam pred sobom imao studente, pratio sam generacije kako idu u struku, kako postaju ljudi. Na tom iskustvu stekao sam osećaj za sve te puteve sazrevanja i formiranja jedne kulturne ličnosti, ličnih kulturnih dijagrama i sistema.

Čovek je kulturni samo onda kada uspostavi svoj lični sistem kulture.

Plašim se da se ovo vreme ludila, vreme gluposti, vreme strasti, ne odrazi kao prazan prostor u formiranju mladih ljudi koji sada imaju 18 - 19 godina, koji su bruceši, studenti ili maturanti.

Imam želju, kad bih to mogao, da ih malo prodrmam, pa da im kažem: pratite politiku, gledajte šta se događa i sa novim i sa starim strankama, navijajte, ali dva-tri dana u nedelji zaboravite na sve, zavucite se u svoje najličnije probleme, pokušajte sebe da vidite izvan tog konteksta. Dosta je važno da se vidite u odnosu na opšteljudske ideje koje postoje mimo plenuma, mimo svih mogućih političkih programa i nameštaljki.

U penziji sam već četvrtu godinu i nemam tačnu predstavu o tome koji je stepen ispolitiziranosti mojih studenata, ali imam osećaj da su i oni zahvaćeni tim opštim strastima. Pluralizam ima čar novine, mnogi žele da se tu umešaju, a pitanje je šta će od tih individualnih priloga ostati. Ovo vreme može da ostvari neke bele površine koje će kasnije formiran čovek da otkrije na rođenoj geografskoj karti kao

neke prazne zone koje je trebalo nečim da ispuni. Govorim to i na osnovu ličnog iskustva. Prazne zone meni je ostavila okupacija, pa i posleratne godine velikog političkog i partijskog aktivizma.

Ja sam imao neki mehanizam samoodbrane. Svesno sam odabirao neku vrstu šizofrenije, uvek sam se delio na dve ličnosti, na javnu ličnost koja radi to što radi, a imao sam i neku ličnu "kapelicu" - u koju sam se zavlačio i preturao stvari koje sa spoljnim svetom nisu imale mnogo veze. O tome sam ranije studentima govorio - delite se na dnevnog i noćnog čoveka. Dnevni čovek mora da radi da zaradi za porodicu, da ima svoju profesiju, mora i da se bavi politikom, a noćni čovek je kad je on sam, kad sam sebi pripada.

Glavno bogatstvo ličnosti potiče iz ove noćne sfere.

- *Šta će nam višepartijski sistem donijeti u kulturi?*

- Prvo da vidimo šta nam je jednopartijski sistem doneo. Doneo je partizane koji su upali u gradove, koji su se iz onog svog pejzanskog statusa pretvarali u građane koji su učili, koji su postali snobovi, koji su se ženilioperskim pevačicama, balerinama, i na kraju se nečem i priučili te napravili još jedan kulturni sloj - snobovski, s lažnom kulturom. Kultura uvek ima svoju lažnost, svoju šarenu lažnost. Ta snobovska elita davala je jednopartijsku marku našoj kulturi, to su bitefi, to su velike snobovske predstve.

To je bio jedan zaostao model kulture i odgovarao je monističkim društvima. No, da bi se održala ravnoteža, da bi sve bilo prividno kako treba, taj isti sloj koji je išao na Bitef, na plenumima je pričao o narodnoj kulturi, o kulturi za široke narodne mase. Van te elite imali smo narod koji je bio prepušten sam sebi, svojim novokomponovanim pesmama, prepušten jednoj parakulturnoj samoprodukciji, kod koga se stvarao osećaj jedne frustriranosti i netrpeljivosti prema ovoj birokratskoj kulturi.

U celom tom modelu monističke kulture ludački su dejstvovali gangovi, dejstvovala su, ne treba da se lažemo, kulturne mafije, grupe za izvikivanje vrednosti, grupe za aksiološka nametanja. Ako ta i ta grupacija odluči da nametne predstavu, ona se razide po gradu i u toku tri dana je izviče. Sve je to bilo uslovljeno i mehanizmima finansiranja kulture iz birokratskih izvora.

Šta će sad biti: bolje ili gore? Ja to ne znam. Da li će razne partije imati svoje kulturne ambicije, svoje kulturne programe, želju za svojim promocijama u kulturi? Da li će "kupovati" istaknute umetnike i stvaraoce ili će pokušati da plasiraju nove? Priznajem, to mi nije dovoljno jasno.

- *Živimo u vremenu kada se ruše simboli jedne epohe, jednog vremena. Na istoku, u socijalističkim zemljama, ruše se spomenici ličnostima i događajima koji su donedavno bili simboli pred kojima se klanjalo. Šta će biti sa Vašim spomenicima, strahujete li hoće li preživjeti. U Jugoslaviji ima oko 12.000 spomenika NOB-a?*

- To je vrlo zapetljano pitanje. Debelo smo prekardašili sa tim memorijalima i spomenicima. Ja sam se svojim poslom vezao za tu materiju jer nisam imao sklonosti prema, da je tako nazovem, civilnoj arhitekturi. To su bile slobodne teme koje su dozvoljavale likovne

kombinacije, filozofske i metafizičke ekskurse. Moji spomenici su fenomen, neka vrsta kuriozuma. Meni i danas nije jasno kako sam uspeo da proguram neke od tih spomenika u uslovima jedne mentalne blokade koja je postala kod ljudi sa kojima sam morao da radim a koji su vezani za svoje simbole, za petokraku... Ja nikad nisam upotrebljavao te simbole.

- *Zašto?*

- Zato što sam ozbiljno čestito shvatio svoj zadatak čoveka koji treba da obeleži neke događaje iz revolucije. Znao sam da revolucija, ako sebe želi da predstavi onako kako sama sebe vidi, neće ništa postići. Ona će onda imati svoje plakate, svoje plakatske signume, svoje tekuće kodove, i to će u idućoj generaciji biti prazno. Shvatio sam, ako nešto treba da obeležimo, onda treba da idemo na drugu stranu stvari, onostranih, da ne kažem metafizičkih spekulacija, i da se vezujemo za suštinu događaja.

Često se zaboravlja da ja u stvari nisam gradio spomenike revolucije, odnosno radio sam to vrlo malo; ja sam obeležavao - stratišta. To je bio moj glavni posao. Stradali su ljudi bez političke ili sa političkom podređenošću. Na istom stratištu ste mogli da imate i partizanskog komesara i sveštenika. Tu sam tražio neke opšteljudske i opštehumane poruke.

E sad, šta će biti sa tim spomenicima, to je drugo pitanje. Zanimljiva je situacija sa nekim mojim spomenicima.

Kad sam gradio spomenike, morao sam da imam neko političko zaleđe, a onog trenutka kada su mene otpirili, i kad sam politički pao, počeli su da se dižu razni glasovi i širi sumnja da sam nešto podvalio, počeli su da dodaju petokrake. Na dva spomenika natrkečili su vrlo glupe petokrake.

To će da prođe. To je talas dogmatske rekonstrukcije mojih spomenika. Onda će doći jedan drugi talas, vrlo ozbiljan i težak, talas antikomunističke histerije, pa će nekome pasti na pamet da neke od tih spomenika skida i ruši. Za Jasenovac već ima vrlo ozbiljnih indikacija da se ekstremnim nacionalistima i šovinistima moj spomenik ne sviđa. Oni smatraju da je to suviše blago, da je to spomenik koji upućuje na ljudsku ljubav i na snagu ljubavi koja treba da prevaziđe užase rata i da nas vodi nekuda dalje. Postavlja se pitanje zašto tu nije nož, kama, da se vidi ko je koga klao.

A posle, što fizički preživi, dalje će se vrednovati imanentnim vrednostima. Onda će forma kao forma ostati da živi.

Kada putujete kroz Egipat, kroz Nubiju, pa kad naiđete na lep spomenik, svejedno je da li je on islamski, šiitski ili sunitski, ili koptski, gledate formu, na njoj se zaustavljate.

Imam jedan vrlo ohrabrujući lični događaj. Jesenas sam dobio Piranezijevu nagradu za imaginaciju u arhitekturi. Jedan krajnje nekomunistiki žiri, u kome su sedeli Italijani, Finci, Austrijanci, Nemci, Estonci itd. nagradio je moj spomenik u Vukovaru... Njima nije bitno šta to znači, oni gledaju šta forma sobom unosi u svet oblika. Veliki sam poklonik baroka, ali mi pri tom uopšte nije važna činjenica da je barok jezuitski stil, da je Katolička crkva umela da privuče

najbolje umetnike i da stvori nešto što je sada podjednako svojina i teista i ateista. Hoću da kažem da umetnička dela imaju svoj život, tako sam i ja gledao na te svoje spomenike; ako prežive i ako ostanu u inventaru likovnih i memorijalnih ideja, onda će oni najbolje da kažu neku lepu reč i za našu revoluciju.

Moji spomenici nikada nemaju ovog akcionog, agitatorskog, pobedničkog i trijumfalističkog, što se kod nas uveliko prokradalo kroz memorijalnu umetnost, čak i kad ona nije bila realistička. Mi smo se relativno lako oslobodili socrealizma, ali ostala je neka vrsta kriptosocrealizma, prikrivenog socrealizma, upravo u tom trijumfalizmu.

Moji spomenici su zasnovani na arhetipovima, na prastarim simbolima, na šta me je navodila vrlo često i komplikovana jugoslovenska kulturološka situacija. Ako sam gradio spomenik u Mostaru mladim ljudima koji su izginuli u partizanima i koji su bili muslimani i hrišćani, i Srbi i Hrvati itd., ja sam morao da tražim zajednici kod, a zajednički kod je bio prekultni, on je išao u prastare, u prabalkanske forme. Ja sam se vraćao na te prastare forme jer su one mogle da nas objedine.

- *Da li će Vas, možda, neko zbog izostavljene petokrake staviti u isti koš sa ovima kojima danas iz ideoloških razloga smeta taj simbol, pa dižu histeričnu hajku?*

- Nek me povezuje ko kako zna i ume. Petokraka je bila loše odabran simbol, imao sam hrabrosti da to davno kažem. Ona je jedna od tipskih pozicija, imate je svuda - u američkoj armiji, na američkim avionima, Pentagon je tako reći u obliku petokrake, i nije to bilo nešto što bi nam leglo na srce. Ja sam uvek govorio da mi je mnogo draži naš grb sa buktinjama. O tome sam pisao posle Titove smrti, smatrao sam da je to originalna heraldička forma. Naša. Nema je ni u jednom grbu i ona se nadovezuje na neko naslućivanje daljih puteva revolucije, socijalizma, ka nekoj stvarnoj demokratiji. Plamen i buktinja simboli su slobodne misli. Slobodni mislioci u osamnaestom veku, kad nisu hteli da stavljaju krstove na grobove, stavljali su buktinje. Meni je uvek taj simbol bio draži i mislio sam da njega treba forsirati.

Nisam baš video kakva je razlika između, na primer, bugarske ili albanske petokrake, pa kad se plače za jugoslovenskom petokrakom, ne vidim zašto je ona jugoslovenska.

Mislim da je velika stvar, mada to izaziva grčeve, što su ljudi bili pametni da na Titov kamen ne stave petokraku.

Ako prihvatimo petokraku kao armijski znak - na kraju krajeva, u svim armijama imate petokrake ili šestokrake na naramenicama, šta može da bude treće - ona može da pod određenim uslovima nešto znači. Ali ona ne sme da bude funeralni znak, ne sme da bude na grobu, na posmrtnoj listi. Mislim da je to naš težak primitivizam, odraz naše komunistike mentalne zaostalosti. Mene je uvek užasavalo kada putujem po Jugoslaviji i gledam posmrtnu listu, pa vidim crni krst (pravoslavci), plavi krst (katolici), zeleni znak (muslimani), pa se pojavi crna petokraka. To je suludo. Jedan znak, koji se eventualno

izborio da bude znak političkog i socijalnog opredeljenja, najedanput se pretvara u čisto verski znak. Pa se on izjednačuje sa krstom.

- *Spominjete Tita. Susretali ste se s njim, obilazio je Vaše spomenike...*

- Neke je obilazio, neke nije. U Mostaru je bio, u Jasenovcu nije. Bio sam vrlo gorak zbog toga, psovao sam ga po beogradskim kafanama. On je to verovatno morao i da čuje, posle je otišao u Mostar i rekao ono što je rekao. Shvatio sam to kao jedan ljudski, plemeniti gest.

- *Sada su se mnogi okomili na Tita. Kakva je Vaša reakcija na sve to?*

- Nikad za njegova života nisam pisao hvalospeve Titu, nikad ga nisam na sva usta hvalio. Kad sam bio predsednik Kulturno-prosvetne zajednice, ratovao sam sa nekim ograničenim partijskim damama koje su htele da mi u referate ubacuju fraze "Titovi i naši jubileji", itd.

Pošto mu nikad za života nisam rekao i napisao lepu reč, ja sam rekao da ću onog trenutka kada umre reći ono što mislim da treba reći i to sam rekao u Srpskoj akademiji nauka. Govorio sam upravo o našem grbu i Titovom simbolu vatre, to je bio i jedan od razloga mog razlaza sa Akademijom. A te dame koje su me terale da dopisujem "Titovi i naši jubileji" sad grde Tita, to je odvratno, to su oni ljudi koji su mu se najviše dodvoravali, koji nikada nisu bili hrabri da mu kažu nešto što mu je trebalo reći. A ljudi koji su umeli da mu to kažu, oni ga danas ne grde. Ni govora, oni znaju da je on istorijska ličnost, mogu da vam navedem i nekoliko imena, od Koče Popovića, Marka Nikezića do Latinke Perović. To su ljudi koji su umeli da mu kažu šta nije bilo u redu, pogotovu u vreme Titovih poodmaklih godina.

Hoću da kažem, ljudi koji danas najviše kidišu na Tita bili su najgore udvorice. Takvih je bilo i u kulturi, bilo je slikara, sineasta koji su trčali da nose drugarici Jovanki pozive na izložbe, na premijere, a sada formiraju komisije protiv Tita.

To je naš balkanski sidrom. Kad padne sultan, onda se svi sete da su bili njegovi veliki neprijatelji.

Kad smo kod Tita, stvarno ne liči ni najmanje, ali to je i Miloševićeva sudbina. On će da vidi, možda i do kraja ove ili početka iduće godine, šta će da doživi od svih onih koji su najviše mlatarali njegovim slikama.

- *Vi ste po onom što ste i kako ste radili - Jugosloven. To ste često javno isticali. Sigurno pratite sve ono što se događa sa socijalističkim zemljama, Sovjetskom Savezu prijeti raspadanje... Da li strahujete za sudbinu Jugoslavije?*

- Razume se da strahujem, mislim da smo u sudbonosnim trenucima i iz ovoga može da proiziđe svašta. Može da bude katastrofa, a može i novo rođenje, novi dijagram jugoslovenstva, nova shema koju, možda sada, još sasvim i ne vidimo.

Kada za sebe kažem da sam Jugosloven, mislim: gradio sam po celoj Jugoslaviji, imam prijatelje u celoj zemlji, svuda sam manje-više bio kao kod kuće - ali nikada ne volim da me neko poistovećuje sa

oficijelnim jugoslovenstvom, jer nisam voleo i jugoslovenstvo Slobodana Miloševića i Radoša Smiljkovića.

Mislim da je jugoslovenstvo vrlo delikatna stvar. Jugoslovenstvo treba da bude intimna stvar svakog čoveka i on u svom okviru, unutar svog kulturnog okruženja, u okviru svog porekla, familije, u okviru svoje nacije i religije treba da traži svoj odnos prema jugoslovenstvu. Ako ga tako shvatimo, onda je jugoslovenstvo veliko bogatstvo jer nudi veoma raznovrsne formule, humanističku sadržinu u raznim tradicijama, običajima, a pri tom i nešto što je zajedničko.

Mi smo sada u odsudnoj situaciji da se dogovorimo - hoćemo li Jugoslaviju ili nećemo. Nosim lično osećanje, intuiciju da ćemo se dogovoriti ZA, da ćemo Jugoslaviji reći DA, a ne NE.

Mislim da se konačno mora reći i kakvu Jugoslaviju hoćemo.

Jer, gledano malo unatrag, mi pravog dogovora o Jugoslaviji nikad nismo ni imali, 1918. to nije bila, AVNOJ je bio nešto daleko bolje, ali treba videti da li je to bilo baš ono pravo. Verovatno jeste, zato ideje koje su bile formulisane škrto, dobrodušnim partizanskim jezikom, treba preobratiti u jedan komplikovan, višenacionalni i višekulturni model.

I da na vaše pitanje odgovorim u rečenici: imam osećaj da Jugoslavija ima budućnost, ali strepim...

- *U ovom političkom ludilu ima i onih koji igraju na kartu Jugoslavije i jugoslovenstva, međutim tu ima svega i teško je svakom ujerovati. Da li suditi po onome što ljudi govore ili po onome što stvarno rade? Gdje Vi vidite iskreno jugoslovenstvo?*

- Vidim ga kod svih onih koji o jugoslovenstvu misle, ako tako mogu da kažem, kao o elastičnom sistemu. Mi to u tehnici i arhitekturi zovemo sistem sa većim stepenom sloboda, koji može da "radi", da se malo drmusa, da se klima. Jugoslavija jeste najbolja kada se malo klima, kada se menja, kada može iz raznih pravaca da se shvati... Kada se stegne gvintovima i kad neko hoiće čvrstu, tvrđu Jugoslaviju, onda ona puca. To je moja generacija videla 1940. godine i to je strašno iskustvo. To je nešto što Jugoslavija apsolutno ne podnosi. Jugoslovenstvo ne podnosi dogme, ni socijalne, ni nacionalne, ni verske, ono mora da prihvati, ako govorimo o nacionalnim i religioznim vrednostima - polimofriju. I još nešto što se u ovoj zemlji ne radi - jugoslovenstvo se mora učiti.

- *Kako?*

- Deca u školama moraju da uče razne kulture. Pre rata ja sam bio u Jevrejskoj gimnaziji u Beogradu, koja je bila jako liberalna. Nama je na praznik Svetog Save o Svetom Savi govorio katolički sveštenik, a o Juraju Štrosmajeru govorio je pravoslavni sveštenik. Treba učiti jugoslovenske religije i tradicije. To treba da bude predmet u školama, bolje to nego državno uređenje.

- *Sada se forsira svoja nacija, svoja kultura, svoja istorija?*

- Ako hoćemo da živimo u jednoj zemlji, moramo da učimo jedni o drugima. Često vidim da ljudi slabo poznaju istoriju, to je krivica svih nas. Mi smo Jugoslaviju hteli pošto-poto da prikažemo kroz šest-sedam ofanziva. To je dobro, ali to nije cela Jugoslavija, to je samo

njen deo. Jugoslavija datira od srednjeg veka pa nadalje. Treba imati razumevanja za različite senzibiliteti, pa, ako hoćete, i sentimentalne kodove, jer bez toga ne možemo biti u zajednici.

- *Bili ste u visokoj politici, a ipak ste u jednom intervjuu izjavili: da nikada niste saznali gdje se kuva ta politika, ko su glavni majstori. Da li ste u međuvremenu saznali nešto više?*

- Ne. Vidite, ja recimo ne znam ko je doveo Slobodana Miloševića. Znam da je to moj prijatelj Ivica Stambolić, koji je naivno mislio da će to biti jako velika sreća za SK Srbije (SKJ). A da li ga je stvarno on odabrao, ko ga je pustio u opticaj, nemam pojma. Neki pominju druga imena, Ljubičića,(1) na primer.

- *Bili ste gradonačelnik Beograda. Danas, kada se sve tumbе okreće, čuju se i ideje da Beograd ne bi trebalo da bude glavni grad ili bar ne sjedište svih saveznih institucija. Isto tako, traži se decentralizacija i republičkih institucija iz glavnih gradova u republikama.*

- Beograd ima dve funkcije, glavni je grad Srbije i Jugoslavije, i od toga ima više štete nego koristi. Pogledajte samo jugoslovensku situaciju dve-tri godine unatrag: "U Beogradu se odlučuje", "Pritisak iz Beograda", "Beograd nameće", te fraze je prihvatila i svetska štampa i ispada da ceo centralizam i sve nevolje dolaze iz Beograda. Sasvim bi drugačije bilo da Beograd nema dve funkcije. Izmeštanje glavnog grada nije lako i to je utopija u ovom trenutku, za nekoliko godina, ako se izvučemo iz ekonomske krize, to neće biti utopija.

Kad se prisetim ranih šezdesetih godina, kada se srpski nacionalizam počeo da institucionalizuje, mislim da je osećaju srpske frustriranosti, pa i rađanju nacionalizma, doprinelo upravo to što je u tim godinama u Beogradu bila prejaka, tvrda centralna vlast. Beograd je bio jugoslovenski grad i pomalo sedište srpske vlade, a Zagreb je bio sedište hrvatske vlade. Te bedne srpske vlade bile su potrčkala, one su stalno bile u strahu šta će im reći savezna administracija, šta će im reći Tito. Beograd je izazivao potrebu za centrom srpske državnosti. Bilo je ideja da sedište srpske vlade ide u Novi Sad, Niš.

Mislim da je najrealnije rešenje disperzija ili izmeštanje saveznih institucija. Druga mogućnost je ono što imaju Amerikanci - Vašington D.C., Beograd D.C., izizvan teritorije Srbije, ali to nije dobro, to bi samo još više potenciralo osećaj da je vlast još tvrđa, da je još više koncentrisana u "centralnoj tvrđavi".

Treba da se prisetimo i šta je Beograd, kao magnetni centar, učinio negativno i za situaciju na Kosovu. Sve je hrlilo u Beograd. Dugo sam radio spomenik u Kosovskoj Mitrovici i nisam mogao da u razmaku od po šest meseci imam dvaput istu komisiju. Odlazili su prvoborci, odlazili su ugledni ljudi, ostavljali su narod, a narod je bežao. I taj faktor mora da se uzme u obzir.

Veliki gradovi su velika opasnost, naročito u srednje razvijenim, nedovoljno razvijenim zemljama. Oni se pretvaraju u prosjačke megalopolise, kao Meksiko Siti. Tu su Slovenci bili vrlo jasni i vrlo izričiti. Znali su šta rade, nisu hteli da prave veliku Ljubljanu, znali su

da bi velika Ljubljana bila smrt, ispraznila bi Sloveniju i uništila naciju.

Napomena:

1. Nikola Ljubičić, general, kasnije predsednik Predsedništva Srbije.

Intervju: Milan Rakovac
Nedjelja, Sarajevo, 29. april 1990.

11. Da sam četnik, ne bih verovao Draškoviću

Naši dani - Kako će se, po vašem mišljenju, završiti cijela ova ustavno-izborna gužva u Srbiji?

Bogdanović - Narodni komad s pevanjem i dranjem a bez pucanja, znate. To će tako da se svrši. Imaćemo kralja Milana i Kraljicu Mirjanu. To strašno liči na obrenovićevska vremena, na Milanove ustave, oktroisane ustave. Međutim, Milan je bio kockar, kartaroš, a ovaj to očigledno nije. On je kartao sa strankama, hteo da favorizuje jedne na račun drugih, da raspušta, da ukida vlade, menja ministarstva, i tako je uvek udešavao ustave. Samo, Milan je bio, da tako kažem, gospodska baraba (smijeh) gospodin čovek, skupljao je francuske impresioniste, saradivao sa velikim evropskim dvorovima i, što je najvažnije, pravio dobar glas Srbiji u inostranstvu. Tu je razlika između njega i ovog sadašnjeg našeg "jututunca" (aluzija na Zmajevu "Jututunsku himnu", prim. aut.). To je toliko sve slično, u rasponu od Domanovića, "Vođe", "Dange", do "Jututunske himne", dat je ceo mentalitet jedne male balkanske tiranije koji je sadržan u tom ustavu i načinu kako se donosi i brani, uz mnogo pričanja, lagarije, nadlagivanja i tako dalje. Ali ja se nadam da će stvari da se svrše na stari dobar srpski, odnosno srbijanski način. Zna li onu priču: Seljaci kliču kmetu, izvoli. Tako je - povikaše seljaci. Priđoše kmetu i razbiše mu glavu. To se neće drukčije završiti.

- Kakve su šanse opozicije u svemu tome i postoji li neka dovoljno prifilirana i ozbiljna srbijanska opozicija koja bi se bitno razlikovala od sadašnje zvanične politike?

- Pa mi pravu opoziciju nemamo. Oni su protiv Miloševićeve ličnosti, a to je, na kraju krajeva, njihova stvar, kao što je i moja stvar što mi se ne sviđa njegova ličnost. A ustav im se ne sviđa jer im smeta. Što se tiče opštih programa, oni su gotovo identični. Ja ne vidim razliku. Ovi su samo bučniji i imaju jednu prednost u odnosu na vladajuću, ne znam kako da je nazovem, partiju ili sloj. Oni su bar u svojim izjavama iskreni. Njihove su izjave grozne, da ne kažem zločinačke, sulude. Ali oni ništa ne kriju. A ovde se krije, pokušava da se zavije u neku političku frazeologiju. Naša vlast, na čelu s novom partijom, našim socijalistima, vrši jedno večito nadlagivanje. Svakih petnaest dana se nešto izmisli pa se zaboravi. Izmisli se zajam za preporod Srbije i propadne, nikom ništa. Posle toga se objavi da Srbija ide u novi veliki investicioni ciklus, a penzije ne stižu na vreme, plate idu na božiju veresiju... Kako će se ići u novi ciklus, ne zna se, zaboravi se, uvek se ponešto proklamuje, znate.

- Problem Kosova ostaje i dalje svojevrsni lakmus političkih previranja u Srbiji, ali i Jugoslaviji...

- Na Kosovu će se stvari rešiti, drukčije ne može da bude. Ali ja mislim da je Kosovo uzgredna pojava u odnosu, na ako mogu tako da kažem, jednu pomućenu političku misao među Srbima, Srbijancima i Srbima uopšte.

Mi smo imali svoje takozvane narodnjake, pisce prosvetitelje, da upotrebim aspekt koji je upotrebljen. Kad nam nije pošlo za rukom da od naroda napravimo narod po modelu Černiševskog ili Pisareva, tad smo pali u dešperaciju, ne znamo više ni gde smo ni šta smo. Ta hipostaza naroda, hipostaza narodne kulture, sve je to jedna frazeologija, koja nikom ne smeta, ali se kod nas ta retorika počela polako da pretvara u jedan politički program i, što je najvažnije, da pravi onu istu evoluciju koju je pravila i pre sto godina, od Svetozara Markovića ka radikalima i posle ka radikaliji, tako da sada možemo govoriti o srpskom izolacionizmu. Jedini pravi, sigurni separatisti su u ovom trenutku miloševićevci, bez sumnje. To je rezultat jedne zabludnosti srpskog duha, i mi možemo da verujemo, ja verujem, u zdravu srpsku pamet da će ona u jednom momentu da eksplodira i to sve razjuri. Samo da to posle ne ispadne suviše drastično, kao u Rumuniji. Inače, u Srbiji je došlo do jednog apsolutnog separatizma. Vidite, prokleta reč među nama je konfederacija. Ko kaže konfederacija - udri ga! Postala je magijska reč, postala je zla reč, nešto strašno se krije iza toga. A prve poteze ka konfederaciji još pre dve-tri godine vuče Milošević. Sada pak donosi ne konfederalni ustav, nego ustav nezavisne države. Molim vas, tamo piše da je on komandant vojske. Ja ne znam šta će naša vojska da radi, šta će drug Blagoje Adžić(1) da kaže na to? Koji mu je to komandant. Sem toga, kako on može da bude komandant? Zamislite vi Miloševića na konju, on će da padne. Kog đavola on na konju. Nije on za konja rođen. Ali, on pravi ustav za sebe. On je tačno sračunao da mu treba dvaput po pet godina pa će on lepo da vlada. Fantastičan je to cinizam. Glupost tog ustava je nečuvena, i to je velika proba sad svih nas Srba, jer ako padnemo na to, onda je s nama gotovo. Samo, ja mislim da nećemo, jer ako ništa drugo, setiće se narod svih onih dedova i paradedova koji su vodili borbu sa kraljem Milanom i s kraljem Aleksandrom Obrenovićem i sa svima redom. Setiće se tih vremena, ako treba da se vratimo u ta vremena. Onda, *Stradija* je tu.

- *Kada će se konačno održati pravi višestranački izbori u Srbiji?*

- To niko ne zna, to ne zna, mislim, ni Milošević. On ide od dana do dana. Razume se da vreme ne radi za njega, da nema više ni trunka bivše slave. On se, sujetan kakav jeste, bori za poslednje ostatke.

- *Može li se desiti da Miloševića zamijeni Drašković?*

- A, nemojte, molim vas, to ne može. Mislim da ta luda varijanta ne može doći u obzir. Sem toga, ja da sam pravi srpski nacionalista, da sam šovinist, pa da sam dobar, da ne kažem, četnik, ja mu ne bih verovao. Ipak je on bio šef kabineta Mike Špiljka.(2) Zna li šta su šefovi kabineta. Ja znam šta je moj šef kabineta radio. Morao je svaki moj razgovor da prenese tamo gde treba, pa kada hoću da ga zeznem ili onemogućim, ja upotrebim neku groznu reč koju on ne sme da

napiše. Recimo, "ona matora govna Ljubičić", on to ne sme da zapiše i ja znam da on to ne sme da prijavi. Mislim, znaju se funkcije šefova kabineta, da se ne lažemo. Ako taj čovek treba sada da bude svedok srpske istine, onda nešto sa srpskom istinom nije u redu. Ali neću sada na njega da jurišam jer mislim da je još uvek mnogo veći problem za Srbiju Milošević.

- *Jedan iz tog svojevrsnog trolista lidera srpskog naroda svakako je i Jovan Rašković(3). Kakvo je vaše mišljenje o njemu?*

- Pa, on mi nije jasan. On očigledno pokazuje nešto što se mora uvažiti, a to je da politika Srba u Hrvatskoj ne može da bude identična sa politikom Srba u Srbiji, što bi se moglo shvatiti kao nasleđe Svetozara Pribićevića. Za njega je vrlo teško reći šta i kako radi, jer njegova je svaka izjava drukčija i kontradiktorna. Ja se nadam da u njegovom postupanju ima nekog sistema, čak i da ima neke logike i da će on, verovatno, voditi politiku Pribićevića i to je, ako mogu tako da kažem, proverena i stabilizovana politika Srba u Hrvatskoj i ne vidim da može da bude neka druga. I oni su sada u nekim velikim sukobima u zavadama. Šta se tu događa ne znam, nemam pregleda. On ponekad kaže nešto što bi čovek mogao da primi, a onda posle sutradan izvali neku ludost da se samo začudite. A onda, brate, mnogo je psihijataru u politici. To nije dobar znak.

- *Pojavom Demokratske stranke ohrabrena su izvjesna pozitivna kretanja među srbijanskom liberalnom inteligencijom. Ali, čini se da i kod njih prevladava nacionalni program...*

- Ja izvesnih simpatija za njih imam. Samo, oni očigledno imaju dve polovine. Imaju jednu intelektualnu i, ja bih rekao, kosmopolitsku polovinu, a imaju i drugi polovinu koja je dobro zahvaćena nacionalizmom. Njihova prva slabost je ta što nemaju mnogo glasača, takav je opšti utisak, možemo se mi i varati.

- *Oni dosta podsjećaju na hrvatsku koaliciju narodnog sporazuma, zar ne?*

- Pa oni će verovatno tako i da prođu. Oni se nisu jasno postavili u odnosu na Kosovo. S obzirom na to da je Kosovo stvar gde se mora rešiti i srpska i jugoslovenska situacija, vreme je već da se prema Kosovu neko jasno postavi, i da jedan dobar, proveren Srbin kaže jasno srpskom narodu: "Braćo Srbi, mi tamo možemo to i to, a to i to ne možemo!" Samo ja takvog Srbina ne vidim. To bi trebalo da bude intelektualac tipa De Gola a istovremeno i autoritet da ume dobro da podvikne, kao Kemal Ataturk, pa da malo ovaj narod dovede k svesti.

- *Da li je Kosovo sada definitivno izgubljeno za Srbiju?*

- Milošević je jako mnogo doprineo da ono bude izgubljeno koju godinu brže. Od njegovog dolaska i onog čuvenog "vas niko ne sme da bije" iseljavanje se pojačalo. Oni sad više ne pominju iseljavanje. Represije, ukidanje svega i ceo taj aparathejd koji se sprovodi dole, taj fašizam, mi nemamo drugu reč, to je nešto što će srpski narod, mi Srbi, naša deca i unuci da nose na savesti. To nije za praštanje i za to se mora nekad, kad-tad, odgovarati, nacionalno odgovarati. Mi na Kosovu nemamo izbora. Postoji demografska situacija takva kakva je i na vreme je trebalo praviti jedan prijateljski odnos sa Albancima i

videti u kojoj meri se naše prisustvo tamo, ne pominjem De Gola napamet, može zadržati. Mi smo imali puna prava da tražimo od Albanaca, i poznajući Albance, mi bismo to i dobili, da nam oni, u jednom prijateljskom rastajanju, ako mogu tako da kažem, vo vekovi vjekov čuvaju naše svetinje. Oni su to radili, Rugovci su čuvali Pečku patrijaršiju, Muslimani i Albanci, Rugovci su to smatrali svojim kulturnim mestom. Mi smo mogli lepo da im kažemo: mi vam ostavljamo jedan deo svoje prošlosti da se razidemo kao prijatelji i da se ne razidemo baš sasvim, da napravimo i neke dogovore o nekakvoj demografskoj proporciji. U modernom svetu moraju da se prave neke demografske proporcije. Demografski dogovori postoje u Belgiji, Švajcarskoj. Na Balkanu pogotovo moraju da postoje, jer ako na Balkanu počne rat pravljenjem dece, onda mi nismo dobro učinili. To je sve moglo, ali samo u drugom tonu, načinu i u duhu ljudskog razumevanja. Sada, posle zle krvi, pobijene dece u demonstracijama, grozota i svinjarija koje se prave Albancima, sumnjam da će to baš tako ići prosto. To su veliki grehovi ove politike. Što je najgore, jedna mala politika, jedna bedna politika, jedan loš političar, oni polako svoje grehe prebacuju na pleća cele nacije.

- *Kako tumačite talas antititoizma koji je naročito zahvatio Srbiju?*

- Titu su se najviše pod skute uvlačili Srbi, a sada su oni ti koji najviše na njega pljuju.

Ispadaju glupe situacije, sramne situacije. Ne znam više šta mogu da izmisle na Titov račun. Da je bio Gering ili sam svoja majka... Sulude, sulude priče. Dobro, sad je to gotovo, cela ta antititoistička histerija ispucava i sad će doći nešto drugo, sledeće generacije će hteti da vide šta je istina, pa će videti i dobro i loše kao i za sve istorijske ličnosti. Kada nastanu situacije pokolebane političke svesti, onda je to pravo vreme za male vođe. Slobodan Jovanović, koga ja, kao pisca, veoma cenim, sjajno je analizirao srpsku političku svest. O njegovim spisima o političkim borbama u Srbiji često se javlja termin "veliki mali čovek". Srbija je imala nekoliko "velikih malih ljudi". Pojavi se veliki čovek sa mandatom na određeno vreme, četiri pet godina je zadužen da bude veliki čovek, pa vodi jednu besmislenu politiku i vide da je niko i ništa i otpire ga. To je, u krajnjoj liniji, ono što je Domanović i obradio u *Vodji*. Mi sada bez sumnje imamo "malog velikog čoveka". Ja ne znam da li je taj naš "veliki mali čovek" čitao Slobodana Jovanovića, mogao bi tamo da se prepozna. Ne verujem da ga je čitao, jer je 1984. godine, zabranio izdavanje njegovih dela, on, Slobodan Milošević, kao novoproduzvedeni predsednik CK, i napravio je celu političku aferu. Ja mu poručujem, ako čita "Naše dane" da sedne pa da pročita Slobodana Jovanovića, pa će videti svoje mesto u srpskoj istoriji. Videće možda i obrise svoga kraja.

- *Mihalj Kertes je srpski - ministar za narod". Kako tumačite njegovu pojavu?*

- On je divan. Znae šta, ja imam svoju nadrealističku prošlost, mladost... Ali Ruso slikar, onaj poštar Ševal što je gradio kulu od koščice i od šljokica, Kertes... to su ti čudaci. On je čudak. Njemu se

ne može uzeti ništa za zlo, bez obzira šta lupeta, a on isključivo lupeta, ništa više.

- *Kako to da su komunisti u Srbiji preko noći postali socijalisti?*

- Pa to je ružno, znate, to je ružno. Komunisti su u Hrvatskoj i Sloveniji sišli sa vlasti čista obraza i omogućili protok ideja, kakvu-takvu demokratiju, a ovde su se upleli u lagarije, kamufliranja i prave isto ono što je pravila Sekuritatea u Rumuniji i što pokušavaju u Bugarskoj. To je malo čak i opasno, ne sviđa mi se baš što se to svodi na tri balkanske i sve tri pravoslavne zemlje Srbiju, Bugarsku i Ruminiju. To je dosta neprijatno i dosta opasno koliko se to poklapa. A mogla je lepo i srpska partija da kaže: u redu, pa da vidimo šta dalje.

- *Svojevremeno ste govorili o svojevrsnom procesu denacifikacije kroz koji će se morati proći nakon što se svedu bilansi sadašnje srpske zvanične politike...*

- Još je rano o tome govoriti, nacisti su još na vlasti. Ako me već terate da budem prorok, a to nekako ljudi od mene očekuju, jer sam dosad dosta stvari pogodio, ali ne baš sve, za poslednjih nekoliko godina, ne usuđujem se da o tome mislim. Ja se nadam da će to da se likvidira tu negde sa izborima u Jugoslaviji, kada se prečisti hoćemo li na Zapad ili nećemo. To je pitanje, hoćemo li u reformu ili nećemo. Drugo su sve sporedna pitanja, i mitinzi, i kralj Milan, i kraljica Mirjana, sve su to nusprodukti. Sve se svodi na pitanje hoćemo li to. Ja se nadam da ćemo to da imamo za šest meseci. Ali da budemo sasvim objektivni i da vam ja tačno kažem svoj stav, ima dana kada ja i sumnjam, ima dana kada se plašim, opet imajući u vidu sumornu istoriju Srbije u XIX veku. Mogu da zamislim da ove ustavne mučke potraju i deceniju, koliko je mali veliki čovek sračunao. Deset godina je on sebi dao po ovom Ustavu da ima.

- *Govori se čak i o postojanju nezavisnih država Hrvatske i Slovenije i nekakve "južne Jugoslavije..."*

- Ne samo da se govori nego je očigledno da on na to u ovom trenutku i ide. Da ponudi otcepljenje Hrvatskoj i Sloveniji, a da zadrži kobajagi nekakvu Jugoslaviju. Ideja je, ja ne znam koju reč sada da upotrebim pa da ne idemo na sud, ideja je suluda. Ideja je luda, praviti Jugoslaviju od koga? Prvo će onda da bukne problem sa Muslimanima, sa Makedoncima nema govora da se to napravi, s Crnogorcima nije uspeo ništa da napravi. Znate šta, već je Jugoslavija ovakva kakva je bila pitino dete. To vam je ono što ostane od jufke kada se razvije pita pa se od toga prave pogače. Jugoslavija, je dakle, već bila pitino dete od balkanske konfederacije koja je bila jedna zdrava i normalna ideja devetnaestog veka, socijalistička ili nesocijalistička svejedno, bilo je raznih verzija. E sad, ovo bi bilo pitino dete od pitinog deteta. Mislim, to bi bila jedna sakata formacija koja ne bi mogla da prođe u međunarodnoj javnosti. To može u glavama loših kombinatora. Tako može da kombinuje Prlja,(4) recimo, ili neko od tih njegovih "mozgova". Za međunarodne norme to je nemoguće. Jugoslavija je napravljena 1918. pa onda ponovo 1945. Jugoslaviju su pravili svi zajednički. Ako se sever otcepi, onda nema

više Jugoslavije. Dakle, to je opet jedna od njegovih lagarija. Ona još nije probila, on to nigdje nije javno rekao, ali se već zna da on tako misli i oni to lansiraju, čak mislim da ponegde to u aluzijama i probije. Onomad sam čuo da je negde na nekom zboru rečeno: "Srbi neće dozvoliti da jedan deo Srba ostane izvan Jugoslavije." To se odnosi na to. E sad, šio mi ga Đura! Taman će neko da nas pita šta ćemo da dozvolimo a šta nećemo kad stane da se raspada Jugoslavija. Drugo, po sredi je opet jedna prevarantska igra reči. Neverovatno je koliko se laže! Samo pogledajte beogradsku TV. To je laž na laž. To je montaža na montažu. Nijedna vest nije onakva kakva je u izvornom obliku. Tako da, ako sam u *Mrtvouzicama* pominjao nekakvu civilizaciju laži, mogu mirno da kažem da se ostvarila subcivilizacija laži, jer ovo je ispod civilizacije, ali ide lagarija na lagariju. Ovih dana me zapanjuje vehemencija, ludilo s kojim se juriša na Markovića. Sad je Marković neprijatelj broj jedan. Onaj Radmilović, predsednik naše vlade, što govori kao iz bačve i što uvek naopako upotrebljava strane reči (on jednostavno reč ne zna da nabode), taj nam je sada objasnio da mi više nećemo da poštujemo savezne zakone, da mi idemo svojim putem. Dakle, opet jedna separatistička izjava koja bi se u pravnoj državi smatrala i veleizdajom. No dobro, mislim da su oni sada dobili malo po prstima. Jugoslavija će se na kraju pokazati kao nešto što je nerastavljivo na delove. Ona je rastavljiva samo silom, uz užasne žrtve. Pa nijedan svetski rat nije mogao da je rasturi. Prema tome, Jugoslavija je naša sudbina, i to lepa sudbina, lepa zemlja, dobri, naročiti ljudi, igraju dobro fudbal, umeju dosta dobro da pevaju, vole da se zazveče... Naravno, Jugoslavija na novim osnovama. Mislim da Markovićev izlazak na izbore i eventualne pobede može da bude trijumf Jugoslavije, ovoga puta prave Jugoslavije. Ne više ni one Aleksandrove, ni Stojadinovićeve, ni sokolaške ni orjunaške, ni Slobine ni ne znam čije, nego jedne dogovorene, normalne Jugoslavije. Svejedno je hoće li biti federativna ili konfederativna, to je stvar terminologije.

- *Neki Markoviću spočitavaju centralističke pa čak i unitarističke ambicije. Koliko je taj strah opravdan?*

- Mnogi se boje njegovog centralizma. Međutim, on ne može, a već je sad u Jugoslaviji takav raspored snaga da nijedna ličnost ne može da sprovede svoju ličnu vladavinu. On može samo da omogući dogovor, a dogovora još uvek nema, niti ima mogućnosti da se sedne i da se razgovara. Početak razgovora je nemoguć sve do onog trenutka dok zaista ne prevagne reforma, dok ne vidimo ko smo i šta smo, i sebe postavimo prema Evropi. Onda počinje normalan dogovor, koji je, brate, toliko jednostavan da ja ne vidim zašto toliko buke. Tu si gde si sediš, ostaješ Srbin, ostaješ Musliman, dogovorićemo se da jedni druge ne istiskujemo, ne proterujemo, i tako dalje. Tužno je pomalo to što je toga moglo da bude bez celog ovog cirkusa. Mogao je lepo dogovor da počne odmah pre deset godina. Ovo su čak pomalo razorne godine što se tiče ljudi, ljudskih duša, ljudske pameti, mladih... Kakvi su nam univerziteti, kakve su nam ideje, šta se čita, da li mlad svet sad može da se izoluje od ovih ludila, nerveze, pa da se zavuče u svoj

svet, da studira, misli na budućnost?... E sad, zašto mi u Srbiji, bar moja vrsta ljudi, zašto mi polažemo sve nade u Markovića? Pa mi nemamo u Srbiji drugu snagu. Ako treba da biram između Šešelja i Slobe, ja nemam šta da biram.

- *Predviđa se vjerovatna pobjeda Socijalističke partije u Srbiji. Ona u ovom trenutku drži monopol na medije. Kakva je njena struktura?*

- Ganjaju ljude po poljima da ih upisuju u Socijalističku partiju. Seljak je nepoverljiv, seljak još uvek ne zna šta mu se sprema. Ne zna šta mu se sprema na izborima, da li će mu kontrolisati listiće. Oni šire uporno glasine. Tiha propaganda ide da postoji mašina u koju se stave listići ko je kako glasao. Narod nije baš toliko blesav da u to veruje. Sem toga, ima u narodu većih kartaroša kockara, znaju šta je markiranje karata. Ako se markiraju karte, mogu da se markiraju listići, onaj ko vam deli listić može noktom da vam ga obeleži. Ako ništa drugo, iz kog ste dela sela. Na primer, neko ima malo veći nokat kao i svi kartaroši. Dođe, recimo, Vasilije iz istočnog dela sela a ovaj zabode noktom i da mu listić... Nije bez veze sada što ove stranke traže izmenu izbornog zakona i idu na mitinge i demonstracije. To mora da se reši. Oni neće da dozvole višestranačku kontrolu izbora, što je međunarodni uzus. Slično je bilo i sa nedavnim kninskim referendumom. Sve je učinjeno da jedna stvar koja je mogla da bude i ozbiljna ispadne neozbiljna. Jer vi ste mogli sa ličnom kartom da glasate u jednoj mesnoj zajednici pa da odete u drugu mesnu zajednicu, pa odete u Mladenovac pa treći put glasate, jer niko vam na karte nije upisivao da ste glasali. Pa pošto traje petnaest dana, vi možete da obradite pola Jugoslavije. A već o onom našem srpskom ustavnom referendumu da ne govorimo. Referendum je bio takav da je pitanje bilo treba li Srbiji ustav ili ne, i izvolite, ko će da kaže da ne treba? A ova partija, ona je sazdana na lažima, na falš materijalu. Ona je napravljena od aparature, od nomenklature bivše KP. Ceo onaj najgori talog birokratije koji ja znam se tu skupio. I oni računaju ozbiljno na tu birokratiju. A kada se gleda ono što se dešava na njihovim osnivačkim sastancima to je ipak smejurija. Tu dolaze matori akademici, poput Luleta Isakovića(5) i Mihajla Markovića i šište tamo, govore kao na radikalnim zborovima pre rata. Pričaju, ubeđuju, prave neke silogizme. Biće ovako, biće onako... S druge strane kad pogledate, onda vidite da je sala poluprazna. Trećina sale, to je sve sam starac do starca. Jedan se nageo na levu stranu, ne čuje na levo uvo, drugi na desnu, ne čuje na desno uvo. Jedan malo trepće, jedan malo ne vidi. Jednog malo udario šlag u mozak... Sastav je uglavnom jadan, fizički već dotučen, vremenom dotučen. Nisu ljudi krivi što malo ćopaju i trepću. Tu nedostaje Bunjuel, Bunjuelova kamera da snima "viridijanum". Napravi se dokumentarac o stvaranju Socijalističke partije Srbije da ostane vo vjeki vjekov. Tu su onda lagarije, tu se nešto priča, priča priča, zavarava se. Ali i ti koji ih slušaju, ne slušaju ih oduševljeno i oni ih gledaju malo ispod oka...

- *Na naslovnoj strani NIN-a svojevremeno je osvanuo S. Milošević sa evropskim socijalistima Brantom, Miteranom, Gonzalesom...*

- NIN dve godine nisam čitao. Eto vidite, to je subcivilizacija laži. Ja, ipak, ne mogu da razumem da u NIN-u, u kome još uvek sede i neki ozbiljni novinari, ne reaguju na takvu glupost. Pa to vam je to, da se opet vratimo na Slobodana Jovanovića- mali veliki čovek. Sad će on sa Brantom i Miteranom... Tandara broć! Ta sujeta. Taj jedan čovek koji se digao... Postoji nemački roman, a posle po njemu i čuveni nemački film, mislim da se zvao *Kapetan iz Kepenika* ili tako nešto. Govori o nekom rezervnom kapetanu, koji je malo šenuo čiča, pa obukao svoju uniformu, otišao u vojni odsek u neko malo mesto u Nemačkoj, pozvao ih, prijavio se kao kontrola, sazvao i pregledao knjige, sve tačno znao. Onda je otišao u drugo mesto, u treće mesto i na kraju krajeva, malo je falilo da napravi opštu mobilizaciju u Nemačkoj, dok ga nisu uhvatili i strpali u ludnicu. Tu neke sličnosti ima. Bedna figura. Znao, mi stvarno u istoriji Srbije tako nešto bedno nismo imali.

- *Kako gledate na politička gibanja u našoj centralnoj republici Bosni i Hercegovini?*

- Znao šta, ako je reč o ravnopravnosti kultura, onda svakako da islam ima isto toliko prava da se buni koliko i pravoslavci i katolici. Ako tražimo da imamo u svojim selima natpise prvo na ćirilici pa na latinici, onda će i muslimani da traže da imaju na arabici. Ne vidim ništa zlo u tome. Kulturni identiteti, kulturni konteksti su neprikosnoveni. Neka ljudi to formiraju koliko formiraju. Važno je samo zaustaviti agresije, fizičke, ekonomske, vojne, i ne znam ni ja kakve, pa i biološke. Da nema muvanja više. Tu si gde si. To je važno. Inače, u okvirima svog identiteta, slažem se. Samo i to, razume se, postaje sve relativnije. Pogledajte vi šta rade te moderne komunikacije, šta radi ta televizija. Televizija je ujednačila jezik i Srba i Hrvata kao nikad u istoriji. Pre rata, kad nađete Radio-Zagreb, vi se čudite kako oni govore. Vi sada treba da se napregnete pa da vidite da li je zagrebački ili beogradski spiker i da li je ekavština ili ijekavština... Prema tome, kultura to posle ujednačuje a raznovrsni konteksti su lepi, i dobro je što smo raznovrsni, jer bili bismo dosadni da nismo. Zamislite sada da cela Jugoslavija peva iste narodnjake, mada su im, koliko vidim, narodnjaci slični. Kad dođe drnda-drnda, tu su uglavnom slični.

- *U posljednje vrijeme aktuelizirana je i teorija o bošnjaštvu...*

- Pa dobro, jasno je da to ne može. Kakvo bošnjaštvo? Muslimani ako se nazovu Bošnjaci, onda dovode u zabunu Srbe i Hrvate, i oni su Bosanci. Znao šta, mi, ipak, zaboravljamo da je Bosna postojala kao država, i to dosta ozbiljna država, održala se posle ove marovske srpske, Lazareve, hajdučke Srbije. Prema tome, to stoji. Ali sve to spada u dekoraciju, sve je to ornamentika prošlosti. O svemu i svačemu se priča, samo se ne priča o onome što je najelementarnije, a to je kako da imamo jednu normalnu državu, običnu državu. Pa sad ili kao Belgiju ili kao Luksemburg ili kao Švajcarsku ili kao SAD. Ovi naši rogovi u vreći su mnogo manje različiti nego što se to nama čini. A sem toga, ta akumulacija kultura je savez. Mi nismo ono što nismo. I Aleksandrija je bila jedan

sinkretizam kultura. Ali je bila ipak jedan od intelektualnih centara Starog sveta. Sinkretizam kultura može da bude i te kako dragocen.

- *Kako to da svojevrsna antiislamska kampanja sadašnjeg srpskog rukovodstva nailazi na odziv u dijelu srpskog naroda?*

- To su geni, slušajte, to su geni. Kad sam ja bio klinac, 1929. godine, kad se moja majka razvodila, pa je otišla u Kumanovo, gde mi je teča bio advokat, povelala je i mene, pa sam ja kao klinac video orijent. U to vreme to je bio Bagdad, Turci u galabijama čalme, bule... Tog trenutka sam ja, kad sam stigao tu kao dete od šest godina, smatrao da treba da počnem da ratujem s Turcima, i kupili su mi neki pampurač i ja sad stalno izlazim na pijacu i vičem: "Padni Turčine!", a Makedonci kažu: "Gle, ludo Skopljanče." Misle da sam ja iz Skoplja. To nam je u genima. Turci, neki tako čudni pojmovi. To je lako uzvitlati u ljudima, ali to apsolutno treba zaustaviti, apsolutno! Prvo, mi moramo da poštujemo islam, jednu veliku kulturu. Ja kao arhitekta ne mogu da zaboravim da postoje neki Samarkandi, neke Buhare, da postoje čudesa nad čudesima koje je napravila jedna civilizacija. Opet treba da budemo srećni što imamo još jedan kulturni model tu, koji nam je blizak i koji možemo izbliza da vidimo. Ovo sad vitlanje, to će se lako uzvitlati. Samo, ja se nadam da opet i to ne može dugo da traje. Sad se uzvitlava tu užasno oko tog Sandžaka. Ja ne znam ko je tu kriv što su Srbi odlazili sa Peštarske visoravni. Zima velika, ovce se više ne gaje, velika stada, siromaštvo, ljudi silaze u toplije krajeve. To su procesi koji nemaju veze sa nacijama. Isti je slučaj s Kosovom. To je trebalo umeti pratiti i na Kosovu, kad je počelo iseljavanje. Pametni ljudi bi se upitali zašto, pa bi videli da su razlozi ekonomski, kulturni i slični pa bi se pomoglo zajmovima malim fabrikama, i tako dalje. To je ono što nazivam održavanjem etničkih ravnoteža i što je veoma važno. Baš kad govorimo o Muslimanima mi moramo da shvatimo da oni imaju najveći strah u ovom trenutku. Oni su ipak najugroženiji. Tako je i Branko Ćopić govorio. Mi sve govorimo nešto Srbi i Hrvati, Srbi i Hrvati, a on kaže: "Ma kakvi Srbi i Hrvati, prvo će kame u bosanske trbuhe." Bosna je ipak najrovitija. A nad Muslimanima je za vreme rata izvršen težak genocid. Znači, bilo je i tih genocida, nije samo jedan, bilo ih je, dakle više. A sad, baš prekopavati mrtve... ? Sve se to može i mora obaviti, ali mora se obaviti da to bude verodostojno. Te jame bi mogle da posluže u sasvim druge svrhe u ovom trenutku. Mogle bi da posluže kao memento šta nas čeka ako nastavimo sa našim ludostima. Onda se završava sa jamama. I zato se ja nadam da se to ipak neće završiti sa pucanjem, da ćemo mi ipak moći da završimo stvar s pevanjem. Jedna je utešna činjenica, ako uzmemo brutalnosti na Kosovu, zločine na Kosovu, da se između Srba, Hrvata i Muslimana još, srećom, da kucnem u drvo, nije ništa dogodilo. To je dobar znak.

- *Ipak, u svemu ovome čuju se i neki ohrabrujući glasovi razuma...*

- Nama najmudrije govore ljudi iz inostranstva, da su oni najpomirljiviji. Čitao sam nedavno, ta imena ranije nisam sretao, Desimir Tošić, zatim ovog vašeg Bosanca Adila Zulfikarpašića. Vrlo

pametni ljudi. Vidim i Meštrović sad daje vrlo umerene izjave. Jednostavno, ti ljudi spolja smiruju. Govore nam, ne ludujte! Samo ja, ne znam koji put to ponavljam, tvrdim da je glavni agens sveg tog ludila ipak kod nas u Srbiji. To je Milošević. Dođe mi jedan seljak pa kaže: "Ma niko valjda nije lud da ratuje."

Kažem: "Niko!" a on mi odgovara: "E, ali dosta je jedan da bude lud." I to jedan na takvom položaju. To je direktno draženje. Sad će da trči na Kozaru. Kako li će to izgledati? Prvo, da li će se on usuditi da ode na Kozaru? Nisam baš sasvim siguran, on nije hrabar. Treba javno lepo reći naciji da im šef, koji proklamuje velike istorijske zadatke, stavlja u izgled ratove i sprema se da bude vrhovni komandant, nije hrabar. On je kukavica, on nije smeo da ode na Kosovo osim onaj jedan jedini prvi put. Tamo se u međuvremenu svašta događalo, a on je jedanput došao sa pratnjom, ušao u salu, i na kraju, izašao na druga vrata i pobegao. De Gol bi tu otišao da razgovara sa Albancima, da se pojavi. On nije hrabar. Tako da baš nisam siguran da će on da skupi hrabrost da ode na Kozaru. Šta će tamo da priča? Ide tamo da ruši Markovića i reformu. Kojim načinom i šta će da priča? Možda će i da skupi hrabrosti, jer on svakih petnaest dana mora da uradi ponešto da bi se zaboravilo ono prethodno. Sad će on tamo da lupi nešto o čemu će se pričati petnaest dana, pa će posle da smisli nešto novo. To je tragična politika za jednu naciju.

Napomene:

1. Blagoje Adžić, načelnik Generalštaba JNA.
2. Partijski funkcioner za vreme Tita.
3. Psihijatar; vođa Srba u Krajini.
4. Aleksandar Prlja, novinar, diplomata u vreme Slobodana Miloševića.
5. Antonije Isaković.

Intervju: Srđan Kisić
Naši dani, Sarajevo, 14. septembar 1990.

12. Život okružen lažima

Bogdan Bogdanović, jedan od vodećih srpskih intelektualaca, graditelj i pisac čije će knjige vjerojatno biti podjednako trajne kao i njegovi monumentalni spomenici, umjetnik svjetskog renomea, ostao je ovih dana bez prostora za rad, upravo u trenutku kad je trebao završiti neke važne rukopise na koje čekaju izdavači s ove i s one strane granice. Ružno je istjeran iz ateljea što ga je imao u jednoj staroj školi u selu Popović kraj Beograda. U nepogodni i neveliki beogradski stan preseljava se danas ono bez čega se ne može. Ali to nije jedini povod za razgovor. Upravo se navršavaju tri godine od Osme sjednice Centralnog komiteta SK Srbije povodom koje je Bogdanović rukovodstvu svoje tadašnje partije napisao pismo, unaprijed raskrinkavajući duh pravovjerja, koji je tada s neviđenom žestinom i isljučivošću grunuo na političku scenu, kao onu vrstu fanatizma što je svojedobno vodila u vjerske ratove i istrebljenja. Zbog tog je briljantnog političkog teksta čovjek - koji po svom obiteljskom pedigreu i po osobnom prtljagu jeste nesporna nacionalna veličina - imao brojnih problema što očito još nisu okončani.

Danas - Prije tri godine rekli ste mi u intervjuu da se "nema vremena više za bilo šta drugo sem za istinu". Ne čini li Vam se da je potreba za istinom danas još veća nego onda?

*Bogdanović - Politika je razvila celi sistem obmana i privida, pa sam svoju knjigu *Mrtvouzice* pre dve godine zaključio rečenicom da srljam u civilizaciju laži. Na žalost, mi ovog trenutka već jesmo u subcivilizaciji laži, mislim specijalno na sredinu u kojoj živim, ali vjerujem da nismo jedini. Čudno koliko ništa nije ono čim se predstavlja, koliko ni jedna činjenica nije sigurna, ni jedna vest sasvim točna. Gledam sad tu raspravu oko srpskog ustava - svaki stav krije neku podvalu. Nama se Srbima bezočno, bez imalo stida, pod firmom demokratije i narodne pisanije, servira monarhistički, reakcionarni ustav. To ide do te mere da čovek prosto odbija da gleda, da čita. Neki dan na okruglom stolu partija predstavnik jedne nacionalističke stranke, govoreći o tome ko je sve bio protiv Srba u proteklom ratu, spominje Tita, Bakarića, i Frana Supila. Ljudi moji, koje je to neznanje! Oni ništa ne znaju, nemaju normalne škole. Ali nakon tog gornjeg, lako vidljivog sloja laži, ulijeće se u dubinski sloj lagarija, laži su sve suptilnije, sve sofistikovanije, opsedaju pamet, ljudske duše, utiču na svet emocija. Ono što me posebno brine - jer celi sam život proveo sa mladima, sa đacima - jeste opasni uticaj te korozije laži na djecu. Ona su zbunjena, više ništa ne znaju. Okružuju ih bednim i apsurdnim lagarijama, guraju ih u svetove isfabulirane*

istorije, nekog prerađenog nacionalnog osećanja, neću da upotrebljavam reč mit, jer mitovi su previše ozbiljni i duboki za ovo čim nas se opседа.

- *Upravo zato jer Vaša ocjena ne vrijedi samo za Srbiju, što Vam se čini, odakle, zašto takva najezda laži?*

- Kad bih se vratio u vokabular boljševičkog vremena rekao bih da je danas nacionalizam poslednja rezerva boljševizma. Karakteristično je, da onog trenutka kad se taj ekstremni, neću reći utopizam, negde ekstremna nakaradna konstrukcija sveta počne da ruši, njeni najtvrdi vernici završavaju u još žešćim krajnostima, u verskom i nacionalnom ludilu. Ne znam da li se varam, ali čini mi se da nacionalizmi u celom istočnom bloku kreću uglavnom od bivših NKVD-ovaca, od policije, iz tih centara ortodoksije, iz najtvrdog jezgra. Je li to svesno pripremano kao neka moguća poslednja odbrana tih apsurdnih teorija ili je to spontano - ne znam, ali u krajnjoj liniji to je svejedno.

- *Spominjete boljševizam. Da ne bi bilo zabune: može li se govoriti o boljševizmu i u onom što se prezentira kao antikomunizam?*

- Razume se. Reč je o modelima mišljenja. Čak i kad se okrenu naopačke - ništa se bitno nije promenilo. Treba menjati način mišljenja, konstrukcije, jezik, slike, metafore, treba jednostavno biti drugi čovek. A to nije baš jednostavno. Zato su antikomunisti samo boljševici okrenuti naglavce. Jednostavno, kao slepi miševi kad spavaju: glava je dole, ali apsolutno sve je ostalo isto. Čak ostaje isti stil, ista vehemencija s kojom se stvari napadaju i brane, isto osećanje superiornosti, uverenje da iza njih stoji vera, ideologija, koja im daje pravo da agresivno brane svoje ideje i da ruše tuđe. Mentalni, karakterološki tip se nije promenio, samo je dobio drugi znak. Živimo u stravičnom vremenu u kome nema mesta za skepsu, za ironiju, za distancu. Nekada niste smeli da sumnjate u vrednosti socijalnih postulata, sad ne smeta da dovedete u pitanje vrednosti nacionalnih veličina. Odnos prema istoriji simetričan je onom ranijem odnosu prema klasi. Istorija je hipostazirana, ne smete da se šalite, da pravite viceve na račun nacionalnih junaka. Narodi s velikim istorijama podsmevaju se svemu i svakomu iz svoje prošlosti. Narod koji nema snage da ima distancu prema istoriji, koji ne može da postavi prema njoj ironičan odnos, taj ne bi smeo da ima istoriju, jer ona je onda za njega opasna. Istorija je onda otrov.

- *Vaše je graditeljstvo na neki način vezano za historiju, spomenička Vam je arhitektura inspirirana narodnooslobodilačkom borbom. Rekli ste mi jednom da u Jugoslaviji ima oko 12.000 raznih spomenika i obilježja NOB-a i da veliki dio toga neće izdržati probu vremena?*

- Mislim da ih je od tada već dosta oronulo. Da li će početi i njihovo nasilno skidanje ili neće - to ćemo još videti. Od svog prvog spomenika jevrejskim žrtvama u Beogradu, koga sam gradio pedeset i neke godine, svestan sam te relativnosti spomenika. Oni nikad nisu ono što misli generacija koja ih podiže, koja hoće tvrdo da obeleži neku svoju tačku i zapetu, svoju predstavu, svoju sliku sebe samih.

Spomenik posle postaje nešto drugo, ima svoj život, i samo posredno obeležava svoj povod i svoju prvotnu inspiraciju. To važi i za sakralnu arhitekturu. Kad dođem u Samarkand, ne mogu da se ne poklonim islamu. Volim barok, a kad se setim da je to jezuitski stil, skidam kapu i jezuitima. Govor arhitekture i smisao oblika drukčiji je nego što se obično misli kad se krene graditi somenike. Treba sačekati da prođe ova groznica osporavanja, možda desetak godina, pa ono što od njih ipak vredi to će da traje kao forma, ostaće kaoi spomenik i samo će posredno svedočiti o namerama onih koji su ih podigli pa će im na neki način to ipak biti neki plus. Kao što mi kažemo za one pre nas: lepe su nam stvari ostavili. Kad sam prošle godine dobio Piraneziju nagradu za spomenik u Vukovaru mislim da međunarodni žiri uopšte nije pitao šta taj spomenik denotira, gledali su šta on konotira. A kad smo već kod notacije i konotacije, to je opet opšta bolest ovog vremena što sve hoćemo da denotiramo i sve hoćemo da dovedemo do jednog značenja. A sve ima mnogobrojna značenja.

- *Mislite da ti spomenici u novom vremenu trebaju da stvore jedan novi legitimitet po kome mogu opstati?*

- Apsolutno. A oni mogu stvoriti taj legitimitet samo snagom svoga saopštenja, svojom unutrašnjom logikom znakova i simbola, kojom se uklapaju u ono što bih nazvao antropologijom memorije. Onoliko koliko se dodiruju s kontinuitetom ljudskih sećanja - toliko nalaze svoje mesto u vremenu. Kad su moji spomenici u pitanju, ja sam toga od početka bio svestan i zato sam stalno tragao za arhaičnim oblicima, simbolima, računajući da je ova Jugoslavija toliko složena i komplikovana pa da je bolje da krenem u neka predbalkanska, opšteljudska vremena. Za svoje sam potrebe, za apologiju svojih spomenika, konstruisao izraz antropološko sećanje. Većina se mojih spomenika vezuje za realna stratišta, za groblja, za stvarna mesta stradanja žrtava, a svi funeralni spomenici, spomenici koji se vezuju za čin smrti, u nekom svom drugom, trećem planu govore i o toj vanistorijskoj, nadistorijskoj sudbini čoveka, o njegovom rađanju, životu i smrti i o njegovim granicama između dobra i zla.

- *Upravo zato što je većina Vaših spomenika vezana uz tragizam žrtve mislim da ste pravi čovjek da kažete što mislite o ukidanju Trga žrtava fašizma u Zagrebu?*

- Neshvatljivo mi je. Treba razgovarati o smislu te sintagme i o tom prostoru, toposu koji je tim imenom simbolično obeležen. To je spomenik, bez obzira što je definisan rečima. Pojam fašizma je kod nas, kao i štošta drugo, bio sužen, on je bio nekako - da ne povredim svoje prijatelje suborce - ali bio je jednostavno: smrt fašizmu - sloboda narodu. A on je zapravo strašno zlo dvadesetog veka koje je pustilo duboke pipke u ljudske duše i ljudska shvatanja. Cele su generacije žrtve fašizma. Moji drugovi iz škole koji su rasejali kosti, neki kao četnici, neki kao ljotićeveci, neki kao partizani - svi su oni žrtve fašizma. Njegove su žrtve i oni mladići pod Staljingradom. Tako da ne vidim kako normalan ljudski mozak može da povuče jedan takav naslov, da ne govorim o nekim implikacijama koje bi tek mogle da nastanu. Ne razumem to. A sem toga ne mislim da je dobro igrati se

gradskom toponomastikom. Koliko znam taj je trg sasvim mirno, spontano dobio taj naziv koji je očigledno istorijski na neki način već bio u sedlu. Menjati ga sada nije dobro ni što se principa tiče. Godinama sam se u Beogradu borio za očuvanje toponomastike, što je nekima kao nešto smetalo. Ali to se ne sme dirati, to su isto tako tvrdi spomenici kao i oni od kamena. Kao predsjednik Beogradske skupštine rekao sam u intervjuu *Oku* da me smeta što na zagrebačkom Trgu republike nema bana Jelačića; čak sam se poigravao: zašto ne on, kad u Beogradu može knez Mihajlo. Kao što s jednom ljupkom, blagonaklonom ironijom gledamo svoga Mihaila, pretpostavljam da bi Zagrepčani gledali svoga Jelačića. To mi je bilo cenzurisano, nije objavljeno. A to je ista priča i ista greška: kao što se nije smeo dirati ban Jelačić tako se ne sme ukidati Trg žrtava fašizma. Ali nadam se da će to biti povučeno, jer ne vidim da tako može da ostane.

- *Da li se u ovom rušilačkom vremenu bojite za svoje spomenike? Bilo je prijedloga da se neki uklone. Sada su Vas ostavili bez ateljea, što je zapravo onemogućavanje u radu. Kako objašnjavate to što Vam se događa? Vjerojatno nije slučajno?*

- Ne može biti slučajno. To datira od Osme sednice, od pisma koje sam tada napisao svojoj partiji. Od tada su krenule osude, pisma, prozivanja, jedna je neuravnotežena žena, na primer, u novinama tražila da me iseke iz Beograda, to je nešto pre Raškovića. Ako Vam kažem da je ona sada direktor jedne fabrike u Mladenovcu - onda je sve jasno. Napadi na mene uglavnom su bili honorisani. Dobro plaćeni. Deljeni su stanovi za pisma redakcijama: Blažo Perović(1) koji me je među prvima ispljuvao isplaćen je sa 150 kvadrata. Ja sam vrlo mnogo koštao moju domovinu, moju užu domovinu i moj grad. Kad se sabere sve što su isplatili ljudima koji su me likvidirali - to su ogromni iznosi. Na neki bih način mogao biti ponosan, ali mogle su se te pare i pametnije upotrebiti. Mislim da ti troškovi odgovaraju onima koji bi bili potrebni za štampanje mojih sabranih dela.

- *Očito je da oni koji su to određivali imaju neke svoje prioritete. Razgovaramo tačno tri godine nakon Osme sjednice koja je kamen međaš u rušenju Jugoslavije i otprilike tri godine otkako ste napisali svoje pismo Centralnom komitetu svoje bivše partije kao svoj svojvrstan obračun s njima. Rekli ste tada da ste morali napisati to pismo kako biste branili svoju osobnu čast. Meni se čini da ste na jedan predivan način, iznoseći gorke istine, branili time i čast naroda kome pripadate. Iako niste bili nježni, mislim da narod kojemu ste pisali može biti sretan, jer su od njega siromašniji oni koji nemaju takav autoritet koji bi im mogao reći istinu o njima samima. Ali hoću zapravo da Vas pitam kako danas, nakon tri godine, gledate na sve to što se tada događalo?*

- Hvala Vam na ovim rečima, dragocene su mi, jer motivi jesu bili i patriotski, ali su ipak u prvom redu bili lični. To je pismo meni ogromno pomoglo. Prvi put sam ja sa svojom partijom porazgovarao lično, oči u oči, možda i sa svojim narodom. Sve ostalo posledica je upravo te inicijalne iskrenosti. To je pismo za mene bilo kao skidanje nekih čini, skidanje neke nametnute mi prisile u ponašanju,

mišljenju. Smešno je da ja sam to pričam, ali to je najjači argument koji u ovim godinama mogu da upotrebim, no ja sam posle tog pisma bio deset godina mlađi, ja sam našao sebe, mogao sam mnogo pitomije i sigurnije da sa samim sobom razgovaram. Mislim da je sve kasnije što sam radio bilo podstaknuto tim činom oslobađanja.

A što se tiče Osme sednice spadam u one koji su tada svrstani u - kako su nas često odtad zvali - poražene snage. No, danas bi trebalo videti ko su zapravo poražene snage. Danas je verovatnije da je poraz na strani onih koji su tada počeli da ruše Jugoslaviju. Poraz je na strani onih koji za tri godine ne da nisu ništa uradili, nego su još sve stravično pogoršali. Da nije bilo takve Osme sednice, svakako bi naša situacija na Kosovu bila povoljnija. Bilo je osnova i raspoloženja za neka razumnija rešenja. Da ne govorim da ne bi bilo te pogubne izolacije Srbije, te duhovne, te duševne izolacije, jer znate naše su duše danas - kažem naše, jer stvarno sad moram i sebe tu da ubrojim - osamljene, mi smo sami sebe izolovali. I to je ono od čega će teško trpeti mladi ljudi, oni će nositi taj pečat. Ali za razliku od proteklih godina kad se godišnjica te sednice obilježavala, sada je tadašnji pobednici više ne pominju. Jer nije im sad lako da na nju podsećaju. Ona najtvrdja marksistička linija iz tog vremena, sad su kao socijalisti, oni sad objašnjavaju nešto drugo. Usporede li se ondašnji njihovi recitali o spašavanju tekovina revolucije s onim šta sada govore - onda je to zastrašujući salto mortale koji se ne da ničim obrazložiti. U stvari, oni pričaju iste priče, samo su neke reči izostavili, inače sve je drugo isto. Koliko vidim, ta je Socijalistička partija Srbije pokupila vrhove nomenklature, pokupila je krem partijskog aparata, znači partijske karijeriste.

- *Što mislite o tezi da je na Osmoj sjednici pobijedila memorandumska linija?*

- To je manje-više jasno. Mislim da će se jednog dana, kad se budu razmatrali uzroci srpske tragedije, među krivcima ipak pre naći pisci nego političari. Pisci mogu da pišu i treba da pišu šta hoće, njima je retorika otvorena, ali kad se neodgovorna i fantastična retorika počne da pretače u politiku onda nastaje katastrofa. Milošević je krivac broj dva, krivac broj jedan su oni koji su mu dali duhovnu podlogu. Ako se vratimo na fašizam, kad se traže njegovi koreni, onda ćemo ih naći među intelektualcima isto tako kao i među egzekutorima. Milošević je u neku ruku egzekutor. On je neoriginalan. On je kao govoreće političko biće - jer ne možemo govoriti o njemu kao o mislećem političkom biću - proizvod jedne memorandumske klime, memorandumske filozofije, čak i neposredne memorandumske aparature.

- *Kako Vi gledate na mogućnost rešenja kosovskog pitanja?*

- Danas je apsolutno trenutak da neko ko ima autoritet u srpskoj naciji - ako takvog uopšte ima - kaže istinu o Kosovu, dokaže šta mi tamo možemo, šta ne možemo, šta smemo, šta ne smemo, da se postavimo jednom prema tom pitanju onako kako bi se postavio jedan normalan savremen narod. Vidite sad se slavi ova seoba Srba. Vrlo je nejasno šta se njom kazuje, šta se poručuje, opet se govori o nekoj

drami, nekoj tragediji, kao mi Srbi smo i tu bili nešto teško pogođeni sudbom kletom i udesima istorije, pa smo sa siromašnog Kosova otišli u bogatije krajeve i počeli da potiskujemo, recimo, Mađare. Treba neke stvari dovesti do elementarne istorijske pravde; jeste, mi sa Kosova odlazimo već 200 ili 300 godina, ali naseljavamo neke krajeve gde nismo bili u većini. Znači, neke ravnoteže ima. Pa bi narodu trebalo objasniti da su na Kosovu, istina, zaloge našeg identiteta, naši talismani, ali i grčki su talismani uglavnom izvan Grčke, u Maloj Aziji, od Aleksandrije do Srbije. Treba to dovesti u savremeni kontekst. Znajući Albance kao ponosan narod, ubeđen sam da bi nam oni - da se nismo s njima zakrčili, da nismo s njima sada istinski neprijatelj - ne samo čuvali te svetinje, nego bi se možda našla i neka druga rešenja, neka enklava, oaza, tipa Svete Gore.

- *Niste prvi koji mi govore o čovjeku koji bi srpskom narodu trebao reći istinu...*

- Da, trebao bi nam neko poput De Gaullea. Ali gde da ga nađemo?

- *... ali istodobno svi dodajete da bi taj čovjek vjerovatno u prvom trenutku doživio osudu?*

- Mislim da bi bio užasno napadnut, žigosan, uništen, ali bi ga svi poslušali i svima bi laknulo. Verujem da bi laknulo čak i ovima koji tvrde da će Kosovo ponovo naseliti Srbima, koji se zanose suludim stvarima, a laknulo bi pre svega narodu, jer on ipak oseća da sa Kosovom stvari klize sve gore i gore, ka ratu. Mi već govorimo o ratu. U Srbiji se već govori o ratu. Narod to zna. A narod isto tako zna da, ako dođe do građanskog rata ili pravog rata, neće da ginu oni koji nose šajkače i kokarde i pevaju po kavanama, nego će da ginu deca koja uvek ginu u ratovima. Tako da verujem da bi takve reči donele olakšanje, ali to je sad tako daleko otišlo da je teško shvatiti. Ali tako se mora završiti, ne može drugačije. Ovo šta sada Milošević radi na Kosovu je bezizgledno, jer on pre svega ne radi ništa, on samo prebija i šalje policiju. Tako nam nema perspektive.

- *Ali, nije li posljednji Miloševićev govor, koji je vrlo pomirljiv, zapravo okretanje ka toj vrsti rješenja?*

- Ako je to okretanje ka toj vrsti rešenja - on nije čovek koji može da ga sprovede. On tamo više nema šta da traži i on sam to zna. Govor je, istina, zagonetan, ne bih umeo da ga objasnim, možda je svestan da je njegova politika propala ili samo taktizira u odnosu na neke dalje pregovore u Jugoslaviji. Pala je krv, čovek koji je dozvolio da padne krv i koji je stalno izazvao još veće krvoproliće, ne može sada da nudi neku ruku pomirnicu. Za njega bi bilo neophodno da pročita Slobodana Jovanovića kako bi video celu farsu srpskih političkih borbi i onoga što je Jovanović zvao malim velikim ljudima. Srbija je i pre njega imala malih ljudi koji su bili stavljeni u situaciju da se ponašaju kao veliki, ali ne mogu.

- *Ovakva vremena nisu pogodna za razumne ljude, utoliko je potreba za njima veća. Rekli ste da se intelektualci u tom smislu nisu baš iskazali i to je zajedničko svim našim sredinama. Postoji li, po*

Vama, u Srbiji neka intelektualna snaga koja bi mogla preuzeti na sebe odgovornost i ponuditi mirna rješenja?

- Krećem se u krugu istomišljenika koji su se itekako manifestovali, ali mi smo manjina. Pišući pismo prije tri godine, pogrešio sam jer sam celim njegovim tonom pokazao da računam na inteligenciju Beograda. A evo, Mirku Kovaču razbiju glavu, mogao je čovek da pogine, pre toga je Pekić dobio batine, još pre su istukli Mićunovića - zemlja mi je prebijačka, na nivou kneza Miloša, Miloš je uglavnom pismene ljude prebijao - a niko ni glas da digne. To je nešto što se ne može objasniti. Znamo svi da su intelektualci na razne načine zavisni od vlasti, ali ta se vrsta indolentnosti ne može prihvatiti.

- Vrlo ste pesimistički raspoloženi?

- Smenjuju se optimizam i pesimizam. Optimizam se svodi na to da će se ipak sve svršiti drekom i pevanjem ali bez pucanja, a pesimizam da se rat neće izbeći. Pesimizam u odnosu na srbijansku sredinu svodi se i na to da ćemo se mi na kraju krajeva sa Miloševićevom politikom naći na minimum minimuma. da ćemo istinski završiti kao Beogradski pašaluk. S Vojvodinom ne ide i neće ići onako kako on misli, Kosovo je izvan mogućnosti razmatranja, s Crnom Gorom isto neće biti po njegovom, i mi ćemo se naći na svom nacionalnom minimumu. Milošević će biti krivac za nacionalnu katastrofu, podvlačim nacionalnu. Znaete, u čudnoj sam situaciji kako traje moja borba protiv nacionalizma sve više osećam u sebi neke nacionalističke porive, sve više se brinem za sudbinu svoje nacije, sve više sam svestan njene tragedije. Osećam neku vrstu trpnje, trpljenja zbog onoga što moj srpski narod prima danas na svoja pleća, a što mu toware u suštini minorni agresivni političari.

- Prije stanovitog vremena rekli ste da u Srbiji nije isključena mogućnost ponavljanja rumunjske tragedije?

- To misle mnogi. Tri zemlje na Balkanu - sve tri, da li slučajno ili ne, pravoslavne - danas su po istom modelu zbunjene i sluđene - Rumunija, Srbija i Bugarska. Da li je to deo nekog većeg svetskog ornamenta koji ne razumemo, čije korene, ishodište ne dešifrujemo - ne znam, ali ako sad Milošević pobedi - a pretpostavljam da će pobediti - nas čekaju mračna vremena, čeka nas loš srpski devetnaesti vek. Mislim da je ta narodnjačka populistička drama Srbije počela davno pre Miloševića, počela je s pobedom radikala u Srbiji, kad su srušili progresivističku naprednjačku stranku i stranku industrijalizacije. Onda ta večita srpska dilema između Istoka i Zapada, koja seže još od srednjeg veka i koja se u prošlom veku reflektuje kroz dve dinastije od kojih je jedna okrenuta prema Centralnoj Evropi, a druga je rusofilka. Ta podeljenost je još uvek, ne samo u tradiciji, nego i u ljudskim dušama. Nije prijatno kad se nađete u istom bloku s Rumunijom i Bugarskom.

- Svojim pismom htjeli ste podrmati svoj narod. Niste uspjeli. Posljednje pitanje: ne mislite li da je srpski narod sada ipak malo prodrman svim onim što mu se događalo u posljednje vrijeme?

- Kad kažete da je posljednje pitanje, onda ja treba da dam i posljednji odgovor. Dugo o tome razmišljam, ali treba stisnuti zube i skupiti hrabrost pa javno reći: plašim se da trežnjenje srpskog naroda ne počne tek posle katastrofe. Neke srpske katastrofe. Ne mislim više da ludosti jedne naopake srpske politike, zapravo Miloševićeve politike - jer neću da je vezujem sa Srbima, na kraju krajeva, ja imam prava da postavim pitanje da li je on baš pravi Srbin ili nije - mogu da bace u haos celu Jugoslaviju. Ali da mogu Srbiju - u to ne sumnjam, Srbija može da se gurne u građanski rat s Albancima ili čak u rat s Albancima uopšte. A to je stravično. To su zastrašujuće perspektive, ali bojim se da to ne bude jedina moguća metoda trežnjenja. Procenite je li ovo drastično za objavljivanje... Ali neka ipak bude rečeno, jer, na kraju krajeva, više se ne sme ćutati.

Napomena:

1. Blažo Perović, direktor "Naučne knjige"

Intervju: Jelena Lovrić
Danas, Zagreb, 2. oktobar 1990.

13. Tri frtalja jednog kralja

Nedjelja - Objavljivanje "Memoranduma" dovelo je do masovne političke uznemirenosti. Kako ste doživeli njegovu objavu i kako o njemu razmišljate danas?

Bogdanović - Tekst "Memoranduma" pročitao sam teško i sa dosadom. Mnogo toga što je u njemu zapisano u prilici sam bio godinama da slušam. Što se same kompozicije teksta tiče, prva polovina podseća na resorne izveštaje, i uputstva (ono o ekonomiji) još iz realsocijalističkih posleratnih godina. U drugom delu trešte trube i trumbete jeftine nacionalne retorike... Ali, da budem kritičan i prema sebi. Priznajem da sam tekst potcenio, ili sam, što je mnogo gore, precenio široku publiku. Nisam pretpostavljao da će imati tako dalekosežne posledice.

- Međutim, kako i sami rekoste, živimo u vremenu kada su dragačevski trubači u politici prilično efikasni. Te su parole, očigledno, imale svojih dejstava.

- Trube Isusa Navina, takozvane trube jerihonske, srušile su gordi Jerihon. Izgleda li vam neverovatno da trube mogu srušiti i Jugoslaviju... Sada je, baš kao i u biblijskom primeru, reč o političkoj magiji rušenja, o političkom začaravanju biti-imajućih rušitelja. Reč je i o regresiji, o povratku magijskoj svesti. Koristim i neke kliničke termine, a to ne bi trebalo da činim, jer su granice zdravog i načetog razuma u našem današnjem trenutku uveliko pobrkane. Zar se, recimo, jedan političar psihijatar ne ponaša kao ošamućeni plemenski vrač?

- Ubrzo posle "Memoranduma" došla je, sada već čuvena, 8. sednica. Vi ste se prvi usudili da javno obznanite svoje neslaganje sa metodama pritiska i represije koje je ona sobom donela. Sem toga predvideli ste da će Srbija kočiti put Jugoslaviji ka jednom moderno uređenom društvu. Vaše figure da ćemo ostati poslednji dogmatski Mohikanci na Balkanu mnoge je veoma nezgodno kosnula...

- Nažalost, nisam uzeo u obzir i neke naše etničke, odnosno rasne prednosti. Naši poslednji Mohikanci su ispali tvrdoglaviji od onih pravih...

- Ton vašeg pisma, kako sam ga razumela, upućuje da je ono bilo pre svega namenjeno intelektualcima. Kako u ovom trenutku vidite situaciju intelektualaca u Beogradu.

- Da kažem da je teška, bilo bi sasvim suvišno, mislim na mnoge spoljne uslove egzistiranja. Ona je, situacija, međutim, teška, vrlo teška i iznutra, onako kako se reflektuje u svakom pojedincu. Imamo, pre svega, brojne britke i blistave analitičare jednog sramnog stanja, političkog i duhovnog. Oni nemaju dlake na jeziku, pa je, baš

zato, njihova unutrašnja intimna situacija mnogo jednostavnija, pa i lakša. Teže dospevaju do reči, javljaju se gde mogu i kad mogu, i koliko im to dozvoljava nečuvana informaciona opresija. Ali, postoji i drugi tip: mislim da mnogi ljudi od javne reči još uvek oturaju stvarnost od sebe. Ponašaju se kao da se ništa nenormalno ne događa. Kad treba da se oglase, često, suviše često, krajnje naivno zastupaju napredana opšta mesta koja više nisu neophodna i, kao što je rečeno, ne dotiču se stvarnosti. Na primer, aforističari pišu aforizme, satiričari satire, apostrofiraju moćnike (neke druge, neke tamo), deklarišu se protiv boljševizma (nekog drugog, nekog tamo), govore o nekom onotamošnjem staljinizmu, o nekom apstraktnom fašizmu, zgražaju se nad mračnjaštvom koje je, valjda, s neke druge nevidljive strane, srbijanske, vojvođanske, kosovske stvarnosti. Ili, što nije isto, mada bi moglo i biti - ispunjavaju bezazlene glose o književnosti, umetnosti, muzici, arhitekturi, saraduju, dakle kolaboriraju, u beogradskoj žutoj štampi, ne nalazeći u tome ništa zazorno. Uzgred, malo koja štampana periodična publikacija u Beogradu danas nije žuta. Ponekad neoprezno dospevaju i do malog ekrana, kao da je mitevićevska(1) televizija normalna, mirnodopska televizija, kao da nije okupirana i okupacijska!

Taj, ako mogu tako da ga nazovem, napola drogirani inteligent našeg vremena, iskreno osuđuje svakojake prljavštine javnog života, zgraža se (kako i ne bi?) nad poduhvatima pera-ubice, pera-dezinformatora, pera-sekuritetejaca, on osuđuje duhovna razbojništva, ali po mogućnosti u najužem porodičnom krugu... Sve u svemu, u pitanju je mala ljudska slabost, kao što je strah, i to ne bezrazložan. Ucene su grozne i višestruke, i udaraju na egzistenciju pojedinaca i čitavih porodica. Dokaza ima na pretek.

- U pismu ste rekli, citiram, da je umorna "ta naša Majka Srbija i od svoje polu-politizirane inteligencije i od svoje žestoko prepolitizirane poluinteligencije". Da li distinkcija još i dalje važi?

- Realsocijalizma nema bez poluinteligencije. Bez nje on se raspada. "Kadrovi", ta čarobna reč, sinonim je za poluinteligente, za nedoškolvane, nedoučene, na brzinu i napola osposobljene. U Beogradu je posle rata važio vic: nema više muva - otišle su na kurs za pčele. E, te muve koje nisu postale pčele, postale su posle naša zla sudbina. Pomenuo sam kadrove, kadrovske liste, nomenklarturu, koordinacione komisije na kojima su se iz redova nesuđenih pčela nominirali direktori muzeja, pozorišta, dekani fakulteta, pa je i po koji tek naznačeni rektor, osokoljen odlukama kadrovskih trutova, unapred najavljivao svoju pozdravnu rektorsku reč pre no što je izbor i otpočeo! Dodajmo superkadrove koji su sve agresivnije pristizali sa politikoloških fakulteta, okićeni doktoratima čiji naslovi zvuče danas kao Alfova zafrkavanja. Nije nimalo slučajno što su 8. sednicu izneli upravo ti i takti marksoidi sa Malmeka, na žalost ni izdaleka dobrodušni i duhoviti kao naš dragi Alf. No, to još i nije najveći greh te pobedničke sednice. Ona je, upravo u ime još drastičnije prevlasti poluinteligenata, otvorila vrata zastrašujućem događanju naroda u kulturi. Poluinteligencija koja je i inače (od Benitovih i Adolfovih

vremena) uvek u samom središtu svakog agresivnog nacionalizma, slatko je pomešala svoje klasne i svoje nacionalne frustracije i postala je promoter, i zatim motor mržnje i pogromaštva. Pri tom, poluinteligencija, filofašistička kao što je, ima i te kakvu potrebu za svojevrsnom "disciplinom", za dobrim domaćinskim redom, za normama u kulturi, u svakodnevnom ponašanju, u odevanju, ona nameće svoje norme ukusa, svoje norme lepote, čak, ako hoćete, i norme ženske lepote.

- *Lepota, ženska lepota sa obrnutim predznakom, kako to treba shvatiti?*

- Pogledajmo malo pažljivije Mitevićeve komentatorke (a i one novosadske, državotvorne)! Kao da su ih skupljali na kvantaškim pijacama i železničkim stanicama. Pazite, nije to slučajno; posle događanja naroda dolazi udvaranje narodu na najbezočniji način, dolazi na red lagarenje naroda. To si ti i to je tvoj ideal lepote. Istovremeno, takav antiestetski šok je i način terorisanja onih čije su estetske predstave bitno drukčije.

- *U Mrtvouzicama, delu koje predstavlja nadgradnju vašeg otvorenog pisma, pišete o perspektivi jedne civilizacije laži. Da li je Srbija postala ogledalo te zlokobne vaše pretpostavke?*

- Ophrvani smo neistinama; zamor od lažnih činjenica, od izvrnutih tvrdjenja, od friziranih izveštaja, od montaža, od sugerisanih deluzija počinje da nas mori kao bolesnički san. Gledamo na televijskom ekranu, gledamo gospodina Jovića.(2) Čak do izvesne mere i saučestvujemo u ličnim neprijatnostima koje će mu mezavantura navući na vrat. Vidimo da su posle, uredno, demokratski, besprekorno i krajnje ubedljivo preglašani oni koji su pokušali da mezavanturu podrže i produže. To nam, razume se, godi, vraća nam veru u moć demokratije. Ali, dva sata docnije, sa istog ekrana saznajemo da se u skupštini dogodio nečuven skandal i da je predsednik predsedništva države grubo, maltene brahijalnom silom, onemogućen da održi svoj govor. Baca nam se u lice bezočna pretnja: batalite vi istinu, istina je ono što vam mi kažemo! U Beogradu smo do te mere izloženi pritisku tvrdog lagarenja, tvrdih, džombastih obmana, da je teško ne prisetiti se dr Goebbelsa. Poređenja se ponekad ne mogu izbeći, pa čak i poređenja u njegovu korist. Očito on svoj auditorijum nije baš do te mere potcenjivao.

- *Kako je funkcionisao mehanizam koji su akteri antibirokratske revolucije koristili u cilju izolacije onih koji se nisu libili da javno kažu šta zaista misle?*

- Stilskim analizama (v. *Mrtvouzice*) lako se dalo utvrditi da su kletve i kletve dolazile iz nekog nevidljivog središta, iz centra. Uvrede, lagarije, psovački obrti, "stilske "finese" ponavljale su se iz dopisa u dopis, iz "rasprave" u "raspravu". Ponekad su se preseljavali čitavi blokovi nekog izvornog teksta. Postojala su, dakle, ne samo inicijalna usmena uputstva, već i pismena. Postojao je dispozitiv. Kasnije sam doznao da je postojao takozvani štab za diferencijaciju. Da budem jasniji: postojao je teroristički centar u okvirima bivšeg Saveza komunista Srbije: centar za zastrašivanje, kojim očigledno nisu

upravljali prepametni ljudi. Tekstovi su se pojavljivali asinhrono, pa i simultano, sa već zapanjujućim preklapanjima. Zar nikome nije palo na pamet da će biti podvrgnuti analizama?

- *Govorite o situaciji od pre dve godine. Kako sada stvari stoje? Jedno vrijeme su ćutali, sada vas opet napadaju.*

- Tehnika se nije promenila. Zaključujem... šta mogu, kad se zaključci nameću... da štab ili centar postoji još uvek, i pošto SKS više ne postoji, gde je? Skrivalica nije nikakva skrivalica: centar za dezinformacije i duhovno terorisanje političkih neistomišljenika preselio se u novu Socijalističku partiju Srbije, gde bi drugde? Verovatno su i kadrovi baštinjeni... Kampanja je sada više smešna no zastrašujuća, a pomalo je i tužna. Dobar dan, tugo! Ostaje osećanje sažaljenja prema sopstvenoj izigranoj, poniženoj naciji.

- *Znači, opet ste u fokusu, opet ste državni neprijatelj broj jedan. Kako se osećate?*

- Svakako bolje, mnogo bolje no državni prijatelj broj jedan.

- *Osećate li se poraženim? Režim stalno govori o "poraženim snagama" na 8. sednici?*

- Pa, i ne govore baš toliko. Nešto su začutali, zanemoćali. Ovog puta nije proslavljena trogodišnjica. Od izvesnih godina nadalje, damama izvesnih godina nije pristojno čestitati rođendane... Sada više nije nimalo umesno čestitati državnom prijatelju broj jedan olako obećanu brzinu. Svašta se u međuvremenu izdogađalo. Drugi su, upravo tom 8. sednicom namertnuli Srbiji silne nevolje. Uspeli su da je izoluju, da je izbrukaju, da je dovedu u položaj u kakvom nikada u svojoj svojoj istoriji nije bila, čak ni posle ubistva Sašice(3) Obrenovića i Drage Mašin.

- *Šta mislite, da li je neophodna nova istgorijska ocena o 8. sednici?*

- Zašto bi bila potrebna? Prošla su vremena kad se istorija pravila od sednice do sednice. Pogledajte sada, recimo, osnivačke sednice Socijalističke partije Srbije! Da li vam išta može zaličiti na istorijske prizore? Čudim se da Mića Popović(4) još nije otpočeo da ih prikazuje na svojim monumentalnim platnima. Bivši pravci sa kadrovskih lista, neka vrsta živih spomenika sa dobro uhodanim navikama. Distribuiranje tekstova (verovatno opet) iz nekih centara; čitanje, čitanje, čitanje i sedenje, sedenje, sedenje... Ako malo izmenimo akcente (predlog samo za one politične Srbe koji iole vladaju književnim akcentima), ispalo bi da mladi socijalisti uglavnom u prezrelom vidu preterano dugo sede na svojim sednicama (na zamašnim sednicama, hoću reći); što i nije baš najbolje za njihovo pepeljavo zdravlje.

- *Neposredno posle 8. sednice izjavili ste: "... ostaje izvan moga poznavanja stvari ko u Jugoslaviji pravi veliku politiku, gde se pravi ta velika politika i ko su majstori..." Da li su vam danas bliži odgovori?*

- Nedavno sam "pretrčavao" kroz tzv. materijale tzv. 8. sednice. Dve moćne knjižurine. Na materijale oko te 8. sednice, kao i oko svake druge, uvek ode bar nekoliko naših lepih borova! Zamislite civilizaciju koja je išapirografisala svoje šume!... Elem, čitam. Kakva paleografija -

zaboravljene reči, otpadi reči bez ikakve vrednosti, zaboravljeni ljudi, imena iza kojih ama baš nikoga više ne vidimo. Dakle, u tom opštem bezličju ne vidim majstore; majstor 8. sednice očigledno nije ni onaj (prividno) glavni majstor.

- *Pa gde su onda pravi majstori? Da li ih barem naslućujete?*

- Odgovor će imati tek sledeća generacija... U očekivanju odgovora na svoje (i vaše) pitanje, mogu samo da se vajakam: zašto je baš Srbija odabrana? Zašto je duhovno i moralno žrtvovan narod kojem pripadam i srcem i umom? Zašto je bilo potrebno da se srpski narod okrene protiv reformi, da se odupre modernom redefinisaniu Jugoslavije? Čija ga je to mahnitost svrstala sa Rumunijom i Bugarskom, strpala ga u isti koš? Kome su bile potrebne produžene boljševičke tradicije, obogaćen još i bestijalnim nacionalističkim fundamentalizmom? Da li je nacionalboljševizmu rečeno da se zabunkeriše u tri pomenute nesrećne zemlje, i tu da polako odumire, ko zna koliko, možda decenijama?... Zebem po malo, zebem i po mnogo, a ponekad me i panika hvata od mogućih odgovora.

- *Ako se ne varam, vi ste slične zebnje nagovestili još u pismu, povodom 8. sednice?*

- Ja bih još jednom naglasio da 8. sednicu smatram sasvim beznačajnim događajem s kojim će se, uskoro, terati šega; prividno dostojanstvo jedne grupe partijaške liturgije neće spasti ni nacionalboljševizam, ni crveno pravoslavlje... Voleo bih, dakle, da se jednog dana i to moje pismo, o kome toliko govorimo, može čitati kao autonoman tekst.

- *A hoće li "Memorandum" ostati dokument o istorijskim datostima, hoće li mu se priznati da je inspirisao antibirokratsku revoluciju?*

- Vetrovi iz daleke Velike kneževine crnih šuma davno pre 8. sednice otpočeli su da produvavaju kroz Srpsku akademiju nauka i umetnosti... Prema tome, "Memorandum" nije nikakva slučajnost, nije sticaj, nije spontana reakcija na dato stanje. Pojmovnik "Memoranduma" postoji davno pre "Memoranduma". Retorika, takođe, a veliko je pitanje da li i ta retorika kreće iz domaće retorike ili je i ona iz neke maglovite daljine podstaknuta. U svakom slučaju, bilo tako ili ne, retorte, retorika, recitali, memorandumske deklamacije i horske recitacije postoje još davno pre "Memoranduma", a svakako i pre 8. sednice čiji su akteri, nejački duhom kao što su, dobili u "Memorandumu" samo vrhovnu potvrdu da su na putu dobrog nacionalnog pravoverja... To nas, uostalom, vraća na početak razgovora, na ono već klasično "uputstvo za akciju"... ili tačnije, "rukovodstvo za akciju"... na predstave o teoriji koja je i rukovodstvena moć...

- *Je li to Lenjinov ili Staljinov slogan?*

- To je, razume se, svejedno. Ali pazite, slogan zvuči zastrašujuće antiintelektualno. Teorija ima smisla samo utoliko ukoliko vas može uzeti za ruku i povesti (kao slepca) i poučiti vas da učinite to i to... da opljačkate banku, da zaustavite voz, da sprovedete

diferencijaciju, da bojkotujete slovenačku robu, ili da amputirate Hrvatsku...

- *Jednom prilikom ste rekli "... jednog srećnog dana, možda će neki novi (pravi) jugoslovenski ustav počinjati rečima: U našoj zemlji sve su memorije ravnopravne..."*

- Misao sam, siguran sam, prvi put izrekao na jednoj sednici Gradskog komiteta SKB koju je vodio Slobodan Milošević. Čini mi se da je reagovao, teško je reći kako, uglavnom ne sa odobravanjem. No, to je, razume se, krajnje nevažno. Iz jednog novinskog isečka vidim, iz istog vremena, ali baš sa te sednice navod mojih reči: "Jugoslavija ne može biti majka jednim nacionalnim tradicijama, a maćeha drugim..." Očigledno sam hteo podsetiti da je dobar deo (onda još neispoljenih ali napetih) naših nacionalnih nevolja, bar u modernom vidu, podstaknut klasičnom Staljinovom podelom na napredne i nenapredne nacije...

- *Razlike u našim razdraženim balkanskim memorijama postaju najveća pretnja. S obzirom da ste se već potvrdili kao čovek koji je kadar da dobro proceni i predvidi situaciju, recite nam kakav rasplet očekujete od naknadnog dopunjavanja kolektivnog sećanja?*

- Ovo što ću vam reći nije moje lično predviđanje. Isto, ili nešto vrlo slično, misle i mnogi moji prijatelji... Pravi, časni izbori u Srbiji, u Vojvodini, na Kosovu, i pravo da se zajednički učestvuje u stvarnom redefinisaju Jugoslavije - to je prva, optimistička verzija. Druga, pesimistička: nečasni izbori, kao oni prethodni, ili neki njima slični. Tada mi u Srbiji (u užoj, u najužoj) dobijamo tri firtalja jednog kralja. Dobijamo Kraljevinu Moravu (v. Vladan Đorđević, roman *Goglota*), dobijamo balkanske, pa i šire međunarodne zaplete, i vrlo verovatno rat, ne samo građanski... I što je najgore (opet pomenuti najgore tradicije) Kraljevina Morava umela je i da gubi ratove kad ih je bez potrebe, šeptrljivo i amaterski izazvala, pa su tako (eto, i to je naša istorija) moravski kraljevi bežali sa bojišta, dok su kraljice, uz pomoć naočitijih političara (kao što je bio Garašanin) pokušavale da sakupe razbijene vojne efektivne.

U dve reči, ako do nečasnih izbora u Srbiji dođe, živećemo u crnom mraku prema kome će i poslednji Obrenovići biti zlatno doba srpske prošlosti i, u najboljem slučaju, čekaćemo neki nov Berlinski kongres da nas spasava od definitivnog rasturanja.

- *Za kraj bih vam, ukoliko dozvoljavate, postavila jedno lično pitanje: Za koga ćete glasati?*

- Glasam za mir, glasam protiv rata, dakle.

Napomene:

1. Dušan Mitević, direktor Televizije Beograd u vreme Slobodana Miloševića.
2. Borisav Jović, predsednik predsedništva SFRJ.
3. Aleksandar Obrenović.
4. Mića Popović, slikar, akademik.

Intervju: Marijana Milosavljević
Nedjelja, 18. novembar 1990.

14. Prokletstvo nedovršenih istorija

"Nemam vremena ni za šta drugo osim za istinu", rekao je poslije Osme sjednice jedan od najvećih intelektualaca što ih je Srbija dala u ovom vijeku, arhitekta i pisac Bogdan Bogdanović.

Njegova istina koju je saopštio u pismu upućenom političkom vrhu Srbije, otkrivajući kroz suštinu novogovora, suštinu političkih procesa što su se tada zbivali, zapanjila je "arhitekta" Osme sjednice. Odgovor je brzo uslijedio, novine su bile pune prljavih riječi u kojima se "narod" obračunavao sa Bogdanovićem. Te je napade, kao i pisma on sabrao u knjizi "Mrtvouzica", koja je zaista sjajan dokument jednog vremena, vremena u kome još uvijek živimo. Jer, taj jezik koji "zastrašujuće prelama naše sudbine", jezik koji se igra sa ratom i mirom, jezik u kome selaž izgovara kao istina, još je ubojitiji nego prije tri, četiri godine.

Bogdanović - U knjizi "Mrtvouzice" pored svog pisma, uvrstio sam i sve grozne reakcije, sva blaćenja, koja su posle pisma usledila. Naveo sam ličnosti koje su taj "posao" obavljale. Mnoge od njih danas ne predstavljaju apsolutno ništa, nekih se sećamo sa nekom vrstom, da tako kažem, naopake sentimentalnosti, a neki još deluju kao neka vrsta živih vampira, kao predsednik Jović, recimo. Danas mnogima nije prijatno što se nalaze u tom ideksu "Mrtvouzice", zato što su neki od njih prešli u blagu opoziciju prema sadašnjem režimu.

Tu vrstu intelektualne i moralne obaveze, kojom sam se rukovodio pišući ovu knjigu, naučio sam od svog prijatelja i učitelja Marka Ristića. On je za vreme okupacije sakupljao svaku reč iz novina, svaki letak, svaki poziv za pozorište, pa je posle rata imao sjajan pregled kolaboracionista.

Prihvatio bih da su me ljudi posle VIII sednice napadali po svom sopstvenom diktatu. Strašno je to što je sve bilo dirigovano iz jednog centra. Da je cela kampanja protiv mene bila dirigovana, vidi se iz toga što su se u različitim napisima upotrebljavale iste fraze, iste reči. Kad se svi ti napadi saberu, onda se uočavaju i neke čudne pojedinosti. Recimo, u tim napadima što su pisani po novinama pominje se štab za diferencijaciju i jedno ime. U stvari, verujem da je taj štab za diferencijaciju bio nekakav teroristički centar koji je delovao u okviru ondašnje komunističke partije, a u kome su pripremani juriši na ljude. Uz taj štab tada se pominjalo ime nekog Tomića, potpuno beznačajne ličnosti. Međutim, pre neki dan, pročitao sam u novinama da je taj isti Tomić sada veoma visoka ličnost u srpskoj policiji, pomoćnik je ministra Bogdanovića. Vidite da indeks što sam ga sastavio u knjizi ima nekog smisla.

Ljudi što su tada obavljali prljave poslove, ljudi koji su se obračunavali sa svakim ko je smetao vlasti, sada su u akciji. Ono što me čudi je da opozicija još nije stavila u prvi plan pitanje funkcija policije ili policija u formiranju javnog mnjenja. Da smo mi narod sa malo više građanske kuraži i hrabrosti, to bi već izbilo u prvi plan.

Duh nacional-šovinizma

MONITOR - Napadi na Vas su u stvari počeli mnogo prije pisma, prije Osme sjednice. Da li zato što se nijesu slagali sa uticajnim članovima SANU, između ostalog i zbog Kosova i prijevremenih rešenja koja su predlagana, a i zbog Memoranduma?

Bogdanović - Moj razlaz sa SANU dogodio se dobrih 10 godina unazad. Nikada nisam podnosio nacionalizam, nacionaliste. Jer, jednostavno rečeno, nisam podnosio budale. Nisam podnosio te glupake što sada idu po Knez Mihailovoj ulici, sa šajkačama, što, zamislite, radi i jedan režiser. Takvo iskazivanje nacionalnog patriotizma, uvek mi je bilo antipatično.

Nacional-šovinistički duh dugo se priprema u Srbiji. Jedan od razloga mog sukoba sa Akademijom je što sam i unutar nje taj duh osjećao. Iako sam pripadao partiji bio sam neka vrsta njene unutrašnje opozicije, menjševik koji je verovao da će ta partija učiniti nešto pametno sa sobom. Nikada nisu svi članovi partije bili isti. Ne mogu biti isti, recimo, jedan Marko Ristić i jedan Jović. Pored te unutrašnje opozicije, kojoj su pripadali mnogi umni ljudi, u partiji je bujao i divljački čopor nedoučenih sirovih ljudi iz kojih se danas vrubuju najgori antikomunisti. Prešli su brzo na drugu stranu.

Početakom 80-tih, nacionalizam je bio prisutan i u partijskim i u akademskim krugovima. Nacionalisti i Akademije išli su na tajna savetovanja kod ljudi iz političkog vrha. Bio sam tada u čudnoj situaciji. Pripadao sam partiji ali sam bio veliki protivnik nacionalizma, koji su se predstavljali kao opozicioneri. Danas smo konačno svi na svom mestu. Oni su prešli u vlast, a ja sam, posle mog pisma, prešao u opoziciju.

Obračuni sa nacionalistima u to doba bili su farsa. Politički vrh bi ih izgrdio po novinama, a uveče bi sedeli zajedno i razgovarali. Ja sam, sa druge strane, mislio da se zaista treba suprotstavljati nacionalizmu. Zbog toga sam protiv sebe izazvao celu čaršiju. I nije mi krivo. Jer, sa čaršijom nikad nisam dobro stajao.

Kada je ekipa, sa kojom sam i ja bio, dobila batine na Osmoj sednici, a udarili su na njih zato što su imali nešto, skrupuloznije procene oko Kosova, mene nisu dirali. Preskočen sam na Osmoj sednici, verovatno zato jer su me smatrali apolitičkim - frajerom...

- Čovjekom sa žutim čarapama...

- Da, verovatno su mislili da ja sa svojim belim šalom i žutim čarapama imam nekakav svoj svet, da sam zanesen i da se sa svima njima pomalo zezam. Međutim, posle povratka u zemlju (za vreme Osme sednice bio sam u inostranstvu) shvatio sam da moram reagovati. Nameravao sam prvo da im napišem jedno malo pismo i

da im jednostavno kažem - stavite i mene na spisak. Ali, kad sam počeo da pišem video sam da ne mogu ništa napisati na dve, tri strane. Ono zbog čega je politički vrh Srbije najviše iritiralo pismo je to što sam ih u njemu tretirao kao budale. Razrađivao sam Smiljkovića, njegov način govora. Njegove sam ekstaze upoređivao sa šamarima, jer se lako takve slike mogu pronaći u Smiljkovićevevim metaforama. Moj način kritike za njih je bio šokantan, nisu bili navikli na takvo što i plašili su se. Postavljali su to stalno pitanje - ko stoji iza njega. Jer, valjda je i za svakog od njih neko stajao.

- *Kroz analizu novogovora u stvari ste razotkrili političku suštinu onog što se u Beogradu dešavalo tih dana, a i dali ste dobre prognoze?*

- To bi mi, možda, sada trebalo da imponuje, jer je iznet čak i redosled budućih događanja. Ali, vjerujte, da me to nimalo ne čini srećnim.

- *Da li zato što i dalje živimo sa tim strašnim jezikom, i sa politikom koja ne obećava ništa dobro?*

Globalizam, marksizam i pravoslavlje

- Nešto se ipak menja. Danas se govori u kategorijama komunizma i antikomunizma, u antibrozovskim šizofrenijama. I, drugačija su koplja ubojita. Ipak, iako se političke priče nešto razlikuju, suština je ista. To je onaj isti marktistički diskurs.

Još smo daleko od slobode ličnosti. To je naše balkansko prokletstvo.

Sada se angažujemo oko pravljenja grobova, pevanja himni i podsećanja na to gde smo bili u petom, šestom ili sedmom veku. Niko nas živi u svetu ne razume. Oni ne mogu da shvate šta se to nama događa. I tako, dok smo nekad bili angažovani oko spasavanja čovečanstva i ostvarenja klasne pravde, sada se angažujemo oko spasavanja malih nacionalnih pravdi i građenja, po mogućnosti, malo većih nacionalnih država - stvaranja velike Albanije, velike Makedonije, velike Srbije, velike Hrvatske... Čini se da samo Crna Gora nema ideju da bude velika, zadovoljava se da ostane mala.

- *Ali ima ideju da se utopi u veliku Srbiju?*

- A to, to je pogana i glupa ideja. nije čak ni ideja, već nesreća politička opsesija. Kod nas je izgleda još veoma prisutno to prokletstvo što ga nosi osećaj krivice zbog nedokrajčenih istorija. Sada bi svi da u dvadesetom veku dokrajče svoje istorije. Opsednuti su potrebom ispunjavanja Pašićevog programa, Frankovačkog programa, Starčevićevog, a šta će biti sutra, ako svi u glavi imaju takve programe, oko čega će se ti političari dugovarati. Samo oko prekrajanja granica. To su naši apsurdni.

- *Da li su izbori u Srbiji, pa i u Crnoj Gori, upravo pokazali da taj put od kolektivnog ka individualnom, od mase do građanina, o čemu i Vi govorite, još nije pređen?*

- Izbori su baš to pokazali, a opozicija je takođe pokazala da je potpuno infantilna, naročito u Srbiji. Pristali su da ih vlast tretira kao magarce. Umesto toga trebali su još pre pet-šest meseci ići do

KEPS-a i Ujedinjenih nacija, zbog te fašistike blokade sredstava informisanja, koja je imala itekako uticaj na konačan ishod izbora. U jednom trenutku, proglašavajući bojkot, pomislilo se da i opozicija konačno nešto pametno radi. No, posle malih ustupaka vlasti bojkot je prekinut.

U drugom krugu su nešto malo popravili, tim što su se ujedinili na jednom razumnom programu, čime su sasečeni svi ekstremi. Ali, veliko je pitanje šta će opozicija dalje raditi. Da li će biti dovoljno mudra da ofanzivno i u Skupštini, ali i van-parlamentarnim pokretom, kao što je bio onaj u Pragu, krene u rušenje ove užasne medijske blokade.

Opozicija je napravila grešku i stoga što u predizbornoj kampanji nije pominjala Kosovo. Ono se ne može prećutkivati, i ne može se bežati od Kosova kao od nekog ludaka u porodici. U stvari, sada svi čute. I pozicija i opozicija. Ni Milošević više ne pominje Kosovo. Kao da je sve rečeno, kao da je iseljavanje prestalo. A naravno, ništa nije rečeno. Vojska i policija održavaju neki prividni mir, ali niko ne nudi program, racionalan nacionalni program. Kosovo može da se reši na dva načina - ili da se spremamo za rat, ili da se putem sporazuma nekako dogovorimo. Mi ne možemo više čutati jer vreme ne čeka. Ponekad se bojim da je i za republiku dole kasno.

Pravo da vam kažem, ako treba da živim u nekakvoj velikoj Srbiji sa Kosovom koja bi ličila na zemlju Srednjeg Istoka, ili u maloj Srbiji, koja bi podsećala na Švajcarsku, ja bih uvek rađe izabrao ovu drugu zemlju. Stoga, ako opozicija ne može da donosi rešenje, morala bi bar hrabro da postavi pitanje, a ona ništa ne čini, bar kada je o Kosovu reč.

Začarani krug

- *UJDI je prije nekoliko meseci postavljao i pitanje i nudio dijalog?*

- Da, ujdijevci su postavljali pitanja, oni su jedan divan svet. Upravo su zato u priličnoj meri odvojeni od znatnog dela ovdašnje opozicije. Mislim da su se čak i oni u poslednjem momentu povukli, jer su shvatili da onaj ko pomene Kosovo, gubi i ono malo glasača što ih ima. Bilo je, pored njih, još hrabrih ljudi. Predstavnik zelenih Dragan Jovanović je rekao - Znam da ću izgubiti glasače ali ja moram razgovarati o Kosovu, o njegovoj ekologiji. Ne znam da li se mnogo zna o onoj tezi da je Milošević direktni zastupnik i eksponent uvoznika prljavih tehnologija, koje se smeštaju na Kosovu. I stvarno, termoelektrane na Kosovu su zastrašujuće. Donose kisele kiše i uništavaju okolinu. Pored Jovanovića, i Čanak je govorio o Kosovu. Ali na te usamljene glasove nema dogovora, i kao da ih niko nije čuo.

Ono čega se najviše plašim je da će u Srbiji posle izbora nastupiti duhovna čamotinja...

- *Mi smo već sada u čamotinji, koja nije samo osobenost Srbije, već cijele Jugoslavije.*

- Da, bio sam nedavno u Sloveniji. Prava je drama šta je ostalo od te lepe i pametne zemlje. Njeni zbunjeni i uplašeni ljudi beže iz Jugoslavije. Mogu da ih razumem, možda bih i ja bežao da sam na njihovom mestu. Ali, šta dobijaju? Jednu malu provincijalnu, klerikalnu zemlju. I moji prijatelji iz Zagreba se pitaju šta će biti s njima.

Nekako smo svi otkrili svoje narode sa užasne strane. Gledam, ovde u Srbiji, kako taj narod presreću reporteri po ulicama i kako, kad ih pitaju za koga će glasati, odgovaraju - Glasaćemo za nešto fino, za mir, za bratstvo i jedinstvo, da opet bude lepo kao pre... Naravno, misle da im to može pružiti Socijalistička partija. Milošević je upetljao narod u svoje lagarije. On je svoje sopstveno ludilo preneo na dobar deo naroda. Milošević govori veoma kratke, jasne i neodređene fraze. A narod te iste stvari ponavlja za njim, i tako, fraza za frazu - treba da vlada pravo, pravna država, radnici treba da jedu... Psihijatri veoma dobro znaju da jedan poremećen čovek na vlasti može lako da napravi začarani krug u koji se uvati i dobar deo normalnih ljudi.

- *Kažu da za stanje u Srbiji nije kriv samo Milošević, već i srpska inteligencija, koja je dugo ćutala na sve što se ovdje dešavalo?*

- Naravno, inteligencija je glavni krivac. Ona je iznela u prvi plan filozofiju velike palanke, filozofiju velike Srbije. I kada je stvar do te mere zakovala, pojavio se jedan Milošević. Inteligencija ga je prvo primila, potom je počela da ćuti, a sada mu pravi tu blagu opoziciju.

Čamotinja, koju je upravo stvorila srpska inteligencija pratiće nas još dugo. U izlozima knjižara imaćemo iste knjige o vojvodama, blesave romane, slušaćemo nacionalnu retoriku. Posle toga doći će još nešto gore - potpuna entropija, tišina.

Posle Aleksandrove diktature, sećam se tog vremena, Beograd je izgledao bedno. U tri, četiri izloga godinama su stajale iste knjige. Knjige se u stvari nisu ni štampale. Vladalo je totalno mrtvilo ideja. Mrtvilo koga se i sada plašim. Jer, to je stanje pogodno za fašizam, za polufašizam kome smo tako blizu. Mi već imamo dve, tri male polufašističke državice. Vaša se državica, doduše, još zove komunističkom. Kao da su nazivi ikad bili važni...

Novi ilirski pokret

- *Ima li nade da se nekako zaustavi to ludilo oko nas?*

- Ja sam imao sreće da proživim ceo život u Jugoslaviji. Moja se ličnost nije morala da cepa na dva dela. Sad će mnogi mladi ljudi morati, izgleda, da dožive to cepanje sopstvene ličnosti. Jer, do sada su živeli u jednoj zemlji, i osjećali su se Jugoslovenima, a ako Jugoslavija nestane oni će morati od nje da se odvoje, i od tog osjećaja pripadnosti. To prelamanje ljudskih duša, sudbina i psihologije je zastrašujuće. Ako se zaista zemlja pocepa, znam šta ću raditi. Nastaviću intenzivne kontakte sa svim prijateljima širom Jugoslavije, od kojih me nikakve granice ne mogu odvojiti.

Gdje je nada?

Jugoslavija ipak mora ostati jedan informativni prostor. Mi imamo zajednički jezik, komunikacije nam teško mogu prekinuti. Zato treba, kao što sam već rekao, održavati veze sa svim prijateljima izvan sopstvene sredine. Tako bi se mogla uspostaviti čvrsta veza jugoslovenske misli. Takva je misao na kraju postojala i prije Jugoslavije, u vreme Ilirskog pokreta.

- *Uostalom, u Beogradu jedan krug ljudi i danas, kad su mnoge veze pokidane, ima intenzivnu komunikaciju sa ostalim djelovima zemlje.*

- U krugu gde se ja krećem (Liberalni forum, Kovač, David), itekako se komunicira sa Jugoslavijom. Međutim, mnogi u beogradskoj čaršiji ne žele kontakte sa drugima. Jer, oni jedino u srbijanskim okvirima predstavljaju nešto, a kada pođu u Suboticu, o Ljubljani da i ne govorim, niko ih ne primećuje. Jer, tamo ne predstavljaju apsolutno ništa.

Srbijanci, konačno, moraju da se zapitaju - zbog čega svi od njih beže? Zašto Slovenci, Hrvati, pa i Makedonci beže od nas? Čime mi to odbijamo? Da biste sa nekim mogli da komunicirate on mora biti simpatičan, a mi izgleda nikome nismo simpatični. Mi smo agresivni i samouvereno nosimo svest o tome da nešto značimo. Iza toga se samo krije naš kompleks manje vrednosti. Mi se celo vreme branimo od velikih ideja ovog vremena, velikih tokova i bujica. Srbi nikoga nisu uspjeli da nateraju da se zaljubi u njih. Sve smo od nas oterali, sve. A narodi se, kao i ljudi, zaljubljuju jedni u druge. Niko me ne može ubediti da su Španci ognjem i čizmom asimirali Indijance. Španci su, jednostavno, nečim privoleli Indijance da se zaljube u njih. Nosili su nešto u sebi, nešto šarmantno i čarobno. Nosili su duhovne vrednosti.

Zbog toga što nismo nikom simpatični ovde se javlja kolektivna paranoja. Obično se kaže - svi nas mrze, svi su protiv nas. Tako svi postajemo zarobljenici tog psihološkog sindroma - postajemo luda nacija. Jedan se psihijatar čak ponosio svojom sintagmom - lud narod. A cela se nacija ponosi stihovima: "E lud li si Kraljeviću Marko". Imali su i Grci ratnih heroja, ali su radije pevali o svojim velikim mudracima.

Romantična i izgubljena Crna Gora

- *Dragan Veselinov je u nedavnom intervjuu za moj list rekao da Srbija ima samo dva prijatelja - Titograd i Tel Aviv. Srbi, ipak nijesu svima odbojni, očarali su Crnogorce.*

- Ta nenadana ljubav koju iskazujemo Jevrejima samo podseća na onu staru pesmu: "Nas i Rusa dvesta miliona". Više od 40 godina Srbi su tu svoju ljubav tajili. Dobro poznajem Jevreje, završio sam Drugu mušku gimnaziju, koju su zvali i jevrejskom. Naša instrumentalizovana ljubav Jevrejima ne treba. A mi nemamo ni jevrejsku pamet, ni jevrejske pare, pa ćemo im na kraju, zbog te navalentnosti, ispasti smešni. Način na koji mi izjavljujemo svoju ljubav Jevrejima je epski, uz gusle. A oni to ne razumeju.

- *A Crna Gora, kako Vam ona izgleda sa svojim ljubavima i zanesenostima?*

- Romantično i izgubljeno, kao i svi ostali. Zašto biste vi bili bolji od drugih? A ako baš hoćete da znate grozno se osećam kad vidim onog vašeg predsjednika sa brkovima i onog Đukanovića. Deluju neurotično. Vidi se da su pravi komunistički kadrovi.

Moram vam reći da je Crnogorski knez Nikola, u vreme Obrenovića, dolazio u kuću mog oca, koji je nosio Obilićevu medalju, a to mu je kasnije smetalo da dobije Karađorđevu zvezdu. Tada su bile dobre veze između dve dinastije. Naše su nacije sudbinski spetljane i povezane odavno. Vodile su zajedničke bitke i bolovale su zajedničke bolesti.

To odbacivanje srpstva koje se sada dešava u Crnoj Gori izazvala je srbijanska arogancija i svi oni razlozi zbog kojih i drugi beže od nas. Naravno, to crnogorsko bekstvo izazvali su i oni stravični događaji što su se zbivali posle ujedinjenja.

Ako su nacije istorijski fenomen, ako su države istorijski fenomen, onda je Crna Gora istorijski toliko jaka činjenica da bi bilo smešno nešto treće praviti od nje.

Istorija pokazuje da su Crna Gora i Srbija uvek bile bliske. I to je dovoljno, ako nećemo da pokvarimo te naše veze, praveći od Crne Gore nešto što ona nije.

Srbijansko svojatanje Crne Gore može samo da uništi naše dobre odnose, i meni je lično to odvratno. Kao što mi je odvratno kada dele Bosnu i kad pretenduju na Makedoniju, sa kojom smo, zahvaljujući srpskoj politici, definitivno pokvarili odnose. Jer, sada mi Makedoniju prosto guramo na bugarsku stranu. To je još jedan u nizu naših apsurdna i ludosti. Na kraju, moram vam reći da ne vidim čime bismo mi to usrećili Crnu Goru, kada bismo napravili Srbiju od Horgoša do Bara. Šta bismo doneli Crnoj Gori, kad nismo doneli ništa ni mnogim drugima. Vojvodinu smo uglavnom opelješili.

Nedozvoljeno rušenje

- *Pored osporavanja vaših političkih stavova sve se češće osporava i vaše djelo, svi oni spomenici što ste ih sagradili?*

- E to je moja lična, sudbinska drama. Celog sam sebe poklonio svom poslu. Arhitektura kojom sam se bavio je sakrarna - poklapa se sa komunističkom crkvom. Arhitekti su uvek gradili crkve, džamije, katedrale ili spomenike revolucije za vlast, uvek su bili dvorjani. Gradili su za pape, sultane, kraljeve... Kada posmatrate sve to arhitektonsko bogatstvo sa strane vi ne razmišljate za koga je to građeno. Nije vam važno da li je neka crkva jezuitska, važno je kako je sagrađena.

Veliki broj spomenika koje sam gradio posvećen je žrtvama fašizma. Ali ja sam uvek imao na umu da će doći i neka druga vremena i radio sam nešto što će ostati i posle sloma jednog režima. Zato ti spomenici nikada nisu bili pobjednički, trijumfalistički. Oni su izražavali, pre svega, večite enigme života i smrti, rata, dobra i zla. Da

ne bih razmišljao o tome da li su bliži Hrvatima, Srbima ili Muslimanima, vraćao sam se balkanskim prauzorima. To je imalo odjeka u svetu.

U ovoj navali antikomunizma već se javljaju tanušni glasovi koji se protive mojim spomenicima. U nekim drugim vremenima, kada se drugačije budu sagledavala ideja komunizma, ideja koja je impresionirala i jednog Sartra i jednog Pikasa, verovatno će se drugačije razmišljati i o onom što je ta ideja ostavila iza sebe. Do tada, Boga pitaj šta će biti sa mojim spomenicima.

Prvi udar usledio je posle pisma. U Knjaževcu su hitno, na spomenik koji sam radio natakaričili petokraku. Iako joj tamo nema mesta. Posle toga, u Čačku je čak neka budala predlagala da se ruši spomenik koji sam tamo napravio. Eto, to je sada ta moja drama. Gledam svoja dela, koja više nisu okružena samo neshvatanjem, već i strašnim neprijateljstvom. Negde, naravno, još vlada dobar odnos prema mom radu, kao u Vukovaru i Mostaru.

- Nalet nihilizma je izgleda snažno zapljusnuo Jugoslaviju, kao i cijeli post-komunistički svijet. Eto, i u Crnoj Gori se javljaju neki što bi da sruše Mauzolej. Šta vi mislite o tome, s obzirom da ste protestovali protiv rušenja Kapele?

- To je ludost. Vi znate da sam potpisivao peticiju protiv rušenja Kapele, ali bih sada potpisao i peticiju protiv rušenja Mauzoleja. Jer, rušenje je nedozvoljeno. Time sebi dajemo legitimaciju varvara i potpuno bezumnih ljudi. Van svake je pameti da ljudima jednostavno padne na pamet da prvo ruše Njegoševu Kapelu, pa potom Mauzolej.

Kad već govorimo o Lovčenu i Njegošu, moram vam reći da me neverovatno opsedala Biljarda i njena arhitektonska semantika. Posmatrajući Biljardu, tragaoh sam za Njegoševom rečju. Upravo rečju, jer tada su se projekti ugovarali verbalno, bez crteža. Reklo bi se majstoru - izgradi mi takvu i takvu kuću, na dva boja, sa toliko i toliko hvata. Sve bi se u razgovorima opisalo.

Njegoš je putovao po svetu i tamo je gledao svoje parnjake - prinčeve i kraljeve. Hteo je sebi kao vladici, kao prvom među Crnogorcima, da napravi dvorac. I verovatno je objasnio graditeljima da na četiri ćoška naprave četiri kule, u koje se ne može ući. Po meni taj je spomenik Njegoš sagradio. On je u Biljardu morao ugraditi i nešto od svog sopstvenog duha.

Intervju: Milka Tadić
Monitor, Podgorica, 1. februar 1991.

15. Hrabrost je da se krikne – NE

Bogdan Bogdanović, arhitekta i graditelj, erudita, esejist i polemičar. Čovek koji je dosta pretumbao u arhitekturi i verovatno je jedan od najzaslužnijih što se naše neimarstvo brzo oslobodilo socrealističke dogme. Zamislite čoveka koji je tvorac novog načina građenja memorijalnih kompčeka: Jasenovac, Leskovac, Kruševac, Prilep, Mostar... u vreme apsolutno neotporno dominacije revolucionarnih i ratnih simbola, koji nije pristao da se ni na jedan od njegovih spomenika i slobodišta, uređenih stratišta, bilo gde, udene petokraka.

Kad bi mogao da trguje sudbinom budućnosti, trampio bi XXI vek za XVIII-ti u kojem je Evropom, bez tada nepostojećih pasoša putovao Gete, pišući "Fausta", prevodeći "Hasanaginicu" i najlepše srpske narodne pesme.

Srbin je i u tome nadrealista. Bio bi tužan kad bi Srbija osvojila celu Hrvatsku i srećan kad bi osvojila celu Evropu.

Pred kraj prošlog rata, u 23-oj godini, teško je ranjen.

U ovom je teško ranjen, granatom narodne armije, njegov spomenik stradalim Srbima usred Vukovara.

Ovih nekoliko rečenica bi mogle biti kroki za portret Bogdana Bogdanovića namenjenim onima koji za njega nisu do sada čuli. A među pismenima je tih malo.

Borba - Valjamo se u rušilačkom talasu, u koji se splela sva naša nagomilana nemoć: razvojna, politička, vojna, nacionalna, šovinistička, dogmatska, moralna. Ne možemo reći da je ovo rat samo nekoliko heroja ili antiheroja. Niko nikog od danas ne može amnestirati od krivice. Jesmo li ga zaslužili, da li nam je istorijski sledovao kao kazna za zablude koje smo u sebi nagomilavali u ovom veku? Prolazimo li kroz neku vrstu čistilišta?

Bogdanović - Čudan rat, originalan. Ne znam da li bi se u modernom svetu mogla naći analogija ni po uzrocima, ni po posledicama. Procenjujem ga, da tako kažem, semiološki, kao jednu užasavajuću slikovnicu. Opsednut sam slikama koje viđam - ne mogu da se izuzmem iz stvarnosti - a nejasna su mi značenja. Onda se branim time što mu dajem razne atribute. Kažem: to je starački rat, rat za neostvarene ideale mladosti moje generacije, zapravo generacije mog oca. Nazvao sam ga i klovnovskim ratom. Ima nečeg klovnovskog u ovoj teškoj, krvavoj tragediji u prikazivanju glavnih protagonista. Papagajski rat! Kad gledate nosioce glavnih uloga kako nesigurno gegaju ili skakuću, motornog i otežalog tela, u šarenim maskirnim uniformama, vidite u tome nešto burleksno, komično... A to je

strahovito krvava burleska, ima mnogo jezivog u tom mizanscenu. Ako bi se još poslužio vizuelizacijama, rekao bih da me podseća na gravire Žara Kaloa o tridesetogodišnjem ratu. Ima neke razuzdane svireposti.

Po nečemu liči na moje ratovanje po Toplici, u proleće 1944. godine. Pucanje iza taraba, oko svinjaca i kokošarnika, preskakanje ograde. I bio bi komičan da nije toliko mrtvih, unakaženih, krvi, neviđene destrukcije... Gledam te kolone pogubljenih, streljanih kuća. Otkud potreba da se uništi sve što je na putu nekom u nekim ratnim operacijama, ako uopšte i postoje osmišljene ratne operacije. Pustoš koja ostaje tragičnija je od pustoši koju su nemačke kaznene ekspedicije ostavljale u drugom svetskom ratu.

Pre neki dan, pola u zbilji pola u šali - sve manje umem da se šalim - rekoh: ako im je već do rušenja, neka ruše industriju. Ona nam i onako ne valja. A ruše onu najtežu stečenu porodičnu imovinu. Čitave životne sudbine su u nju uložene.

Taj se rat odavno gleda s dve strane: srpske i hrvatske. Kako mi živimo u vreme televizije, slika nam je važnija informacija od spikerskih propagandnih poruka. Taj se rat može gledati s hrvatske i naše strane i s tih se strana prema njemu odnosi. Hrvatski intelektualci ga mogu kritikovati na svoj način. Ali to nije moj posao. Ja ga gledam s ove srpske strane i vidim kolektivnu samoobmanu najvećih razmera. Prekauzalni rat, primitivni rat, arhaični rat - sve odjednom. O mentalnim modelima, o logici, o rasuđivanju da i ne govorimo. I ako hoićete, u odnosu na neke u nama ukorenjene svete predrasude o etici ratovanja, ovaj je rat užasno nedžentlemenski, džeparoški, nizak, kriminalan. I tako bahatost, orgijanje jedne prelogične ratničke svesti, na primer u Hercegovini, dobija domaće "mitske" dimenzije: "Vino pije Kraljeviću Marko, šećer ije i rakiju pije..." Branioci srpskih sela opsedaju gradove! Ljudi se skupljaju i mobilišu, silom u taj rat teraju, pa se nazivaju dobrovoljcima!

Ne znam ni šta je cilj tog rata. Izgleda mi da se ratuje za cilj koji će naknadno, "u hodu" biti određen - ratujemo, pa ćemo videti za šta ratujemo. To je još i rat na rate, što je odraz njegove političke pozadine. Kreni - stani, rat - primirje. Nikako da uzme neki tok iz kojeg bi se videlo kuda se ide i kada će mu biti kraj.

- Kad neki rat počne obično se pokrene propagandna mašinerija koja treba da pronađe krivca za rat na onoj drugoj strani. Nešto slično, ali mnogo nejasnije, dogodilo se i kod nas. Zna li kad je ovaj rat počeo, ko ga je pokrenuo?

- To je ozbiljno pitanje: ko je kreator rata? Politička i vojnička dijalektika hoće da nas ubede da je sve počelo s progonima Srba u Hrvatskoj. Koreni rata su mnogo dublji. Nije li sa "osmom sednicom" komunista Srbije započeta jedna ratoborna regresija koja se sve više zahuktavala, zasnivajući se na fascinacijama atavističkog samoodržavlja Miloševića. Ili još dublje, započinje s onim nesrećnim, apсурdним XIV kongresom Partije, kada se ta partija rasturila. Zamislite: da je tada pala na pogodno tlo jedna sasvim civilizacijska reč "konfederacija" i da smo se na vreme oko njenog značenja razjasnili, mi bismo sada živeli u miru. Da je u toj partiji na vreme

pala reč "socijaldemokratija", da se to dogodilo na tom sramnom kongresu, mi bismo danas izvesno imali višepartijski sistem s velikom verovatnoćom da vodeće mesto ima nekoliko partija jugoslovenske kosmopolitske orijentacije, umesto ovih nacionalno-republičkih.

A posle svih ovih strahota opet ćemo razgovarati o konfederaciji, ukoliko i za nju nije dockan.

To su počeci rata. A koreni rata su u blokadi svesti, zloupotrebi mentaliteta svog naroda i - da se ne varamo - koreni rata su u ličnostima. Smatram svojom obavezom da pre svega govorim o svom srpskom okruženju. I zato jasno kažem: koreni rata su u jednoj ličnosti, jednoj našoj vrlo slavnoj ličnosti.

- *U najmanju ruku u dve.*

- Dobro - u dve, ako mislite i na nekog iz potaje.

- *Zaprepašćen sam nad činjenicom da se dugi istorijski proces okupljanja južnoslovenskih naroda i razvoja jugoslovenske ideje razbija tako brzo, za tren. I to na besmislen način.*

- Jugoslavija, jugoslovenska ideja, jugoslovenstvo i pridev jugoslovenski - to je veoma raširen spektar pojava. Bilo je i naivnih i glupih "jugoslovenstava", od "Sokola" do ideja, i prakse Petra Živkovića i Aleksandra prvog. Pravo je jugoslovenstvo, valjda i jedino, shvatanje ovog prostora kao polikulturalnog prostora slobodnog intelektualnog protoka ideja, znanja i stvaralaštva. Imam dvadesetak prijatelja u raznim krajevima zemlje s kojima sam u intelektualnom srodstvu, s kojima ću to biti i kada ovakve Jugoslavije ne bude. Ta Jugoslavija slobodno intelektualno povezanih ljudi, koji slobodno odlučuju, za mene će uvek postojati.

Titov iskonski greh nije ni Kominternu ni Vatikan, već duh sugerirane superiornosti, svemoć nemoćnih duhom, diktatura banalnosti, vlast konferencijaša, mesnih zajednica, radničkih saveta. Taj mali čovek, čovek mali duhom, morao se reprodukovati, uzdižući jednog od svojih naslednika u rang Cezara. Reč je o monokulturalnom mentalitetu koji je uveliko pripreman u prethodnom periodu, mentalitetu boraca, vojnika partije, revolucije, nacije, vere. Milošević je Cezar duha te nemoćne svemoći i to je osnova njegove vladavine srpskim dušama.

Šteta! Ja sam, inače, jugoslovenski prostor doživljavao kao kompleksan, složen i uživao sam u njegovoj polimorfiji. Bio sam srećan što mogu da uđem u kuću mog prijatelja muslimana, što me je on upoznao sa svojim prijateljem hodžom, a ja shodžom razgovarao o sufitskoj mistici. Srećan što se na tom prostoru susreću jezici, kulture. Mađarska, rumunska, albanska, italijanska... Velika je bila prednost Jugoslavije baš ta njena kosmopolitska osnova. Na žalost, oni ljudi koji su to bogatstvo smatrali prokletstvom, doveli su nas do ovoga. Uvlače nas u male nacionalne ljuštore.

Otkud ti naši nacionalni autizmi, želja za vraćanjem u prošlost, za zatvaranjem. Pastoralno se vraćajući u ideje prošlosti Srbi zaboravljaju da je Srbija bila mala i omeđena, da je patila od intelektualne klaustrofobije. Išla je u ratove da bi se oslobodila tog kompleksa. A kada je uspela da izađe iz te tesne košulje, načinjene su

sudbonosne greške. Ima u našem biću nekog svojatanja. Srbijanci, Šumadinci, recimo, smatraju da su države, pa čak i kraljevi njihovo vlasništvo. Tako se između dva rata nije moglo shvatiti da Jugoslavija nije svojina Srbije. Setimo se Velmar-Jankovićeve izreke: "Srbija i njena Jugoslavija".

- *Srbi su više nego drugi rasejani po celom jugoslovenskom prostoru pa otuda valjda i ta nacionalna osetljivost na pokušaje razbijanja Jugoslavije. Pogotovu kada je reč o Srbima u balkanskoj dijaspori. Kod njih je nacionalizam jače izražen.*

- Jači je nacionalizam van matice. Dobro, da ih ne osuđujemo za to. Ali mislim da nikada nije kod njih bila uspostavljena hijerarhijska linija interesa između Srbije i srpstva. Prosto rečeno - srpstva nema bez Srbije, a Srbija bi, možda nesrećno, mogla da opstane bez srpstva. O tome naši sunarodnici izvan Srbije moraju da vode računa. I danas. Mi smo imali trenutaka kada su nas oni olako bacali u teške situacije, verujući da će ih Srbija lako zaštititi. Oni ubiju debilnog prestolonaslednika Franca Ferdinanda, a Srbija iskrvari i sahrani trećinu stanovništva. Možda je to što sam rekao surovo, ali je tako. I uz to sebe smatraju misionarima srpstva. To preuzimanje vođenja Srba u Srbiji od strane Srba izvan Srbije nemože biti zdravo. Pristigne montanjar u ravni Stig i postane srpski Mesija. Pristigne montanjar u pitomu Vojvodinu - onaj što liči na figure iz muzeja madam Tiso - i toj staroj, mudroj Vojvodini nešto naređuje, zahteva, ispostavlja račune. Ili, kada je reč o izbeglicama. Jadnicima. Srbi su ih primili. Ali, malo komože da ostane miran gledajući na beogradskim ulicama luksuzna izbeglička kola vukovarske registracije s razuzdanim momcima i devojkama, a srpska deca ginu na Tovarniku. To, ipak, ne može.

- *Što li su Srbi toliko odbojni prema konfederaciji ili katonizaciji, ili bilo kom novom državnom ustrojstvu u kojem bi, opet "živeli u jednoj državi", ali ne u unitarnoj?*

- To govori i o mentalnom stanju nacije koja pravi grešku za greškom. Stalno je u zakašnjenju i okrenuta je prevaziđenim modelima. Ne može ništa novo da smisli i ponudi. To, u najmanju ruku, govori o velikom nedostatku političke mašte. I to se događa u svetu u kojem buja politička mašta! Menja se pojam granica, država, nacija, suvereniteta! Evropa je nešto sasvim novo... Šta su danas države, regioni, gradovi. Mi ćemo uskoro imati međunacionalne i međudržavne konurbacije, supergradove koji će obuhvatati čak tri države - Holandiju, Belgiju i Nemačku. U tom vremenu naši vidici treba da budu zasnovani na jednom spisu nacionalne, intelektualne i filozofske bede s idejama XIX veka, takozvanom memorandumu, zastarelijem i od Bizmarkove i Kavurave političke i tehnologije ujedinjenja! Zar mi treba da dovršavamo nezavršene poslove Pašića(1) ? Ako taj Pašić nije mogao u ondašnjim okolnostima da ih završi, kako neko uopšte misli da se tomože dokrajčiti u sadašnjim okolnostima.

Gde nam je nestala politika mašta? Sećam se kako je nad "osmom sednicom" lebdeo paranoidni strah od nekakvog političkog prevrata, od toga da će reč "socijal-demokratija" biti javno izgovorena.

Jedan je profesor - valjda profesor marksizma - odmah posle sednice optužio "porazene snage" da upravo snuju taj sablazni prevrat!

- *Srbija je potrošila ceo XIX vek da stvori svoju državu. Mukotržno, ali uspešno. I ceo XX vek da stvori Jugoslaviju. Da bi se sada, valjda razočarana, vraćala idejama Garašanina.*

- Često sam o tome razmišljao, Srbi i Hrvati su u dugom vremenskom periodu živeli u dve višenacionalne zajednice, u dva komonvelta. Oni u austro-nemačko-mađarskom, mi u turskom. U tim se komonveltima nisu stvarale kompaktne nacionalne teritorije i sve je bilo izmešano. U Vojvodini, u Slavoniji, imali ste recimo, jedno slovačko, pa jedno srpsko, pa jedno hrvatsko selo. Beograd je u turskoj imperiji bio višenacionalan grad. U tursko vreme trgovačke firme su najčešće imale po tri kompanjona - jedan Srbin, drugi Turčin, treći Jevrejin. To su bili neki početni znaci kosmopolitizma... A onda nas je sve zahvatilo ludilo-nasilnog homogenizovanja teritorije i pravljenja malih nacionalnih država, snovi o velikoj Srbiji, velikoj Bugarskoj, o velikoj Albaniji.

Najviše političke mašte i političke racionalnosti imali su tada oni umni ljudi - od Rige od Fere do Svetozara Markovića i Tucovića - koji su razmišljali o balkanskoj konfederaciji švajcarskog tipa kantonizacije i samostalnosti u jedinstvu... Kada bismo danas razmišljali u idealnim slikama, ako je to uopšte moguće u ovo vreme, opet bi se trebalo vratiti Balkanu, posmatrati ga kao celinu, naći za sve nas rešenje kompatibilno Evropskoj zajednici. Balkan bez vojske i bez heroja. A unutrašnje granice u tom trenutku neka budu kakve jesu, to više i ne bi bilo bitno.

Na žalost, gledam sada Srbiju, izdvojenu, usamljenu, u neartikulisanom političkom haosu. Tako je u ljudskim glavama, u osećanjima. Dosadašnju indoktrinaciju, socijalistička i marksistička, do te mere je bila površna da se začas raspala. Nju nasleđuje nacionalistička indoktrinacija, realno istorijski dublja i stoga opasnija, mnogo opasnija. Nepoznavanje istorije i geografije omogućava kaos u ljudskim glavama. Otkrivam sa zaprepašćenjem da mnogi Srbi u Srbiji veruju kako su u Slavoniji malte ne nastanjeni samo Srbi. Konfuziji doprinosti i opozicija sa svojim političkim batrganjem, bez ikakve ozbiljne političke artikulacije, bez kontrapozicije o Kosovu, za primer. Ja sam je izbrisao ne smatram je nikakvim značajnim faktorom u našem političkom životu. Trebaće dosta vremena da se uspostavi drugačiji status srpske opozicione političke svesti.

- *Profesore, ako je do istine, intelektualci, pogotovu mlađi, studenti Vaših naslednika za univerzitetskim katedrama, najčešće izbegavaju odlazak na ratište*

- Vrlo je teško odupreti se ratu. Ali, pokret otpora mora da počne u meni samom. Kažem: JA se izuzimam iz rata. JA se izuzimam iz mirnodopske kulture prećutnog pristajanja na rat... paradoksalno je, međutim, ali je neophodno da u jednoj civilizaciji kolektivnog autizma, pokret otpora počinje od otvaranja ličnosti, od pojedinaca. Kažem svojim mladim prijateljima: treba se suprotstaviti ratu lično, intelektualno, fizički, prostorno, duhovno. Tu počinje bitka za pravi

integritet. Čuvajte se, deco, integrisanja i kolektivnog integriteta. Šta znači "nacionalni integritet"? Šta od vas zahteva, a šta nudi i po koju cenu? I zašto?

Jedna buduća "kultura izuzimanja" sudariće se, kad tad, sa svim našim šalozbiljama, borcima revolucije, vojnicima partije, svetosavskim vitezovima nacije, apologetima jedine prave vere. A kada se ti "izuzimatelji" nađu u sukobu sa "patriotima", sečenje jezika neće faliti... mislim na sečenje jezika gobumilima... No rizik se mora preuzeti. Vidite, vojnici partije postali su vojnici nacije. Skidaju petokrake do kojih im je nekad bilo sujeverno stalo i zamenjuju ih dvoglavim orlovima koje smo mi, prestonička deca u Kraljevini ironično zvali "dvokokoškama". Bio je to već tada velikogradski sukob "kulture izuzimanja" i "kulture učešća", kolaboracije...

Jedno neurotično neregularno vreme traje već dugo. Desetak godina ljudi ne znaju gde su, šta će biti u buduće. A pet poslednjih godina, vukli su ih namitinge, pokretali su im emocije, objašnjavali "događanje naroda", pripremali ih za rat, a to im nisu kazivali. Čak i da nije užasa koji su usledili, to su izgubljene godine za mladog čoveka. Znam to iz ličnog iskustva - meni je okupacija odnela četiri godine koje nisam mogao nikako da nadoknadim. A da ne pominjem da ova generacija najpre treba da izdrži sve strahote rata i da će mnogi koji prežive nositi u sebi dramu srpskog, ili hrvatskog, svejedno Vijetnama.

Mislim da će se Srbija, kad-tad morati otrezniti i osloboditi svog ljubljelog arhetipa solunca, vojnika partije, vojnika revolucije, vojnika nacije, vojnika prave vere. Računam na mladost pametne, radne i vredne Srbije, mudre Srbije. Mislim da će početi da poklanja svoj glas sumnjičavima i nevernima. Neće se uplašiti povika "izdaja, izdaja" niti za to ima razloga... Ja bih voleo kad bi se neko danas usudio da nabroji ko su sve svojevremeno bili "izdajnici svojih zemalja" - od Romena Rolana i Andre Žida do Tomasa Mana - tek da bi se videlo ko je stvarno spašavao čast nacije.

Vidite šta se sve dešava sa Valjevcima, rezervistima koji su se vratili kućama posle bombardovanja kod Tovarnika. Nisu oni ni izdajnici ni kukavice, već razložni ljudi koji neće da učestvuju u nekim besmislenim bitkama. Bila je potrebna i izuzetna hrabrost da jedan čovek i dva njegova druga okrenu svoj transporter, napuste kolonu i dođu s njim do Skupštine Jugoslavije. To su predznaci nekog budućeg političkog nadrealizma, neke buduće srpske političke kulture, iznad sramne stvarnosti... Umeti dobro viknuti: NE!... To je sad najvažnije.

- *Ali se to "ne" obično kaže sa zakašnjenjem.*

- Tačno. Trebalo je "ne" reći još pre nekoliko godina.

- *Ali, tada jegromoglasno rečeno "da".*

Na žalost, na onim mitinzima. Velike liturgije sa Ušća, sa Gazimestana, ponoćne zakletve da će se hapsiti nevini ljudi, obećanja da će se deliti oružje - treba li se sad čuditi užasnom ishodu stvari. Znamo uzroke, znamo ih bar mi, naivci, koji verujemo da u mehanici događanja vlada reč, redosled uzroka i posledica. Uzroke znamo, uzroci su u nama. Krivci su među nama. Pa ako hoćete - i ubice su

među nama. Ne vidim treba li mnogo pameti da se to dokaže. I sve to za fikciju jedne Srbije ni na nebu ni na zemlji, koja se, razume se, nikadane može ostvariti. U to ime pokrenut je jedan težak točak, jedan zamajac banalnosti, zamajac emocionalne vulgarnosti. On se sve brže okreće, pokreće druge točkove. Biti protiv toga nije lako. Skače se u žrvanj. Ali reči - hteti, smeti, a pre svega umeti reći ako veliko "NE"! - stvar je morala, stvar je stila života, ali je i stvar samoodržanja.

Ne, ne pristajem da učestvujem u unazađivanju Srbije. Hoću da je uključimo u kosmopolitizam... Opsednut sam onim što se događa u Evropi, u svetu, u svim tim sjajnim mešavinama ideja i ljudi. Vidite koliko ima blistavih apatrida u savremenoj kulturi. Skoro da je svaki treći mladi bračni par u Evropi neka čudna kombinacija: muž Kanadanin, žena Izraelka, a deca govore holandski... žena Nemica, muž Italijan, a deca govore francuski...

Često razmišljam o XVIII veku, najlepšem po mom mišljenju. Tada je Evropa imala možda stotinak državnica, kneževina, protektorata i bila praktično bez granica. Kad ponovo, ko zna po koji put, čitam Kazanovine memoare, uživam u toj Evropi po kojoj se šeta taj slatki šalabajzer, vešt (ili nevešt) sa ženama.

Evropa je tada najviše bila Evropa, bez unutrašnjih deoba. Kasnije su, silom, nastale glomazne nacionalne države s pojmovima i ideologijom teške nacionalne industrije i nacionalnih Krupova iz kojih nastaju modeli mišljenja zasnovani na nacionalnim homogenizacijama. Taj je nain mišljenja sa grdnim zakašnjenjem stigao i kod nas. Eto ga i u smederevskoj željezari i u memorandumu.

- *Otkud to da stalno tražimo redefiniciju ciljeva iz prošlosti i da smo slabi prognozeri budućnosti?*

- Često sam o tome govorio i po nešto zapisao. Slutio sam da nam nailazi zlo, osećao sam, video na koju stranu stvari kreću. Ali ovakav kovitlac nisam mogao prognozirati. Nisam ga mogao zamisliti. Moć mog prognosticiranja pala je na ispitu. I kada bih Vam sada bilo šta rekao o tome šta nam se još može dogoditi, bio bi to čist "vavizam". Ne znam čak da li su destruktori našeg života, sposobni da u naše sukobe stvarno uvuku i Evropu, ali mi se čini da to žele.

- *Čujem kako se pominje da je ovo prvi smušeni rat u kome Srbi učestvuju...*

- Drugi Prvi je bio onaj s Bugarima. Kažu - mi sada ponovo imamo Slivnicu. Brzoplet rat, a nacija moralno nije pripremljena za ratovanje. Vojska u rasulu, jututunski vladar!

Poređenje bi bilo tačno da cela Slivnica nije trajala samo nekoliko dana sa neuporedivo manjim žrtvama.

- *Mislite li da će na kraju ovog rata Hrvati biti u boljem položaju od Srba?*

- Neće jedini proći mnogo bolje od drugih. Ovaj rat je već izgubljen i podjednako su ga izgubili i Hrvati i Srbi. Razorena su dobra, nastalo je razaranja u ljudskim dušama. Moralne posledice su stravične. Gledano sa srpske strane pitam se: Šta će biti kada se shvati koliko ima laži u ovoj ratnoj propagandi koja nam bez prekida

ubacuje u glavu pobjednička osećanja: mi smo negde umarširali nešto oslobodili, nešto zauzeli. A šta smo to zauzeli i oslobodili?

U mašti se, ponekad, obraćam mladima rečima: zašto biste se deco prepustili frustracijama svojih očeva i dedova. Oni koji vas danas teraju u rat imali su dovoljno vremena da obave zadatke koje sada vama trpaju u nedra i šalju vas da grizete slavonsko blato. Ako se od vastraži da ginete za srpstvo, pitajte zašto niko od njih nije poginuo za srpstvo u proteklih pedeset godina... Takvima kao što su današnji pozivari imali smo običaj, mi deca, predratni dečaci, da dovikujemo: "Ej, jesi li ti onaj što si poginuo na Kajmakčalanu!"

- Kako Vam, kao graditelju, izgledaju strašna i mnoga nepotrebna rušenja u ovom ratu. U vazduh se dižu mostovi, granate padaju na kulturno nasleđe neprocenjive vrednosti.

- ... Dali ste mi, na žalost, lični šlagvort... Kada je stigla vest da je bačen u vazduh most na Savi kod Jasenovca, ostao sam nem. Masivan, betonski most. Mora da je užasna bila detonacija. Spomenik se nalazi udaljen vazdušnom linijom kilometar od mosta. Spomenik je elastičan, vibrira. Svojevremeno je model spomenika - cveta ispitivan na dejstvo vetra u aerodinamičnom tunelu. Predviđeno je da izdrži i najjače bure. Ali nije predviđen da izdrži detonacije u svojoj blizini.

U Vukovaru je, na žalost, teško oštećen, praktično uništen spomenik na Dudiku. Stradao je, po svemu sudeći, od srpskih minobacača. Branioci srpskih sela ruše spomenik ubijenim Srbima iz prošlog rata! Govorim to s olovom u otežanoj duši jer mi je to jedno od najlepših dela. Igrom slučaja, upravo je taj spomenik na naslovnoj strani "Svetske arhitekture" u broju koji mi je, ironijom sudbine, zimus posvećen. Ali, nemam prava da sebe sažaljevam kada znam da je u tom istom Vukovaru stradao jedan ceo korpus starog baroknog dvorca, zgrade izuzetne lepote, koju je gradio daleko veći majstor od mene.

Stražno je. Kao da ruše mene, moj zanat, moje učenike. To je ravno osećanju da neko vaš gine, a vi ste nemoćni... Ne znam šta je bilo sa spomenikom u Klisu, ispod tvrđave. A tvrđava je bombardovana. Ipak, ne dozvoljavam sebi da patim - ta je tvrđava neuporedivo vrednija od mog nevelikog spomenika. Težak je osećaj kad čovek vidi da se razara nešto što je slagano vekovima, što predstavlja govor tih vekova, smisao postojanja. Čijom voljom? Nedotupavih i neukih vojaka koji oduvek smatraju da u kulturi ima mnogo mekuškog i suvišnog. Oni odlučuju hoće li ih dići u vazduh... Ko je tražio da se puca na katedralu u Šibeniku koja je unikat zidarske i klesarske veštine, izuzetno delo naših dalmatinskih klesara. Ona nije sazidana, ona je sklopljena od kamenih blokova koji su međusobno na suvo spajani. Granate su je probušile na dva mesta. S obzirom na njenu filigransku nežnu konstrukciju, ta oštećenja mogu biti fatalna... Splitska luka je bombardovana. Tu je Dioklecijanov palata koja više vredi nego svi mi u svih šest republika zajedno. Ko na to ima pravo?

Da li je Dubrovnik na redu?

Napomena:

1. Nikola Pašić, srpski političar druge polovine XIX i početka XX veka

Intervju: Mirko Đekić
Borba, Beograd, 12. oktobar 1991.

16. Imamo privid slobode

Bogdan Bogdanović je jedna od prvih "Žrtava" takozvane "antibirokratske" revolucije. Na Osmoj sednici CK SK Srbije našao se među "Porazenim" snagama. Od 1982. do 1986. godine bio je gradonačelnik Beograda. U penziju se povukao 1987. godine kao profesor istorije grada i mentor specijalnog kursa "Simboličke forme" na Arhitektonskom fakultetu. Autor je više desetina knjiga i radova o gradu i arhitektonskoj fantastici. Projektovao je dvadesetak memorijalnih celina koje predstavljaju prekretnicu u savremenoj memorijalnoj arhitekturi. Sa gospodinom Bogdanovićem raazgovarali smo nakon prošlonedeljne tribine o Dubrovniku.

Pančevac - Čitav radni vek posvetili ste izučavanju grada. Recite nam nešto o sukobu gradskog i vangradskog.

Bogdanović - Taj sukob postoji, praktično, od kada postoje gradovi. Još su arijevcima, kad su silazili u područja civilizacija u dolini Inda razarali velike gradove, a u svojim spegovima nisu umeli da opišu ratničke podvige jer jednostavno nisu imali pojam za grad, nisu znali šta je to. Za nomade gradovi su uvek bili privlačna, ali zabranjena mesta. "Stari zavet", "Kuran", "Ilijada", puni su citata o uništavanju gradova. Interesantno je da su, po pravilu, potomci tih osvajača gradova postajali nosioci sjajnih gradskih civilizacija.

Današnji čovek se, bar prividno, ne plaši grada. Gradove ugrožava gradoljublje. Iz čežnje za gradom, a mnogo više iz očajanja, prema velikim gradovima teku velike lokalne seobe naroda. U najbližoj budućnosti te seobe biće veće od one koja je dva milenijuma posle razaranja Troje uništila Rim i mediteranski svet bacila u potpuni haos.

Marginalno, neobrazovano, nedoučeno, proletersko, nekultivisano, negradsko stanovništvo hrli u gradove. Kada broj stanovnika grada pređe određenu cifru, on se obnavlja spolja, mehaničkim priraštajem i to je normalan proces. Ali ti ljudi moraju prihvatiti gradski način života, običaje, ponašanje, manire... Oni moraju suzbiti netrpeljivost prema gradu, privoleti se dubljim normama gradskog života.

Danas, uzgred rečeno, grad se samorazara i svojim nenormalnim rastom, svojom veličinom. U megalopolisima se bugi pravi urbanitet, gibi se, da tako kažem solidarnost među građanima, intima, poznanstva, uzajamno razumevanje. Aristotel je govorio da grad ne treba biti veći od prostora dopiranja ljudskog glasa, ne misleći, naravno, na fizičko prostiranje glasa, već na mogućnost komunikacije i održavanja kontakata između građana, mogućnosti da

građanin čuje i da bude saslušan. U ogromnim urbanim sredinama to nije moguće i onda nastaje disonancija, nastaju gradske gerile, porast kriminala, otuđenje, a kod nas još pseudogradske, folklorne subkulture, "jer kod nas ne postoji under-ground subkultura već folklorna.

- *Mržnja prema gradu je, dakle, glavni razlog razaranja gradskog prostora u ovom ratu?*

- U uzavrelom vremenu, kakvo je ovo, netrpeljivost prema gradu poprima patološke oblike. Pravi seljak kad dođe u grad lakše se uživljava od polugradske ili prigradske čoveka. Polugradske svet je hendikepiran jer je napustio svoj etnički milje, a još se nije uklopio u novi, gradski. Ljudi koji žive na prilazima gradu, u prigradskim naseljima, na periferijama, ljudi koji su stigli u gradove, a da još nisu shvatili gde su stigli, ljudi koji su prikraćeni ili im je sujeta ugrožena, ljudi koji su bez posla, bez prihoda, izbili su u prve redove boraca u ovom ratu. Postali su vojvode, vojskovođe, ratnici, zaslužnici. Oni osećaju duboku averziju prema gradu i gradskom stanovništvu. Oni su na putu da stvore novu buržoaziju čime se završavaju svi ratovi. Ratovi često i nisu ništa drugo do oružane migracije. Kad ovo kažem ne mislim da su ove osobine svojstvene nekoj naciji kao naciji, već je reč o dostignutom civilizacijskom nivou.

- *Kako ocenjujete period posle smrti Josipa Broza? Da li je rat bio neizbežan u zemlji koja je 45 godina provela pod nedemokratskim režimom?*

- Ja sam naivno verovao da je moguća transformacija komunizma u Jugoslaviji u društvo slobodnog tržišta, i da je tu promenu moguće izvršiti mirnim putem. Da se na partijskim kongresima češće čula reč socijaldemokratija, da se Partija podelila na levo i desno krilo, na, uslovno rečeno boljševike i menjševike, da je nakon toga uspostavljen višepartijski sistem i sprovedeni izbori i uspostavljene ostale demokratske institucije i kontrola vlasti, danas bi stvarnost bila radikalno drugačija. Pretpostavljam da je to bio scenario Zapada, ali su stvari izmakle kontroli, u prvom redu zbog eksplozije nacionalizma.

Jugoslavija je imala šanse da prva uđe u evropski sistem i sa Markovićem je to moglo da se desi, ali je sve učinjeno da do toga ne dođe. Da je na vreme pregovarano o konfederalnim odnosima i da je oko toga postignut sporazum, rata ne bi bilo.

Iako je teško reći kakva je uloga "mračnih sila", i sivih eminencija, kakvi sve interesi velikih sila postoje, šta se sve krije u glavama oficira i političara, ne verujem da je našu situaciju neko smislio. Ona je toliko apsurdna da nije mogla biti smišljena. Niko nije mogao da smisli da se Slobodan Milošević ponaša ovako arogantno i inadžijski, da braneći Jugoslaviju sruši Jugoslaviju, da navodno braneći Srbiju sruši Srbiju, da sve dovede do nule. On je "genije" nihilizma i demon nihilizma, on samorazarajući nagon nosi u sebi, i prenosi ga na druge.

- *Da li su pripreme za rat počele još posle "istorijske" Osme sednice CK SK Srbije?*

- Činjenica je da je propaganda za rat sprovedena kroz duhovnu sferu. Romani Dobrice Ćosića, davali su, sve u svemu, ipak idiličnu sliku rata. Za razliku od, recimo, ratnih romana Dragiše Vasića. Isto tako ratni filmovi u kojima Bate Živojinovići ubijaju Nemce na snopove stvarali su kod nekih slojeva naroda iluziju da je rat onakav kakav nije. Veliku odgovornost snosi i akademski serkl i intelektualna i ova druga čaršija koja je stvarala atmosferu da je srpsko-hrvatski rat neophodan, neizbežan, da će biti dobijen i da je, maltene, koristan.

S druge strane, nije postojala antiratna protivteža.

- *Šta mislite o ideji nezavisnih intelektualaca da napišu "antimemorandum"?*

- To je zdrava ideja, ali joj je, figurativno rečeno, jedina mana što je racionalna, a kod nas danas ništa što je racionalno ne prolazi. Realizacija te ideje mora da počne od sistematske promene mentaliteta. To nije neizvodljivo u savremenom svetu - i toi se najbolje vidi u razlici mentaliteta u dve nemačke države. Zapadni Nemci su solidno prevaspitani, nema sumnje. Zatim, treba shvatiti da je lepše živeti u zemlji sa više kultura, nego u monokulturnoj sa više religija, nego samo sa jednom. Stranci su shvatali vrednost jugoslovenskog multikulturalizma bolje nego mi - prednosti raznolikosti pejzaža, folkloru, nošnji, običaja, arhitekture, tipova ljudi...

Pa Balkanu pojedinačna rešenja nisu moguća, niti trajna. Odnosi između balkanskih naroda se moraju rešavati globalno. Mislim da polazište "antimemoranduma" koji bi nabacio neke od takvih ideja, treba da bude demilitarizacija Balkana, dosledno razoružavanje, simboličan značaj granica, isti standardi ljudskih prava, stvaranje objektivnog informacionog prostora i, neizostavno, slobodno tržište. To su preduslovi za normalan život na Balkanu.

Neposredni ciljevi nezavisnih intelektualaca? Pa da jedni drugima pomognu da žive u mraku! Možda nam predstoje godine mraka i mračnjaštva, verskog, nacionalnog i svakog drugog.

- *Prokomentarišite tezu o Srbima kao "božanskom" i "kosmičkom" narodu. I, uopšte, šta je to "dobar Srbin"?*

- Metafora o božanskom narodu je smejurija i ja je u krajnjoj liniji ne razumem. To je znak teškog primitivizma i liči na jevtin okultizam. Kreatori takvih metafora treba da pre razmisle šta sve tom "božanskom" narodu nedostaje, u memoriji i u stvarnosti - nedostaje formiranje nacionalne svesti. U uspomenama manjka aristokratija, prosvećeni apsolutizam, nedostaje pravi obrazovani kler. Da imamo milion dobro obrazovanih jezuita oni ne bi lupetali o Srbima kao kosmičkom narodu, već bi teološke teme na neki fini način povezali sa nacionalnim. Kad je već o jezuitima reč, zamislite da jedan francuski intelektualac vernik, tipa Tejar de Šardena objasni Francuzima da su "kosmička nacija". Ceo bi se Pariz tresao od smeha.

Dobar Srbin je pametan Srbin. Srbin kosmopolita, Srbin koji se ne plaši da živi u "velikom svetu" i da taj svet priziva k sebi, dobar Srbin je laička pojava sa laičkim shvatanjem kulture, dobar Srbin je odelio nivo religije i nivo opštenja sa Bogom, sa apsolutom i on voli svoj samostalni religiozni život. Dobar Srbin je onaj koji shvata da

Srbi, rasejani po Balkanu, mogu da žive samo u simbiozi sa drugim narodima. To je srpska politika i intelektualci bi odavno trebalo da utuže u glavu svakom Srbinu, od Garašanina naovamo. Dobar Srbin treba da ima nagon ka integrisanju, nasuprot danas dominantnom nagonu ka izdvajanju i zatvaranju. Onog trenutka kad se ovo ludilo okonča, kad postane jasno da je srpski velikodržavni projekat bio težak promašaj moraćemo početi iz početka svi na ovim prostorima. To će biti vreme novih balkanskih patriotizama, koji će se zasnivati i povezivati na, da ga tako nazovem, "filozofskom erotizmu". Na Balkanu može da se opstane samo ako se ljudi vole.

- *U novogovor su ušla nova značenja termina "neprijatelj", "izdajnik" i njima sličnih. Kakav je položaj intelektualca koga su aktuelne vlasti anatemisale?*

- Čudna je situacija - postoji privid slobode štampe, možete da napišete svašta, da vređate ljude, da Miloševića nazovete magarcem i da zbog toga ne budete osuđeni. Ali nemoguće je da Miloševića pitate neke stvari, pogotovo neki ljudi to ne mogu, ja ne mogu da odem na televiziju i da ga pitam šta je sa Kosovom, šta sa olako obećanom brzinom, ko je odgovoran za rasturanje Jugoslavije, za izbijanje rata, za besmislene žrtve koje su pale... Imamo privid slobode, a defakto su neki ljudi pod apsolutnom medijskom i svakom drugom blokadom i izloženi hajci.

Naš današnji novototalitarizam ne uzbuđuju toliko finalni proizvodi mišljenja već tehnologija mišljenja. Nije problem šta ću reći nego kako ću reći. Ne šta mislim, nego kako mislim. Forme mišljenja su na udaru. Ljude nije iritiralo što sam kontrirao u idejama niti što sada pričam protiv vlasti, već način na koji to radim. Mišljenje menja znak, ali to je isti diskurs. Promenjene su vrednosne kategorije, ali je mehanizam isti. Prisiljeni smo da se suočavamo i mirimo sa klišeima, u politici, u kulturi, u jeziku... a i to je sve neka vrsta totalitarizma.

- *Kako reagujete na optužbe da ste bili bliski bivšoj strukturi vlasti i da ste bili "državni arhitekta"?*

- Bio sam graditelj. A graditelji, otkad je sveta i veka, grade po nalogu careva, kraljeva, velmoža, kondotijera, bankara. Posle, ako su bili valjani graditelji, njihovi se naredbodavci pominju, ukoliko se pominju, više po njihovim no po sopstvenim delima.

Bliži primer: Treću internacionalu niko neće pamti po Zinovjevu, pa ni po Lenjinu, već po Tatlinovom spomeniku, bez koga nema nijedne istorije moderne umetnosti... U okvirima morala mog zanata trudio sam se da budem apsolutno samosvojan, o čemu, valjda, svedoče moja dela i moje knjige. Ne, ja se ne moram odricati ni svojih dela ni svojih knjiga. Ne bih bio srećan da iza mene ostaju tomovi marksističkih, neomarksističkih i, docnije, marksističko-antimarksističkih rasprava. Učestvovao sam u vlasti, "učestvovao", ako tako može da se kaže, četiri godine i imam razloga da razmišljam da li je to bilo pametno, i da li se zbog ove ili one tuđe gluposti ili svinjarije trebalo povlačiti. Možda ću jednom zaključiti i da je trebalo. Ali to su danas sasvim idilični, mirnodopski razgovori. Danas je reč o drugim, mnogo težim ostavkama - političkim, moralnim,

intelektualnim, o ostavkama onih koji snose ma i deo krivice za desetak, dvadesetak hiljada mrtvih, za osakaćene mladiće, za sluđenu mladost, za ubistva na Kosovu, za varvarski razorene, sažežene gralove. Kad se sve završi, ko ostane čista obraza stojim mu na raspolaganju a nastavimo ovaj razgovor.

Intervju: Nenad Živković
Pančevac, 7. februar 1992.

17. Kosmički simboli Bogdana Bogdanovića

"Mostar je, zna se, jedan od najboljih, najposebnijih gradova koje je čovek sagradio u ovom delu sveta", reči su gospodina Bogdana Bogdanovića, profesora, arhitekta, skulptora, urbaniste, pisca, filozofa, bivšeg gradonačelnika Beograda i počasnog građanina Mostara prilikom otvaranja monumentalnog Partizanskog spomenika žrtvama antifašističkog otpora 41-45. izgovoreno sada već daleke 1965. godine.

Ovaj sinkretični umetnik svetskog glasa i ugleda, renesanski čovek na pragu 21. veka, postavio je tom prilikom, a posmatrano iz ovih sadašnjih tragičnih okolnosti u kojima se nalazimo, rekla bih i (gotovo) jedno proročko pitanje:

"Kako će ovu građevinu tumačiti posle nas? Šta će u njoj videti, šta će doživljavati? Hoće li im ona štogod reći? Hoće li i deca naše dece videti u ovom spomeniku sliku nekog čudnog, ponosnog i humanog grada, dignutog kao fatamorgana negde između neba i zemlje? I hoće li u njemu prepoznati svoj grad u jednom davnom, ponosnom i teškom vremenu kada je najteže od svega bilo biti i ostati čovek?"

Za takve ideale iginula je čitava jedna mladost Mostara (sedamsto pedeset uglvnom dvadesetogodišnjaka, među njima i 13 narodnih heroja, imaju svoja imena isklesana u kamenu), palo je više od hiljadu žrtava fašističkog terora. Svaki deseti Mostarac nije dočekao slobodu, svaki treći stanovnik akrtivno je učestvovao u antifašističkom otporu.

Esad Elezović u 21. godinki ubijen u Jasenovcu, Pero Markulin u 21. na Sutjesci. Vinko Džidić u 29. na Mamuli, dr. Leon Štem u 35. u Janjini, Nedžad Arpadžić u 19. u Staroj Gradiški, Slavko Balać u 27. u Lepoglavi, Nazif Dolić u 35. u Dahauu, Ahmet Dizdar u 29. u Norveškoj, Milivoje Vučetić u 21. u Mostaru, Salih Islamović u 34. u Bengaziju, Luka Janjić u 23. u Trstu, Ismet Milavić u 33. u Norviku, Tripo Uljarović u 23. u Nevesinju, desetoro Vukovića...

Nasumce čitamo njihova imena na kamenim pločama spomenika u obliku presečenih stabala podignutog u čast razuma, razumevanja i ljubavi među Srbima, Hrvatima, Mjuslimanima, Jevrejima i svim ostalim poštenim i čestitim ljudima.

Ovim poginulim mladićima i devojkama mostarski i beogradski pesnik Svetislav Mandić posvetio je stihove:

*"Svakog dana ja bih s njima da
se razgovaram,
bole li ih mrtve ruke bez pušaka,
bole li ih mrtve usne bez osmeha".*

Ovaj spomenik koji u sebi nosi mrtve (podsetimo se motiva žrtve u Zidanju Skadra na Bojani, jednoj od najboljih i najtragičnijih pesama u

našoj narodnoj poeziji) bio je; iako na prvi pogled zvuči paradoksalno; vedar i razdragan postavljen u gradskom prostoru i pejzažu uz nasade mediteranskog zimzelena niskog rasta - ruzmarina; lavandu; zelenu i sivu santolinu i kadulju; kao da u sebi odslikava čitavu Hercegovinu, kanjon nemirne planinske reke boje tirkiza, sure i strme hercegovačke hridi, dakle, kamen i vodu, zelenilo i svetlost, baš sve karakteristično za Mostar. U njemu je i veliki broj kamenih ploča skinutih sa starih mostarskih kuća i oblutka iz Neretve, šest stepenastih terasa poput krovova, a na samom vrhu poput večnog plamena krug sa štitom nazvan "kosmos" sa znacima sunca, meseca i zvezda kao krajnji cilj čovečanstva. Ti kosmički simboli Bogdana Bogdanovića otvaraju čudnovata prostranstva ka kojima je čovek oduvek težio, tražio se u njima, pomerao je stalno prema njima granice svojih oduševljenja i saznanja.

Danas, na žalost, spomenik nije ni vedar ni radostan. Ne šetaju njegovim kamenim laticama zaljubljeni sa rukama spojenim u najčistijim osećanjima, ne osmatraju voljeni grad sa njegovih bolnih visina, nema više bezbrižnih šetnji u suton kad zvezde padaju po njegovim kamenim cvetovima. Sada ga opsedaju jahači mržnje, rušitelji lepote, umesto cvrkuta ptica i cvrčaka u letnjim zvizdanima zastrašujuće odjekuju eksplozije. Ranjen je spomenik sa svim univerzalnim vrednostima, krvavi, teške su i duboke njegove rane... Tu su ideje ponižene, a viši oblici inteligencije uništeni. Došlo je do sužavanja svesti, dogodila se sramota.

Tim povodom primio me je gospodin Bogdanović čiju smo izjavu objavili u prethodnom broju "Slobode". Za one koji je nisu pročitali, ponavljamo glavnu misao:

"Mostarski spomenik i po svojoj arhitekturi i po svom duhu je simbol jugoslovenske kulture. On nije ni srpski, ni hrvatski, ni muslimanski, a svima pripada, veže i nosi formulu iznad ovih podela. A sada je proskribovano sve što je proizvod jugoslovenske kulture... sve ono što je bilo u ljudskim srcima čisto, a toga ima jako mnogo, toga je bilo mnogo i poslednjih godina..."

Sloboda - Na pitanje da prokomentariše najnovija zbivanja u Beogradu - miting opozicije 9. marta i okupljanja studentske i školske omladine, g. Bogdanović kaže:

Bogdanović - Nade u bolje će biti onog trenutka kad razbijemo, sad ću upotrebiti pravu reč, medijski fašizam. Kad ljudi kao što sam ja, a dobar je broj takvih ljudi, dobiju priliku da dođu na prvi program TV, počće da se raščišćava situacija. Ali upravo da ja ne bih došao na taj program, male tajne krvoločne grupe fašističke ispisuju mi već po drugi put po hodnicima ustaške oznake. Mi se ovde sada osećamo kao Jevreji 1933. god. u Nemačkoj. U svemu tome, ma koliko teško i neprijatno bilo, ja nalazim veliku moralnu potporu za svoj stav koji je već dobro poznat, jednom rečju, ponašam se ni po babu ni po stričevima.

To je upravo pritisak u strahu da se ne čuje moj glas, jer, vidite, vi pominjete sve moje javno ophođenje sa delovima bivšeg

jugoslovenskog prostora (intervju za HTV, u "Slobodnoj Dalmaciji" i "Borbi") izuzev Srbije. U Srbiji moga glasa nema. Borba se jedina usudila i napravila taj hrabri gest-intervju sa mnom, a inače ovo sve stiže okolo, preko Skoplja, Splita, Prištine, Sarajeva.

- *Na moj komentar da se taj glas ipak daleko i dobro čuje i da ima odjeka u glavama i srcima poštenih ljudi, g. Bogdanović nastavlja:*

- Očigledno ja ipak nešto krupno predstavljam, ne znam šta kad se na mene troši tolika energija, pa, ako hoićete, i tolike pare. Za poslednjih 5-6 godina koliko je samo TV emisija napravljeno protiv mene, koliko je štampano hartije, plaćenih pisaca i pamfletista angažovano, da ne govorim o onima koji su me pratili, prislušivali, ogromna tehnika i ogromne pare tek da sam ja ponekad ponosan, više su potrošili nego sve što mi je moja domovina dala za spomenike koje sam gradio. Nije mi, ipak, jasno u čemu je ta moja velika važnost za ovaj režim. Pretpostavljam da se režim u Srbiji užasno, panično plaši nekoliko pitanja na koja nema odgovora. Šta je sa Kosovom, to ne postoji, uzgred budi rečeno, ni opozicija ga ne postavlja. Drugo pitanje je za Miloševića još teže. Zašto sad prihvata ono što je mogao da prihvati pre godinu dana.

- *Mislite na konfederalni oblik preuređenja zemlje?*

- Na žalost, više nema konferencije za koju sam ja bio od prvog trenutka. Mi bismo danas imali neku, kakvu-takvu Jugoslaviju, ne bismo imali nekoliko hiljada mrtvih, razorene i uništene gradove, pola miliona Hrvata i Srba beskućnika. Pitanje je sada ko će se od njih vratiti, imaju li gde da se vrate. Kao đavola se boje tih pitanja. Da se vratimo, ako hoićete, na onaj poslednji nesretni 14. kongres SKJ. Da je onda prihvaćena slovenačka opcija, sve bi išlo drugim putem. Verovatno bi došlo do prirodne podele partije na dve, recimo jednu evrokomunističku i jednu socijaldemokratsku, javile bi se i druge partije, sve do nacionalnih. Višepartijski sistem bi ušao zakonomerno i pokrio bi celu teritoriju Jugoslavije i sve bi išlo drugačije. Na ova pitanja će morati ne samo da se odgovori nego i da se odgovara

- *To što u Beogradu uporno ostajete i pored otvorenih pretnji i pritisaka, je li u pitanju neki inat, pogotovo što Vas mnogi gradovi zovu da u njima živite: Sarajevo, Skoplje, u Mostaru ste počasni građanin.*

- Znae šta, jednom reči, i ja sam hajduk, nisam ni ja pile od žute vate. Neću banditima da dozvolim da me oteraju iz moga grada kad sam već dvesto godina ovde.

- *Kako komentarišete situaciju u Bosni i Hercegovini uoči i naročito nakon referenduma?*

- Preksinoć sam Dževadu Karahasanu rekao, a za njegov časopis "Izraz" pišem svoju arhitektonsku biografiju u kojoj još nisam došao do Mostara, eto vidite i sami kako se ona iz dana u dan nastavlja i komplikuje, mom dragom Dževadu sam rekao da imam želju da saopštim bosanskohercegovačkoj javnosti ponešto. On mi je obećao da će nekoga poslati, ali niko nije došao, pa će ovo biti prilika da sad nešto kažem. Da bi izjava bila upućena mojim sunarodnicima u BiH, Srbima u BiH, bila bi jednostavna:

Braćo Srbi, birajte drugoga vođu i tražite nove učitelje, tražite nekoga ko će vas učiti da živite u miru i skladu sa ljudima i sa vremenom u kojem živite. Ratosiljajte se tih histerika i ludaka koji su nas doveli do ovde i, sva je prilika, ako ih ne zaustavimo da će nas dovesti do samog dna. Govorim sad kao Srbin. Najteži poraz će iz svega ovoga izvući srpski narod, a taj će poraz biti moralni, duboko psihološki. Uzmite samo ovaj rat. Svi su ratovi strašni i prljavi, ali smo svi mi vaspitavani i ratovali smo u ime neke pravde, držali smo se nekih ratničkih normi, viteški su bili, a sad smo uvučeni u najprljaviji i najružniji rat u svojoj istoriji, koji smo, uzgreb budi rečeno, izgibili. Što su teritorije u nekom neodređenom statusu to ne znači ništa. Taj poraz, taj moralni poraz srpske nacije će i naši unuci i praunuci morati da ispaštaju.

- *Onda nije čudo što Vas nema na TV Bgd!*

- To što vama sada govorim ja bih od slova do slova, razume se, i tamo rekao. A to ću doživeti, ako uopšte doživim. Jer, mi živimo u nekoj čudnoj smesi užasne diktature, u nekoj vrsti medijskog fašizma i privredne demokratije. Miloševiću možete sad baciti uvredu u lice i govoriti sa omalovažavanjem, a mnogi to već i čine, sve on to trpi, samo ne trpi ova 2 - 3 pitanja: šta si uradio sa Kosovom, (od onog njegovog čuvenog niko ne sme da vas bije, iseljavanje se sa Kosova nastavlja i zašto nisi prihvatio konfederaciju i da uštediš ljudske živote i da spasiš jednu generaciju, a sad bi hteo konfederaciju al' sad to više nema. I opozicija nosi jedan deo krivice za zaludivanje srpske nacije) osim časnih izuzetaka oko Ujdija, reformista i raznih antiratnih i sličnih pokreta. Nije ni ona učila pravim stvarima, ali, da se razumemo, ja ih podržavam u osnovnom da se ovo mora promeniti, i glasam za njih, iako im idejno ne pripadam.

- *Da li je noć nakon referenduma u Bosni i Hercegovini opametila ljude?*

- Opametila ih je, verovatno. Samo, takvi užasi ostavljaju strašne ožiljke. Kako će sada da se osećaju, da opet krenem od Srba (neka svako krene u svemu od samoga sebe i svojih) oni Srbi koji su sa čarapama na licu bili na barikadama kad siđu u čaršiju i da sa svojim komšijama razgovaraju. Treba mnogo mudrosti i strpljenja da se koliko-toliko ožiljci svega ovoga ratnog stanja ublaže.

- *Što kaže Mirko Kovač, imamo hiljade invalida i osakaćenih, uskoro će početi i sportska nadmetanja ratnih invalida, trke u kolicima...*

- To je užasan greh tandema Milošević - Tuđman što su do te mere zavadili narode. Na prvom mestu moj sunarodnik Milošević i zbog izvesne vremenske prednosti, jer je prvi počeo da preti i da diže histeriju, što je izazvalo reakciju u Hrvatskoj i dramu koja je sad u punom paroksizmu.

- *Šta trenutno radite?*

- Ulažem velikenapore da radim jer u ovoj situaciji je uspeh ako uspete da zadržite konzistenciju svoje ličnosti. Nisam siguran da će taj rad imati svoje konačne rezultate u knjigama, mene čekaju u

"Svjetlosti", pišem knjigu iz serije prostora knjiga kartela, prvim i tu voju arhitektonsku autobiografiju...

- *Ali da apsurd bude veći, kod nas više ne važi ni stara istina da graditelji nestaju a dela im ostaju, jer kod nas je i to obratno, dela im nestaju, a graditelji nam, na svu sreću ostaju.*

- Sve je to u pitanju, hartije nema, ne štampa se, sve je to isto kao i sa spomenikom. Radim kao da ćemo se održati, a ako se ne održimo, nećemo biti ni prvi koje su takve stvari raznele.

- *Nadam se da ćemo Vas uskoro videti u Mostaru na nekoj tribini ili promociji, kad behari procvetaju.*

- Oni već cvetaju, pretpostavljam, rado ću doći, ali ja ne znam kako se sad dolazi do Mostara...

Upravo stiu vesti o barikadama oko Mostara, događaji se sve više komplikuju ali se nadam da će se barikade do izlaska ovog teksta ukloniti i stanje u gradu normalizovati. Kakve li ironije da se pominje kafana "Pretprazničko veče", Alekse Šantića, a po kojoj je veliki pesnik bio omiljen od svih, baš svih građana Mostara. Kada je umro, čitav grad mu je bio na dženazi (sahrani). Ljudi su znali da ide u dženet, raj, a svi zajedno su ga voleli i slavili. O tempore, mores!

Inače, da bi se stiglo, treba stići do Sarajeva, treba proći jedno 2 - 3 neke tamo državice, nastavlja g. Bogdanović, tamo preko neke Romanije, ne znam šta bi me sve na tom putu čekalo.

- *Gospodine Bogdanoviću, (sigurno pratite vesti) čak i ako se probijemo preko tih silnih brda i dolina, ne možemo ući, za sada, ni u Mostar.*

- Ipak se nadam ovih dana će se to na međunarodnom planu rapčistiti. Atak na moju kuću, moj dom, jest što ovdašnja vlast trpi teške poraze. Da je bilo pametnog čoveka ovde samo se trebalo držati onoga što su nam rekli iz sveta, pre godinu, dve, tri. A rekli su nam - nema promena unutrašnjih republičkih granica, morate poštovati manjine i autonomne statuse, morate i gotovo, a pošto je srbijanska politika pravila celu tu predstavu sa tim velikim svesrpskim pokretom sa Karlobagom, Karlovcem i dalje linijom do severne granice, a pošto su obećavali državu u kojoj će svi Srbi živeti na okupu, a sad moraju lepo da priznaju da će doći tačno na ono što im je već rečeno na početku, samo između tog početka ovoga današnjeg trenutka dogodio se stravičan rat, stravična zavada među narodima, silni ljudi su ostali bez domora, popaljena su sela, gradovi, to su sve zločini, nema druge.

- *Govorili smo o ulozi i odgovornosti pozicije, opozicije i o alternativnim pokretima, da isto pitanje postavimo i kad je reč o inteligenciji i ovde i svugde, o ulozi g. Čosića kojeg smo pominjali u vezi sa samim otvaranjem spomenika.*

- O njemu govorim sa osećanjem tuge. Mi smo ga posle rata, Beograd ga je prihvatio kao dobro naše seljače, pa još i pisac, pa prvoborac, pa opančići, bio nam je simpatičan. Moja mama ga je zvala - onaj naš učitelj. Iz njega se posle izrodio pogrešni učitelj. Ovu neverovatnu glupu, pogubnu prvenstveno po sebe, a onda i po sve druge ulogu, Srbija igra u ovom glupom teatru apsurdna koji je i on režirao.

- *Dok u isto vreme mnogi mladi ljudi beže u inostranstvo, beže od rata, od mržnje, od besposlice, besperspektive...*

- Bojim se da je to jako doslovno sprovedena namera da se otera sve što je pametno. Jer, smisao tih malih etničkih figura o kojima smo već govorili, a šta je to, molim vas, danas etničko, gde sad toga ima u svetu, gde vi sada možete da nađete bilo koga ko je etnički čist, i šta to uopšte znači i kako se to oduvek zove. Te male palanačke veličine nastoje da dođu u poziciju da budu prvi u svojoj selendri. Ta kultura je onda pokrenuta protiv univerzalizma, kosmopolitizma i protiv toga da ljudi barataju nekim stvarima opšteljudskim idejama, onda se vraćamo na priče o prošlosti, onda izmišljamo istorije, dovršavamo ih. Velika nevolja i Srba i Hrvata, i ostalih balkanskih naroda jeste što imaju nedovršene istorije, sad treba popraviti ono što istorija nije učinila. Smešno. Istorija je već danas jedna prevaziđena kategorija u svetu.

Intervju: Selena Seferović
Sloboda, Mostar, 24. mart 1992.

18. Odisej u carstvu Hada

Verovatno bi danas i Jovan Cvijić bio proglašen za nedovoljno kvalitetnog Srbina, pošto mu probuđeni profiteri patriotizma ne bi oprostili što ih je u svojim etnopsihološkim izstraživanjima podsetio i na živopisne mane. Kulturni i politički establišment Beograda s lakoćom je oprostio opozicionarima različitih provenijencija kritičnost prema aktuelnom režimu, ali ne i akademika Bogdana Bogdanovića, koji je, osim vlasti, analizirao i narod koji joj je overio mandat. Ekspresno je zaboravljeno njegovo stvaralaštvo renesansne širine, koje obuhvata filozofiju, bezbroj arhitektonskih projekata, urbanizam, tone crteža, desetak ezoteričnih knjiga (poput "Zaludne mistrije", "Urbsa i Logosa", "Gradoslovara", "Krug na četiri čoška" ili "Mrtvouzica"), pa je decenijama jedan od nauvaženijih profesora Beogradskog univerziteta promovisan u izdajnika i, ako se ne varam, jedinog disidenta na prostorima skraćene Jugoslavije.

Spomenici Bogdana Bogdanovića u Kruševcu, Vukovaru, Mostaru, Čačku... bitno su uticali na evropsku sakralnu arhitekturu i ušli u sve svetske antologije. Kada je 1987. osnovama Svetska arhitektonska akademija, gospodin Bogdanović je primljen među prvih 40 redovnih članova. Jedino što ga eventualno može naljutiti je bil, o kakvo podsećanje na desetogodišnji boravak u SANU, odakle je spektakularno izašao 1981, ali mu ova institucija ni do danas nije izdala ispisnicu. Nespোরазumi sa Akademijom su izgleda tradicija porodice Bogdanović, jer je Milan Bogdanović u pristupnoj besedi govorio o svim aspektima stvaralaštva i biografije jednog nedovoljno poznatog francuskog pisma ", da bi se nakon gromkih aplauza zahvalio #besmrtnicima" i objasnio kako je literatu o kome je tako ubedljivo pričao jednostavno - izmislio.

Odnos prema akademiku Bogdanoviću nakon Osme sednice dovoljno je ilustrativan za stanje političke (ne) kulture, pošto je neslaganje sa njegovim političkim stavovima tanak argument za dugogodišnju protomajstorovu javnu izolaciju, što podrazumeva čak i izostavljanje sa spiska zvanica prilikom dodele nagrade za književnu kritiku koja nosi ime njegovog oca.

Stav - U "Umetnosti" iz 1965, koja vam je posvetila ceo temat, je i fotografija na kojoj ste u čučućem položaju zagrljeni sa Dobricom Ćosićem. Njegova pompezna rehabilitacija počinje kad i vaše povlačenje u "unutrašnju emigraciju".

Bogdanović - Naš zagrljaj izgleda temperamentan i istovremeno nežan, pa nekome fotografija može izgledati i erotično. A radilo se o iskrenom prijateljstvu, koje je prošlo različite stepene bliskosti sve do

definitivnog razloga. Nakon kratkog ratovanja i teškog ranjavanja obreo sam se u "Mladom borcu", gde je Dobrica kao "spomenar" već bio ugledna figura. Zbog urođenog srbijanskog kompleksa koji se raspilavljuje nad seljačićima i opančićima, u Beogradu je uživao velike simpatije: moja majka ga je zvala "onaj vaš učitelj". Nakon te njegove najbolje faze, malo po malo hvatao ga je demon vladanja dušana, ali koliko god je imao iskustva u političkim mahinacijama, toliko nije mogao realno da se nmetne u pravim sferama duha. Zato je izabrao nekakav srpski duhovni međusloj, krenuo je na dušu mase, ne usuđujući se da se okrene iole složenijem ukrštanju savremenih ideja. Široku publiku je zamajavao sumanutim govorancijama koje praktično ne podležu analizama. Mnogi današnji poremećaj srpske pameti dobrim delom potiču od te njegove agresivne ad-hoc retorike.

Dobrica je intelektualno-politički formiran u oskarovskom periodu, koji je podrazumevao žestoku angažovanost. Ja sam se u to vreme već povlačio u tajne oblasti svoga zanata. Možda je tu i bio pravi početak razlaza. Nisam ga smatrao posvećenim da bih ga uvodio u svoj svet. A i nije se ni dao posvetiti. On je bio taj koji posvećuje, pa, zamislite, čak i prosvećuje. Držao je simpozijume o svemu i svačemu, između ostalog i o arhitekturi i urbanizmu, a ja sam samo slegao ramenima. Nisam hteo, nisam ni umeo, nisam ni mogao - imao sam moralnu zadržku, da budem i ja "angažovan". A bila su to, kao po nekoj direktivi, vrlo "angažovana" vremena. Tako je moglo i ispasti da sam od jednog simpatičnog čoveka bio optužen za socijalistički estetizam.

- *Ako se ne varam, autor tog termina je Sveta Lukić?*

- Pogodili ste. Ja sam njega iz šale prozvao radikalom, jer je, kao i svi pašićevci, po svakom vremenu nosio kišobran.

- *Prošle godine ste u "vremenu" jedan esej posvetili Ćosićevim intelektualno-političkim metamorfozama. Da li je aktuelna državnička karijera samo nastavak prethodne karijere?*

- U jednom trenutku sam poverovao da se Dobrica prihvatio mirotvornog predsednikovanja kako bi okajao sukrovicu za hiljade izginulih i osakaćenih, ali, sada, već posle prvih govorancija, bojim se da još nije došao do tog stepena moralne samosvesti. Naravno da nije on sam izazvao rat, ali je suviše dugo bio crni anđeo Srbije. Njegovi su romani, didaktički po karakteru, bili svojevrsna apoteoza nacionalnog rata. I tu je ogromna razlika u odnosu na **Dragišu Vasića** koji je iskreno mrzeo rat i ratne laži. Ne znam samo kako može sada, nakon izgubljenog prvog, drugog i trećeg rata, i proćerdane srpske ratničke časti da prodaje isti propovednički stil. Bar bi stil trebalo izmeniti: i to može biti neka vrsta izvinjenja!

Bojim se da se krivica, u njegovoj uobrazilji, konačno, ne sruči na sve srpske glave. Možda će se, u sledećim fazama, baviti zlom sudbinom srpskog naroda, zatim inherentnim, kosmičkim zlom koje nacija u sebi nosi, da bi na kraju ispala neka drvena filozofema kako smo propali, jer za bolje nismo ni bili. I **Hitler** je poslednjih dana, u svom bunkeru, proklinjao Nemce što nisu bili na visini njegove,

dozvolite - retorike. Dotle će, verovatno nešto slično već izjaviti Solženjicin, za ruski slučaj.

Jer, Dobrica nikada nije bio sasvim samostalan: prvo je sledio Šolohova, kasnije drugovao sa Tolstojem, misleći da će ga sa njim uporediti. Međutim, Lav Nikolajević je bio grof koji se oblačio kao mužik, dok našem Tolstoju, ni pored evidentnih napora, ne uspeva da zadivi lorda. Da zabavi, da. Da zadivi ne. Za razliku od njega, recimo Matija Bečković bar je donekle postmoderno, dakle, dvostruko kodiran. Prvi kod su gusle, mit i magija jezika (što može i da prenese), ali kad ostane civilna pojava, u tom civilnom kodu, njegova frastička, čegovizacija nema smisleno čvrstu celinu. Čim ga izbacite iz sveta njegovih vukodlaka, on postaje dislocirana ličnost. Dobrica; na žalost, iako diskodiran, čvrsto je lociran i nepomerljiv. Nevolja je što to u velikoj meri počinje da važi i za celu našu nesrećnu naciju.

- *Kao začetak demokratizacije srpske političke scene najčešće se pominje Dobrica Ćosić i njegov Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja, pri čemu se potpuno ignoriše liberalno krilo u CK SKS u kome su, osim vas, bili Ljubinka Trgovčević, Vasa Milinčević, Jovan Deretić, Petar Živadinović...*

- Ivica Stambolić (sa kojim vredi biti prijatelj) bio je jedan od ubeđenih pristalica slobodnog tržišta i liberalne ekonomije. Tako sam ga bar razumeo. Već i kao privrednik, znao je zašta se zalaže. Staložen čovek koji ume da razgovara sa ljudima, imao je osobine odgovornog državnika i ubeđen sam da bi i po svojim ličnim osobinama i po svojim procenama uspeo da mimoide katastrofu. Posle Miloševićevog dolaska u GK, ja sam drugu polovinu mandata proživio kao u snu. Miloševića nisam u to vreme ni primećivao, tako reći, osim kad je jednom zarežao na mene nakon nekog mog na moj način, dakle za većinu slušalaca i učesnika, zagonetnog analiziranja površnog i lažnog, kliširanog kritikovanja nacionalizma. Uostalom, bio je dobar dečko, i, sve do tog tihog režanja, vrlo ljubazan, čak i servilan prema meni.

Doduše, i ja sam se rogušio na Dobricu, na primer. Ne da sam predosećao, no sam stvarno znao da će nam navući veliku nesreću na glavu. Znao sam, pa zato, valjda nisam ozbiljno ni shvatao taj njegov odbor. Znao sam ga kao totalitarnu ličnost čija bi "sloboda" trajala od ponoći do jutra. Videćemo, vrlo brzo, kako brani ljudska prava i pravda logore kojih nema, u šta je, očigledno, "ubedio" i Mazovjeckog, pa je ovaj zgađen pobeo iz mračnog "Gedžistana".

No, ja sam gradio, crtao, pisao svoje graditeljsko-alhemijske traktate, vodio jednu sumnjivu alternativnu "Seosku školu za filozofiju arhitekture" i sve to pokriva članstvo u Partiji, mada prilično neubedljivim, jer prava je partija ipak bila tamo gde su bili i oni. A oni su bili svuda: Dobrica(1), Isaković(2), Marković(3), Medaković(4), Stojković, pa sa njima i Mića Popović, čak i pametni Mihiz(5). Oni su bilieksteritorijalni centar partije, a ja nekakav šugavi mistik od koga ni klasa ni nacija nisu imali šta drugo da očekuju do da zbunjuje zdravu narodnu pamet... Pazite, narod se već onda uveliko potmulo događao u kulturi, Milošević je samo došao da dovrši stvar, a onaj Vitezović(6) da je istelali.

I zato je moje pravo rođenje, alhemijsko, došlo onda kad sam otišao u opoziciju, a oni, svi manje-više prvo u pravu vlast. Stvari su, najzad, bile došle na svoja mesta. Sad smo čisti, pa možemo i da razgovaramo. Oni mogu da vrednuju moje spomenike, od kojih mnogi više i ne postoje, a ja njihove knjige, ako odlučim da ih stvarno pročitam. Doduše, sad su malo zbunjeni i razbucani. Neki su vidljivi na vlasti, neki uz nju, neki pomalo protiv nje, drugi su u Deposu, treći van njega. Svojevremeno su kolektivno potrčali da podrže Miloševića, a sad su prešli na stgranu Vođinih kritičara.

Ali, zašto o tome uopšte govorim? Toliko se poslednjih godina dogodilo u kulturi Srbije da su i moji spomenici, čak i oni koji su srušeni, i moji traktati, i njihove knjige i slike, socijalno i nacionalno celomudrene, već uveliko pokriveni slojem arheološke prašine. Ostaju dakle, još samo nemilosrdne "arheološke" provere smisla i vrednosti stvari, a to bar mi, generacija, nećemo doživeti, pa se eto nismo imali ni rašta svađati.

- *Mada, kako rekoste, u životu niste napisali nijednu marksističku rečenicu, ubrajaju vas u neveliki broj posleratnih intelektualaca leve provenijencije.*

- Ubrajaju me, šta bi drugo. Ispilio sam se negde tamo baš u vreme čuvenog "sukoba na levici": Ristić, Breton, Krleža, moj otac. "Pečat"(7) je za mene ostao opštejugoslovenski reper. U to vreme i sam sam nešto šepRTLjao po gimnaziji. Došao sam u sukob sa "školskim" komunistima, na čelu sa budućim akademikom Mihajlom Piljom Markovićem. Bile su to slatke detinjarije, u jednom idiličnom vremenu, bez obzira što sam posle morao u dva - tri navrata da dopunjavam partijsku biografiju zbog nekog nejasnog, navodnog gimnazijskog "trockizma". Dakle, ako tradicionalna oznaka još nešto znači, i danas sam "levi". Prihvatam tu oznaku čak i radije no nekad kada je imala politički smisao. U svetu pitagorejskih naspramnosti biti "levi" znači biti na drugoj, pogrešnoj, neveštoj, ženskoj strani sveta, biti u nesporazumu sa mnogim prvim i pravim, tvrdim, jasnim, muškim patrijarhalnim, dakle - "desnim". Odgovara, zar ne?

Ako meni nije bilo lako sa tom mojom partijom, nije ni njoj, izgleda bilo baš lako sa mnom. **Zoran Gluščević**, koji je još od pojave "Misterije" uzeo na sebe da prati moje "leve" (u pitagorejskom smislu) devijacije, neonadrealističke i dekadentne, taj je posao obavljao uglavnom savesno. Pišući o mojoj drugoj knjizi "Urbs i Logos" nije propustio da skrene pažnju na početne otvoreno idealistike propozicije. Čovek je lepo, i na vreme, upozoravao da sam opasan podanik. Zato nikoga ne treba da čudi što je jesenas uzeo vrlo aktivnog učešća u kampanji protiv moga nacionalnog izdajništva.

- *Jedna od teza Slave Đukića u "Kako se dogodio vođa" je da bi Jugoslavija (ipak) bila očuvana, a Srbija se izborila za promenu svog ustavnog statusa da nije bilo Osme sednice.*

- To je tačno, s obzirom, da je Đorđe Stojšić(8), ako dobro pamtim, već dolazio u Beograd sa prilično pomirljivim stavom, dok bi situacija na Kosovu verovatno išla u aktuelnom pravcu, ali sa mnogo više izgleda da zauvek ostanemo prijatelji. Drugačije ne umem da

odgovorim kako i zašto zadržavati teritoriju na kojoj živi 90 odsto nesrpskog stanovništva. Najvažnije je bilo rastati se od Albanaca prijateljski, ostaviti im na besu da nam čuvaju spomenike i sećaju se da smo nekada živeli zajedno.

Godinama ve razmiaošljam kako bi bio razrešen jugoslovenski slučaj da je na XIV kongresu Partije prihvaćena slovenačka platforma ili da srpski komunisti nisu onako stupidno reagovali i na samo pominjanje termina socijaldemokratija i višepartijski sistem. Ne bi bilo krvi i rata, zacelo, Srbi u krajinama bi se borili za svoje mesto pod suncem pred UN, uz svetske simpatije koje sad nemaju. A ovako, komunistička dogmatska "konzerva", uspela je ono, bar što se Srba u Hrvatskoj tiče, što ni Paveliću nije pošlo za rukom.

Kad razgovaram sa zapadnim novinarima, odmah im olakšam posao potvrdivši da sam 40 godina bio u Partiji. Ljudima lakne, pošto u Beogradu ne mogu da "nađu" nijednog, bar bivšeg komunistu. Dalje im objasnim da su u svakoj komunističkoj partiji postojale dva suprotstavljena mentalna i karakterna profila: menjševički i boljševički. Prvi, kritički raspoložen prema svojoj stranci, prozapadno orijentisan, pa je bilo pitanje vremena kad će se izboriti za socijaldemokratsku opciju. Ali, kao što reče **Breton**: "Iz Rusije uvek duva neki vetar kretenizma!" I tako je duvao i u vreme tog kongresa i produvavao šuplje glave. Boljševici su arlaukali što im neko prlja ideološku čistotu partije (onaj nesrećni admiral(9) je čak umro od sekiracije), ali kad je došlo do raspada komunizma iz njihovih redova su izašli najjednom najcrnji nacionalisti, najogavniji antikomunisti, a zatim fašisti i nepravoslavci. I u toj Rusiji, nesrećnoj, najmračniji fašisti potiču baš iz redova bivših enkavedeovaca. Od dželata postali su verski ludaci. Kad vidim **Prvoslava Ralića** kako se krsti, onda to shvatim, razume se, samo kao bezazlenu parodiju ruske drame.

- *Neki vaši poznanici tvrde da je za Vas Osmo sednica predstavljala prvo veliko otrežnjenje, a posledica rata - drugo?*

- Moja pripadnost partiji imala je u početku, elemente verske konverzije. Do pedesetih godina osećao sam se kao hrišćanin koji je iskreno primio novu veru, ali se nije mogao do kraja osloboditi paganskog u sebi. Docnije sam to pagansko svesno negovao i sve više uvodio u svoja dela. Valjda me je zato toliko obuzimao sveti (ili blaženi) Avgustin. Paganski intelektualac, koji je prešao na drugu stranu, ali je sačuvao nešto od svoje blistave gnostičarske pameti i unosio je u raspaljenu, opsednutu kolektivnu volju ranog hrišćanstva. Isповedajući često i stvari koje nisam mnogo cenio, tešio sam se da je i Bramante pristao da bude dominikanac (ukoliko to nisam uobrazio). Mikelandelo je, svaki put kad bi se naljutio na papu, pretio da će otići u Istanbul, primiti islam i tamo graditi džamije. A zašto i ne bi tako što učinio? Moja jedina prava vera bila je vera brojeva i znakova i od njenih prvila nikada nisam odstupio. A ostalo je sve bila stvar procene do koje će se mere svesno učestvovati u ovostranim ljudskim glupostima.

Mora biti da su došla neka vrlo mračna vremena kad o tako zatamljenim ličnim stvarima možemo govoriti ovako mirno. Da, ja Vam

sad mirno priznajem da sam bio svesno podeljena ličnost, i to saopštavam čak sa nekim ponosom. Nije reč o dvojnomo kodu, kao kod **Bečkovića**. Reč je o dnevnom i noćnom, pravom Bogdanu. Drugi je pisao "Zaludnu mistriju" i gradio čardake ni na nebu ni na zemlji, a onaj ubogi, prvi, stvarno je doživeo veliko lično oslobađanje nakon te Osme sednice i pisma koje je poslao CK SKS.

Želeo sam, dakle odlučio sam bio samo da parafraziram jednu jedinu rečenicu: "*Čujem da nema nikakvih spiskova nepodobnih - molim vas stavite me na te nepostojeće spiskove!*" A onda je, najednom, iz mene provalilo četrdesetogodišnje iskustvo. Reči, mine, likovi, bene, zapenušane gubice, uzvrtele guzice... čitav jedan svet u kome sam proživeo svojih četrdeset graditeljskih godina i svojim pripadništvom otplaćivao slobodu svojih brojeva i znakova. Černorizac je zbacio rizicu, a bradu nije morao da brije, jer je ni u najluđim snovima ne bi pustio...

- U "*Mrtvouzicama*" bavili ste se odnosom lingvistike i ideologije. Mislite li da je tokom poslednje dve decenije u jugosloveskoj politici uopšte bilo ideologije ili je zapravo samoegzistirala ozakonjena bespravna država?

- Pozivate se na lingvističke spekulacije, a ja ne bih hteo da se lažno predstavljam. Nisam jezikoslovac. Baratam jezičkim znakovljem u meri i na način na koji tragam za smislom oblika, recimo, sa lupom u ruci - nagnut nad nekim arhitektonskim atlasom. Izdvajam figure, raščlanjavam ih koliko mogu, dolazim do elementarnih stilema.

Dakle, i u ljudskom žamoru, i u kućinama političkog govora biram i rastavljam govorne ornamente (i šarade!) i iz njih, kao iz školjki, trudim se da izdvojim po koje dragoceno zrnice kapitalnog besmisla. Ili po koju opaku pretnju vrlo skrivenog smisla. Doduše, ni arhitektonika ni lingvistika ne bi mi pomogle da nije neposrednog i nepotrebnog živog iskustva. Čitava jezikoslovnost "*Mrtvouzica*" izvedena je iz slušnih i vizuelnih uspomena" sa partijskih sastanaka. Pobogu, u kom su broju, i kakvom naletu hrupile preda me - dok sam pisao pismo CK SKS-u fantomske uspomene.

Moja "teorija značenja" nije naučna, još manje je "dijalektička" kao, recimo, ona Mihaila Markovića. Možete misliti kako sam jednom patrijarhalnom šahisti i marksisti izgledao neozbiljno sa svojim kapricioznim igrarijama. Umeo je i demonstrativno da izađe iz sale dok sam govorio. Recimo, dok smo još obojica bili "braća pomateri", tj. dok smo čučali obojica pod skutom mama - Akademije. Bio je on tada još pomalo i ideolog, ili antiideolog ne sećam se tačno. No, jedno ili drugo, dođe mu na isto. Verujte, ne znam šta znači reč "ideologija". Očigledno je iz marksizma prešla u marksistički-antimarksizam. Jezikčki, ako baš hoćete, reklo bi se i najbednija ideologija, i najopresivnija, i najgrđa, baš kao i najispravnija, mora predstavljati ipak neki, nekakav sistem, nekakvih bilo kakvih ideja. A kad čitate bivše knjigenaših bivših marksista nigde ni ideje, ni idejice, ni mrkvice od ideje, koliko za nekog još uvek lakovernog Bani-Baksa.

U antimarksističkoj verziji, deklarisanje vrednosti je izmenjeno, ali i registri su ostali isti... Glupologija je, dragi mladi gospodine,

određivala našu sudbinu u našem bivšem životu, ona i sadamagistralno upravlja nama.

Klaustrofobična mala Srbijica

Ko hteo, ko ne hteo - tek postojao je jedan prilično uspešan jugoslovenski kulturni model: **Krleža i Andrić** su jugoslovenski pisci, a ne srpski ili hrvatski. Pa i Pavić je još uvek jugoslovenski pisac, bez obzira šta propoveda. Verujem da je Ćosićev (i Luletov etc) žestoki antijugoslavizam (posle početnog žestokog jugoslavizma) došao upravo kad se pokazalo da se srbijanska novonarodnjačka književnost teško uklapa u opšti model. Razume se, za mene reč "Jugoslavija" ne priziva ni Aleksandrove orjunaše, ni Perine (Pere Živkovića) sokolce, ni Miloševićevebožuraše i jogurtaše, a najmanje još ove današnje Brozove-antibrozovske Yugo-pokretače. Sve su to tupi i sramni jugozvuci i bojim se da mi lepu reč ne ogade.

A tek ovo jugo-punoglavče koje ni najobičniji državni žabac neće postati! Moja zemlja, kakva je bila, sa svim njenim manama, bila je povećana ledina po kojoj sam mogao, što reče Crnjanski, jahati i džilitati se sa prijateljima. Dok postoje prijatelji, ni Jugoslavije u mojim osećanjima i u mojoj svesti neće nestati. Srećan sam što sam u cel, osti, u bloku tako reći, proživio život u zemlji koju sam voleo i čijoj sam kulturi pripadao. Užasavam se pomjisliti da još nekoliko godina odatvorim u nekoj Srbijici. A kako će izgledati neki srpski, nacionalni kulturni model, neke skalamerije od tzv. srpske duhovnosti - kosa mi se diže na glavi! Žalim pametnu srpsku mladost koja će, htela ili ne, morati da se povinuje propagandi, da se prilagođava poluinteligennoj nebeskoj mitomaniji. I biće još dobro, predobro ograđena, obzidana i ljubomorno odvojena od ostalog sveta. Pa ljudi, mala Srbijica je išla u krvave, preskupe ratove baš zbog osećanja stešnjenosti i izolacije. Neverovatno je sa kojom se benavošću i pokvarenošću sada propoveda srećan povratak u tor!

- Zbog neslaganja sa vašim političkim stavovima neki teoretičari umetnosti počeli su da omalovažavaju i vaš stvaralački opus.

- U novoj srpskoj duhovnoj klimi ne razaznajem bašneke arhitektonske teoretičare - teorije još manje. A spomenici, ukoliko i nisu fizički zatrpali, već su prekriveni početnim slojevima arheološke prašine. Očigledno je da njihovo pravo mesto i jeste pod zemljom, što, čini se, uopšte ne važi za tragove funerarne arhitekture, otkad se povik upustio da arhitektonskim oblicima deli predele života od predela smrti. Jedino nisam očekivao da će zatrpavanje tako brzo naići i još pred mojim očima. Alegorije kojima sam tumačio bizarne oblike počinju uveliko da se ostvaruju. Na žalost, uvek u nekom obrnutom značenju. Npr. mostarska partizanska akronekropola - zar se nisam ubio dokazujući da odslikava dva grada koji se gledaju licem u lice? Mislio sam na grad mrtvih i grad živih. A sada dva mrtva grada u jednom, u ruševinama... Užasno mi je i da pomislim, odbijam od sebe tu predstavu.

Najjeziviji, i za mene lično potpuno neobjašnjiv, jeste sticaj okolnosti sa spomenikom na Dudiku, u Vukovaru. Spomenik, dovršen 1981. beležio je tragediju Srba za vreme NDH, obeležavao je samo stratišta. Sad je nastradao od srpskih bacača. Delije očito nisu razmišljale u šta tuku i zašto. Za mene lično, razmišljanja unatrag o ovom spomeniku izazivaju neku vrstu vrtoglavice.

Otprilike u vreme kada sam otpočinjao projekte za Vukovar, pročitao sam jednu svoju raspravicu u SANU (još sam tamo bio sa njima) o dualizmu urbanog i antiurbanog osećanja sveta, o graditeljstvu i gradorušiteljima, o mogućim velikim novim seobama naroda (najmanje 15 godina pre pada Berlinskog zida!). Slobodna razmatranja! Jednostavno, pustio sam intuiciji na volju. Vod hrčkova ili puhova, onaj iz Odelenja za jezik i književnost, po običaju, belo me je gledao, ama baš ništa ne razumevajući. Filozof **Marković** se po običaju vrpeljio. Vladeta Jerotić, čovek drag i sažaljiv, sedeo je pored mene i tešio me drugi put ćeš uspeti da im saopštiš i nešto pametnije. Ovaj tekst je letos, međutim, u celosti objavio "Lettre internationale". Obavestili su me da ga smatraju izuzetno aktuelnim, izvinjavali su se što nisu stavili godinu (1977), kažu mnogi bi pomislili da je antidatiran. Nedavno, uz njega sam, a uz neverovatne dopunske potvrde koje pruža današnjica, izveo i tekst "Ritualno ubijanje grada". Pročitao sam ga na Beogradskom krugu, gdeje lepo primljen, a posle sam, rasejano, pratio njegovo dalje putovanje. Pojavio se i u dnevnicima "El Pais", "Svenska Degbladet", "II Manifesto", zasad.

- *Hoćete li se odreći svog spomenika u Jasenovcu, ako ga Tuđman pretvori, kako je najavio, u "Muzej žrtava rata"?*

- Podviknuo sam već onima koji su me telefonom propitkivali (zamislite: Televizija - Vučelić, Radio - Vučelić), ali me, izgleda, srpska mudrost opet nije razumela, kad sam ih upozorio da nikako nije vreme za - mečku pod rep čačkati. Stalo nam je, valjda, da bar taj spomenik sačuvamo.

- *Nakon "događanja naroda", čak i naši ugledni kunsthistoričari insistiraju na kontinuitetu vizantijske tradicije u srpskoj srednjovekovnoj istoriji, ignorišući u potpunosti uticaje zapadnoevropske estetike, kao i islama.*

- Podvedite i to pod kulturno zapanjujući integral prisilne inferiornosti nacije!

- *Mislite li na naciju ili pojedince koji govore u njeno ime?*

- Šta je uopšte takva "nacija"? Niste vi, nisam ja, nisu Fića David, MirkoKovač, Rade Konstantinović, već preostali Miloševićevi pisci poput Vitezovića ili Zlatanovića, kao i nekoliko hiljada "pesnika" i "književnih kritičara" i još dva-tri miliona sirotana uverenih da su Srbi u srednjem veku jeli zlatnim kašikama, a narodi sa velikim istorijama, poput Engleza, valjda, rukama i nogama. Teška je frustracija neprihvatanje činjenice da imamo jednu malu istoriju, pomalo razbojničku, ali simpatičnu. Nikada mi nije smetalo što je ona mala, ali bi mi bilo teško da moram dokazivati da je velika. Iluzija je i da su drugi živeli u pustarama kad smo mi, na primer, već "imali Studenicu".

Fakat je, međutim, da su u to vreme u moćnim gradovima sa razvijenom robno-novčanom privredom već bile izgrađene najlepše evropske katedrale i gradske kuće. Venecija je tada bila bankarska država, postojali su mnogi univerziteti (u vreme gradnje Studenice Pariz je doživeo prvi štrajk studenata, odnosno srednjevekovnu 68)... Narodi sa takvom istorijom gledaju je kao dovršeno umetničko delo kome više nema šta da se doda ili oduzme i koje u galeriji mogu gledati oni koje to zanima. Nedovršena srpska, hrvatska, makedonska, albanska istorija glavni su potpaljivači aktuelne drame, koje kao krajnju konsekvencu imaju ambicije o stvaranju velike Srbije, velike Hrvatske, velike Makedonije...

Za Balkan nisu pronađene adekvatne formule. Pa ipak, bilo je i pametnih Balkanaca. Riga od Fere i kasnije protosocijalisti verovatno nisu razmišljali o ovom poluostrvu izdelfjenom na etnički čiste teritorije, kakve su nastale nakon stvaranja nacionalnih država. Srbija je to postala tek proterivanjem Turaka iz Srbijanskih kasaba. Pre toga, Balkan je bio podeljen na dva komonvelta: austro-nemački (kasnije austro-mađarski) i turski, tako da se bez pasoša moglo putovati iz Beograda za Bagdad. Moj čukunded, po majci, trgovao je na celom tom velikom prostoru i u Kruševcu je imao štale za kamile. Nacionalne kulture i strasti su se mogle štititi i obuzdavati bez formiranja nacionalnih država kakve su pravljene tokom XIX veka po Bizmarkovom ili Kavurovom modelu.

- *Kako, kao protomajstor, tumačite tezu o Srbima kao graditeljskom narodu, koju je nedavno "patentirao" jedan od trenutno uvaženih srpskih intelektualaca?*

- Ne znam ko je obalavio tu balivernu. A šta onda reći za Italijane, Uzbeke, Acteke ili Kmere? Doduše, iz ove pozicije teško mi je da procenim ko je porušio više sela u bosanskim planinama, ali sa ovo malo vojne pameti rezervnog kapetana mogu vam nacrtati položaje oko Sarajeva, pa sami zaključite ko granatira grad. Uostalom, kakav je to rat u kome nije bilo nijednog juriša, već se samo životinjski orgijalo baražnom vatrom? Kasnije se, doduše, baš to pokazalo kao brz i vrlo efikasan metod za promenu etničke strukture, pa e bojim da će drugovi ohrabreni "uspesima" u Goraždu, Sarajevu, Vukovaru doći na ideju da poruše Prištinu ili Novi Pazar.

- *Mislite li da se oko Sarajeva zaista bore papci i raja, tj. ruralni i urbani momci?*

- Dovoljno je samo da na televiziji vidite fizionomije koje zauzimaju gradske i prigradske prostore, koji praktično "silaze u grad"... Takva lica srećemo i na ulicama Beograda i za njih mi predstavljamo dekadente, odnosno manje kvalitetne Srbe. Jedan od postulata srpske duhovnosti uskoro će postati antidekadencija, pa je čak o jedan vrlo obrazovani pravoslavni teolog sebi dozvolio izjavu kako je cela umetnost u našem komunističkom periodu bila dekadenta. U stvari, hteo je da kaže "zapadnjačka"! Još pre staljinizma i fašizma, ruski zatucani slavjanofili su zapadnu umetnost u globalu proglašavali za materijalističku i dekadentnu.

Pre rata slušao sam Ruse emigrante kako teoretišu da su Bogorodice na Zapadu prikazane puteno i sa dobrim prsima, dok je pravoslavna Bogorodica sva od duha, nekako svetački izdimljena i sasušena.

Boljševizam je čitavu jezičku aparaturu, bar što se tiče "dekadentnog Zapada", bez korekcija preuzeo od pravoslavlja.

- *Nedavno je Filip David napisao: "Biti izdajnik u sistemu koji priziva rat i glad, gde narodižive u groznici, hranjeni mržnjom i obmanama, bolesni od manije gonjenja i manije veličine u isti mah, biti izdajnik u takvoj zemlji i takvom vremenu obaveza je svakog časnog i moralnog građanina". Proglašeni ste izdajnikom zajedno sa vašim sestrićem Ivanom Đurićem, Mirkom Kovačem i Vidosavom Stevanovićem, ali ste, za razliku od njih, ovdašnji režim kritikovali iz Beograda.*

- Pa vidite, prijatelju, **Ksenija** (supruga gospodina Bogdanovića, univerzitetski profesor - p. a.) i ja preturamo, sređujemo, ona sređuje, ja joj dosađujem, isečke iz štampe, posao dosadan, ali neophodan. Tek toliko da se zna ko je i kad okidao na mene. Ne bih hteo da mi sutra čestita na hrabrom držanju, na časnoj (uostalom, stvarno časnoj) borbi za jedan nov, našim nacion-magarcima nezamisliv, drugi, bolji, pravi verodostojan imidž Srbije neko ko je koliko lane, ili još juče pozivao na linč, paljenje, kašikarenje, a u nekoj pitomijoj varijanti bar na moje hapšenje.

Nisam u inostranstvu, ali Srbija ne zna šta ja mislim, šta govorim, najčešće ne razume ni zašto me biju. Uz sistematsko prećutkivanje, skrivanje moga imena u medijima, , idu i stalne dezinformacije o tome da sam emigrirao... U Zagreb, Beč, Pariz. Da sam mlađi, verovatno bih i otišao. Zašto da ne? Stvar svoje zemlje, prava stvar, ponekad se čak može bolje i efikasnije odande braniti. Setite se koliko je samo političkih emigranata vodilo borbu za Srbiju izvan Srbije! Ovako, imam staračku satisfakciju: ostajem za inat.

U stvari, nemaju razoga da me isteraju, jer su me već isterali, pa ih tako, na neki način, i ja više kritikujem spolja, kao da sam sa Mirkom, Vidosavom, Borom Ćosićem. Samo za poslednjih pola godine, recimo, desetak mojih intervju obigralo je svet, nekoliko eseja otišlo je naporedo na više jezika, a Srbija o meni zna ono što joj kažu Midža i Bidža, neki Musa, narodni poslanici, potpredsednik Skupštine Petrović(10), koji malo-malo pa se seti da me treba uhapsiti i to javno saopštava. Ako je o daljim dostavama reč, naći će se i poneki Zoran (jedno dva najmanje), i poneki Željko (nije Ražnatović, već Simić), pa čak jednom, malkice, i jedan ljupki Bogdan. Koliko pre mesec dana, zbunio me je besomučan napad Darka Ribnikara povodom intervju u "Le Figarou" sa mladim Patrick de Saint-Exuperuyem: Nije umeo da ga prepriča, a i što bi? Bilo je sasvim dovoljno, onako musavo i mucavo, saopšteno koliko da obavi zadatak, pa da mi ponovo otpočinu pretnje telefonom. Da li će Darko ovo nekako uspeti i da naplati i tako, videćemo. Dođe mu napad na mene kao neka domovnica, kao atest moralno-političke podobnosti...

Napomene:

1. Antonije Isaković.
2. Mihailo Marković.
3. Dejan Medaković.
4. Živorad Stojković.
5. Borislav Mihailović – Mihiz.
6. Milovan Vitezović.
7. *Pečat*, Književni mjesečnik za umjetnosti, nauku i sve kulturne probleme, 1939-1940.
8. Partijski funkcioner u Vojvodini.
9. Šimić.
10. Bora Petrović.

Intervju: Miško Lazović
Stav, 18. septembar 1992.

19. Šešeljeve zlatne kašike

Usamljeni gospodin u zagasitom, podugo nošenom plavom džemperu, smeđim samtericama i toplim mekim papučama, i njegova gospođa Ksenija, dočekuju gosta polako otvarajući vrata. Na prvom katu turobne zgrade u Tolbuhinovoj ulici. Na prozorima su spuštene drvene šalukatre a na ulazu katranom ispisan grafiti i duga strijela koja vodi prema stanu. Presuda. Izrečena samo zato što se sijedi gospodin odvažio založiti sve da pobudi grizodušje u svijetini koja ga okružuje. Nekadašnji je gradonačelnik Beograda iz generacije rijetkih koji su se usprotivili gnomima srbijanske politike. Ugledni arhitekt sve to stoički trpi. Posjetitelju koji odlazi iz njegova doma ostaju moralne dileme: objaviti ili prešutjeti, potaći luđake koji će po tko zna koji put pokušati čizmom i šakom presuditi mudrosti.

Tako će se u toj ulici srama odvažiti i zaštititi čovjeka koji od svih dobara posjeduje samo - zapamćene riječi!

Riječi. Pariški Le Figaro u lipnju 1992. godine objavio je poruku Bogdana Bogdanovića: "Oni su (SANU - op. Ž. H.) zajedno s Miloševićem suodgovorni za katastrofu. Oni su probudili i zapalili tisućljetne srpske mržnje, naše nezavršene bitke, naše povijesne frustracije. Milošević je samo ideje proveo. Sve što se sada događa, ve je bilo napisano. Tko je čuo sijedog gospodina koji se usudio pozvati svoje studente i druge mladiće u studenome 1991. da dezertiraju iz srpskog prljavog rata.

Opraštajući se od njega naš pariški kolega Patrick de Sainte-Exupery u lipnju je zabilježio javansku riječ amok, bjesnilo. Danas, šest mjeseci kasnije, kako je danas u Srbiji?

- Očajno je. Nismo se mnogo nadali, ali ovo... Kako vama sve to izgleda? Strašno? Nije ovdje u igri samo izborna mašinerija. U pitanju je i narod. To se može objasniti samo poremećajem. Ludilom. To je ludilo. To će odlučiti i Ćosićevu sudbinu. On je otac toga ludila, a sad je krenuo da to spašava. Ne, ne, propustio je mnogo toga, previše.

Večernji list - Pa, nije li upravo Dobrica Ćosić, na srpski izborni dan raspoloženo rekao: Srbija polaže ispit, lekciju iz demokracije?

Bogdanović - Gotovo je sa ispitom. Gotovo. Očigledno je Šešelj povukao deklasirane, najprimitivnije slojeve koje ima svaki narod na svijetu i koji se u ovakvim vremenima razbuđuju. Sada postaje opasan i Milošević. Što će sve Šešelj povesti i kada će udariti? Za mene i moju ženu sve je već gotovo, ali što će biti s mladim svijetom. Odavde je pobjeglo više od sto tisuća mladića, a mala je ovo zemlja i mali narod.

To što se ovdje zbiva kao da postaje neka endemična, kronična bolest. A mi? Mi imamo odliv pametne djece. Dotiču ljudi iz krajina i s

njima opasni. Možda je bolje da odustanemo od ovog razgovora. Ja imam grozan osjećaj. Prosto se bojim da ne napravim nešto i u odnosu na vašu sredinu. Bojim se, u takvom sam raspoloženju da mi se sada čini: nalazimo se pred totalnim ratom. Taj mali, agresivni mentalitet doveo je do toga da sada ne znaju što bi. A i što svijet može očekivati od Šešelja? Granice na Sutli, Kupi, u ponoru do kraja.

- *Izlog takvih želja stalno je otvoren i još je jednom ponuđen u prosinačkom broju "Književnih novina"...*

- To ne pratim.

- ... *U tekstu "Tko su ti Srbi katolici"...*

- Pa zna se tko su Srbi katolici - Stevan Nemanja je bio Srbin katolik. On je poslije postao pravoslavac, i tu staju i treba da stanu sve te priče. Bože, bože...

- *Dakle, u tom izlogu tragikomične domišljatosti jedva da je ostalo Hrvata kajkavaca, a svi su ostali Srbi...*

- Takva skala mišljenja je obična budalaština, kao i kod Vuka Karadžića, koji je tako mislio.

- *Ali iz te skale mišljenja izrodio se govor topova i pogroma, srušeni gradovi, tisuće i stotine tisuća mrtvih. Gdje se to djenuo ovdašnji intelektualac sa svojom svješču?*

- Gdje. Pravili su izložbu u Parizu, Zamislite tu perverziju, umjetničkom fotografijom pokazati grad, Vukovar, grad koji ste razorili. Čovjeka hvata užas kada samo i pomisli na Vukovar, Sarajevo, Mostar. Dubrovnik. Poznavali smo tamo ljude, imali smo prijatelje. Još se sjećam svojih koraka i njihove muzike pod vukovarskim arkadama. To je ono što čovjek nosi u sebi kao i glasove prijatelja koje možda više nikiada neće čuti ni vidjeti, a ovdje, na samo 250 kilometara zračne linije od Beograda, gori Sarajevo i nitko ga ni ne spominje. Vukovar je samo 120 kilometara blizu i daleko od govora. Ovdje vlada neka strašna amnezija, isključivost, kao da ništa ne postoji. Trude se da sebi objasne kako se može živjeti, praviti televizijske emisije, kabare, predstave u kazalištu. Mrak se već užasno spustio na kulturu. Ako ste zavirili u knjižare, tu su sve same knjige o genocidu, knjige o starim carstvima i kalendari, knjige o parapsihologiji neke Vave. I to je sve.

- *Na djelu je očito redizajn. U kazalištima su predstave o generalu Nediću, knezu Pavlu, o svim srpskim izgubljenim bitkama, od Kosova naovamo.*

- Strašan je poremećaj ljudskih duša. Osobito u srednje generacije. Mladi će se ipak opredijeliti za ili protiv, ali četrdesetogodišnjaci su presječeni. Mi stariji, mi smo otpisani. Ne znam kako je kod vas, ali ovdje mi ne možemo živjeti od popova na televiziji. Kada ste ateist, ili točnije agnostik, bolje vidite tko vjeruje a tko ne vjeruje u Boga. Ja cijenim, duboko poštujem kad vidim da netko vjeruje. Ponekad i zavidim. Ali, kad gledam tu našu popovsku falangu, osim ovog nesretnog patrijarha Pavla, koji valjda, valjda vjeruje u Boga... drugo je sve sam razbojnik. Sve sam radikal. Čemu sve to. Pa zar ih nije strah. Ostalo je ta srednja mjera beogradskih

intelektualaca, koji bi sad htjeli ispasti borci protiv ovog užasa, ovdje, kao da je moguće živjeti ovdje kao da se ništa nije dogodilo.

- *Kako vi živite?*

- Sada se malo smirilo. Ali, do kada? Zato je prošla godina bila stravična. Tu su pucala stakla, prijetilo se bombama. To su bili fizički pokušaji napada, a drugi su bili kroz novine. Opustim se ponekad s prijateljima u Građanskom savezu Srbije. Prošle godine, u godini strašnih progona otišao sam jednom čak i pješice do tamo, za sat dva s prijateljima, u oazi. Mismo ondje slični mormonima, kvekerima. Mi smo obitelj, gotovo sekta. Kad izađete na ulicu, tamo je drugi svijet. Tu su ljudi, tamo, sjajno hrabri. Odlazili su u Hrtkovce u vrijeme onih groznih zbivanja i dovodili u Građanski savez Hrvate i Hrvatice, užasnite ljude i žene u šoku. Pokazavali su, koliko su mogli, pokazali da građanske hrabrosti ipak ima, i časti.

Znate, čuo sam jučer jednu priču. Jedan moj prijatelj, pacifist, bio je u Nizozemskoj i tamo je razgovarao s jednom Njemicom, jednom od šefova pacifističkog pokreta. Rekao joj je da, ako se nikakok drugačije ne može, morat ćemo se fašizmu suprotstaviti silom. Ona ga je zgranuto pitala - pa zar jedan pacifist smije tako govoriti? Odgovorio joj je: "Pa zaboga, gospođo, kada je u pitanju fašizam, onda nema druge. Kamo sreće da je netko mogao njemački fašizam zaustaviti na vrijeme, makar i silom. Gospođa ga je pogledala i zaplakala. Tek kasnije je saznao da je razgovarao sa Hesseovom kćeri.

- *Prije nekoliko godina, ovdje, u Beogradu, pokojni Oskar Davičo, komentirajući Miloševićev uspon, rekao - on je uzjahao srpskog tigra, a tigar će, prije nego ga strpaju u kavez ili probodu kopljima, na kraju sveopćeg klanja, pojesti svog jahača. Što vi mislite o toj slici?*

- Tigar, to je malo prejako. To može biti i neka druga životinja, manje pompozna. Ma kakav tigar! Tigar je bar pojava, mitska životinja. Davičo se to usudio vama reći, jr niste iz Beograda. Oskar je bio užasno preplašen čovjek. Mnoge je i razne je batine podobijao. Mislim da je i kao Jevrej bio uplašen, tako a je odmah shvatio tko je Milošević. To su bili Davičovi posljednji dani i on nije smio javno reći što misli.

- *U časopisu "Pacifik" pročitao sam vaš tekst "Zavađene memorije", u kojemu ste napisali: "Dobar dio poluobrazovanog srpskog puka, opijen Miloševićevim vraćanjem dostojanstva, uvjeren je da su Srbi u srednjem vijeku jeli uz pomoć zlatnih kašika". Da nije tragičnih posljedica, ta zabluda bi bila komična.*

- Tu priču o tim, da li zlatnim kašikama, da li zlatnim viljuškama, kako kad, ja sam slušao dva, tri desetljeća unatrag na svojim putovanjima. Gdje god je bio neki srpski manastir, mene bi vodio sekretar komiteta da mi pokaže freske i da mi objasni - kako smo mi jeli, da li viljuškom, da li kašikom od zlata, i to ga impresionira, jer i danas nevjesto barata kašikama i viljuškama. Ta je priča prava burleska. No, tu je i nastavak teksta, sjećate se, čitali ste o Studenici?

- *Da, malo koji narod ima Studenicu...*

- Upravo ta čuvena rečenica pripada tipičnom žanru međunacionalnog nadmetanja. Studenica je građevina dostojna respekta, naročito do tri četvrt svoje visine. Oduvijek sam se divio majstorima koji su je gradili. To je lijepa, talijanizirana crkva, ali u vrijeme kada se gradila Studenica malo koji narod već nije imao poneku svoju Studenicu. U to je vrijeme Pariz već imao svoju prvu 68. prvi studentski štrajk, Sorbonare na ulicama. Takvo nadmetanje nije ništa drugo nego morbidni romantizam. Nacionalna povijest je opasna stvar. Narod koji nema snage da se s ironijom postavi prema vlastitoj povijesti nije je ni zaslužio. Kad će se kod nas netko našaliti s Karađorđem, recimo. Onako kako Englezi ismijavaju svakog u svojoj povijesti.

- *Ali, za ironiju je nužno stvarno poznavanje povijesti.*

- Nema u nas povijesnog znanja, jer se nije ni učila u školama. Pa umjesto nje dolazi do usmene nadogradnje. Počinju fabule, mitizacija. Mi smo znali, u onoj predratnoj, kraljevskoj školi, da zvona nisu zvonila na Notre Dame u Parizu nakon kosovske bitke. Profesor nam je rekao: "Vjeruje se, ali nije točno! Zvona su zvonila poslije bitke na Rovinama u Rumuniji, u Vlaškoj, gdje su Srbi sudjelovali, razumije se, ali na strani Turaka. To je povijest. Ovdje nikoga niste mogli razuvjeriti, pa je nepostojeća pariška zvonjava postala dnevno-politički šlagvort - zvonila su zvona da proslave pogub kršćana na Kosovu.

Kao i svaki razgovor tako je i ovaj morao negdje stati. Jedan jednostavno iskreni čovjek, koji sse usudio izreći: Srbija živi u civilizaciji laži - ostao je osuđen na progonstvo u vlastitoj zemlji, jer nije pristao na bijeg. Ne želim otići, rekao je pozdravljajući se i primajući novog gosta, jer to bi oni i željeli.

To su knjige, dokumentacija, u malom stanu koji odiše predmetima građanske skromnosti, odmjernosti do siromaštva. Možda već ovih dana gospođa Ksenija opet mora strpljivo skidati gadosti, poruke čuvara novog srpskog čudoreda. Gdje je tu mjesto za čovjeka koji je nedvosmisleno rekao: "Možda je izraz nacionalizam previše jasan, previše civiliziran za Srbiju. Čete Vojislava Šešelja danas možemo uporediti s njemačkim SA odredima. Tko zna ne čekaju li već ubojice zapovijed za Tolbuhinovu ulicu. Čovjek kojemu su zabranjene ulice vlastitoga grada, blago crvenih kapaka i umornih očiju, pored radio aparata iz ranih pedesetih, više no osluškuje korake. Buka je dovoljno jaka.

Intervju: Željko Hodonj
Večernji list, Zagreb, 16. januar 1993.

20. Zlokobna srećka

Nekad se, u trenucima nedoumice, pribegavalo mudrosti slučaja. Nasumce izvađeni delovi čuvenih tekstova spajani su u neočekivane poruke. Igra je podsmešljivo nazivana *Sortes Vergilanae*, a ja se te igre ne bih setio da sinoć, sasvim slučajno, nisam i ja izvukao Vergilijev loz. Ne razmišljajući mnogo šta radim, spojio sam dva čuvena književna naslova i pokušao da ih pročitam kao predskazanje:

Rat i mir, zločin i kazna.

Čudna rečenica i čudna opomena. A ipak jasna i nedvosmislena. Rat kao zločin, mir kao kazna za jedan sraman rat koji nismo umeli da predvidimo i da ga zaustavimo pre no što je otpočeo. A nije bio nepredvidiv. Davno se iza brda valjao. Pripremali su ga razigrani slobodni strelci među mlađim intelektualcima, baš kao i sumorni starci u počasnim nacionalnim institucijama...

Raspravljam o miru kao o mogućoj kazni, a nemam pojma da li je mir uopšte moguć. Ko sme tvrditi da rat neće potrajati i celu deceniju? Ko se sme zakleti da neki balkanski Vijetnam neće već sutgra otpočeti? Ili će se možda - ni to niko ne zna - već u narednim nedeljama rat rasuti u sijaset malih "kantonalnih" ratova. U tom bi obliku mogao neograničeno trajati. Ono što bi se izgubilo na žestini ratničke strasti, nadoknadilo bi se lukavim strpljenjem i istrajnošću.

Nade su vrlo mutne, ako ih i ima. Može se desiti da tehničari svoga posla, političari i diplomate, nekako zaustave rat, da ga uspravaju, da skrpe neki mir. Ali, kakav bi to mir bio? Mir jedva malo manje zastrašujući od rata, mir porušenih gradova i razorene gradske samosvesti, mir pobrkanih, razvejanih ili, jednostavno spaljenih uspomena! Neće li to biti samo nastavak rapsodije tla i krvi... krvi čak i na asfaltu. Taj mir ne bi bio pravedan, ni mudar. Ne, ne bi bio pax urbana, spokojan mir ustaljenih civilnih, cvističkih, civilizovanih vrednosti. U podsvesti tribalnog bunila tinjale bi svakojake, neverovatne revandikacije. Iščekivale bi se prilike za nove podvige. Negovali bi se nesporazumi sa komšilukom i sa vasseljenom i u tim bi se nesporazumima pronalazila potvrda čvrstine narodnog karaktera, neka vrsta čojstva i junaštva.

Male, isključive, manijačke državne zajednice, čije projekte već vidimo, pokazaće se kao izvrstan okvir za kolektivni autizam, za ksenofobiju i mizoneizam. Pretpostavljam da bi za svakog ko pristigne iz normalnog sveta one neodoljivo podsećale na samozaljubljene, leteće - dakle, stvarno nebeske! - državice Džonatana Svifta (*Jonathan Swift*). Razumese, ako izostavimo simpatičnu benavost laputanskih akademika, a zadržimo se na samoj suštini arogantnih predstava o nadmoćnosti njihovih autohtonih, dakle monokulturnih institucija.

Činjenica da je svaka prava kultura, za razliku od laputanske, nesavršena, nedovršena, pa i "nečista", mogla bi otrezniti ponekog današnjeg i ovdašnjeg nebeskog mudraca samo kad bi mogao da takvu činjenicu shvati i prihvati. Ali kako i kome objasniti da kulturni arhetipovi gotovo po pravilu potiču iz geografskih, vremenskih i jezičkih ambijenata negde daleko izvan nacionalnog područja. Takve finese, zacemento, ne dopiru do rušitelja Vukovara, Mostara, Foče, Sarajeva, a ne dopiru ni do njihovih učitelja.

A upravo se na primeru rušitelja i podstrekača potvrđuje pomenuto pravilo. Oni se, po sopstvenom priznanju, spremaju da definitivno posrbe sve pravoslavne crkve u Vojvodini, pa mnoge i u Srbiji, tako što će ih prezidati na novovizantijski način. Videćemo, ako da Bog, kako mali Đokica zamišlja arhitektonsko pokrštavanje baroka. A mi sirotani koji volimo i naivno-folklorne barokne derivacije, baš kao i rafiniranu, plemenitu "nečistotu" vizantijskih građevina, osećaćemo se, opet, poniženo i postićeno.

Humoristička strana sumanute zamisli je u tome što bi nastradala i beogradska Saborna crkva. A ukoliko bi se novoproglašeni graditeljski kanon proširio i na Rusiju i Ukrajinu, dobra trećina ili bar četvrtina pravoslavne sakralne arhitekture doživela bi sudbinu Vukovara.

Burleska nije šaljiva već zastrašujuća. Mir koji bi kao kazna došao posle rata sve bi nas osudio i na mnoge druge, vrlo mračne stilske hibride. A stilske greške nisu, ponekad, nimalo bezopasne. U sumračnom duhu izbornih srodnosti našli bi se bratski zagrljeni i rušitelji i graditelji, piromani i vatrogasci, bivši prijatelji biblioteka i novi izdavači, ubice i pisci, generali-klovnovi i umetnici-zabavljači, političari komedijaši i glumci od karijere. Neko bi se, možda, dosetio da na vreme raspusti paravojne jedinice, ukoliko se one same ne bi dosetile da na vreme pređu u ilegalu. Sudbonosni prefiks "para"! Sve bi bilo paralelno logici i u obrnutom smeru, dakle paralogično, sve bi bilo parapsihološki, paraduhovno, paraetički, paraestetički, paranaučno, parateološki, paramitološki, paratradicionalno, paraistorijski, parageografski, paraantropogeografski, paranarodski i paranacionalno, parapatriotski, paraapologetski, ali i parakontestatorski i paraopoziciono... Sve bi bilo uterano u udvojeni raster udvojene stvarnosti: ono što nije izgledalo bi da jeste, a ono što jeste teško da bi se dalo videti i shvatiti... Ostalo bi još da svaka od tih malih izopačenih "civilizacija laži", pa i srpska među njima, iskaže sve svoje savršenstvo i da se ustoliči za mnogo generacija unapred. Da li je to dovoljna kolektivna kazna za naše grehe?

U toj i takvoj nesumnjivo božanskoj presudi nepravično je jedino što će ona mnogo više pogoditi one koji dolaze no one koji odlaze.

Iz izlaganja u Beču, na tribini "Zločin i kazna",
Vreme, Beograd, 17. maj 1993.

21. Podsticaji uspaljene mašte

Bogdan Bogdanović živi u nekoj vrsti lične izolacije ne gubeći prisustvo duha u tihoj rešenosti da istraje u vivisekciji srpskih nacionalističkih mrtvouzica i u suprotstavljanju ratu bez smisla na jugoslovenskim prostorima. U desetak intervjua poslednjih godina govorio je protiv rata, posle čega su sledile diskvalifikacije i nečuvena satanizacija.

Godine 1987, pod naslovom "Mrtvouzice" on je u jeziku članova jednog centralnog komiteta pokušao da prepozna "iz kojih je razloga relativno naivna groznica nerazuma dobila u našim vremenima tako opake, strahotne razmere, preobratila se u pravu pošast iracionalizma i institucionalizovanog bezumlja". Tada je pisao: "Srbija je umorna od poigravanja nacionalnim dramama i od njihovog razbijanja u sitne aspre i groševe dnevne politike. Umorna je od svoje istorije koju ne razume i nad kojom se čudi. Umorna je od teških tragičnih, možda i nesmislenih ratova koje je vodila, a još je umornija od sulude apoteoze tih ratova i od truba i doboša koji na izmaku dvadesetog stoleća, još odjekuju u njenom duhu i sluhu".

Ulaz u stan profesora Bogdana Bogdanovića, tvorca spomenika jasenovačkim žrtvama, išaran je ogromnim crnim grafitom koji seže od prizemlja do prvog sprata, na kome piše da je to "ustaški stan Bogdana Bogdanovića". Profesor Bogdanović ne briše te grafite, kao da ne želi da smeta Srbiji da na svoj način nagrađuje protivnike rata koji je upropastio njen ugled i njenu budućnost, one koji bi možda mogli da predstavljaju iskup njene savesti.

VREME - Dobro se držite, tu, na Čuburi, profesore...

Bogdanović - Da emigriram nisam hteo nikad. To zadovoljstvo ipak nisam mogao da im pružim. Planirao sam, tačnije pregovarao sa nekim ljudima, da se preselim u Sarajevo i da u jednu staru kuću premestim Novu arhitektonsku školu iz Malog Popovića, odakle su me isterali. To je bilo godinu dana pre katastrofe. Mislili smo da će Bosna biti neutralna, da će biti demilitarizovana, da će možda biti pod protektoratom. Ona će, možda, i biti pod protektoratom, ali to više nije Bosna, to je sad leš...

- Otpor ovom bezimenom (etničkom) ratu izražavali ste kroz suprotstavljanje gradorušiteljima...

- Pre dvadeset godina pisao sam da u modernom svetu gradovi postaju važniji od nacija koje su se obelodanile tokom industrijske revolucije i koje još uvek toliko pritiskaju pamet svakog sadašnjeg pametnog čoveka, a gradska pripadnost, oduvek, otkada postoje i pravi gradovi i pravi građani, bila je važnija od etničke.

U velikim gradovima sveta, počevši od Memfisa i Vavilona, čak i "nacionalni" jezik nije bio sasvim jasna kategorija. U istom velikom gradu u okvirima iste gradske kulture, moglo se govoriti raznim jezicima, pod uslovom da svi razumeju onaj osnovni, tihi ili bučni, ali u svakom slučaju nemušti jezik grada koji su po slobodnoj volji odabrali.

Izbor grada je etička i estetska odluka. Da sam mogao da se odvojim od Beograda (jer i to je bio izbor, danas mi se čini više nesrećan no srećan) odabrao bih, verovatno, Bolonju, jer ima lepe arkade, kao što je doskora, u malom, i Vukovar imao.

Sada je Vukovar uništen, Hrvati obećavaju da će, ako ga dobiju, taj grad ostaviti tako u ruševinama. Nisam još smogao snage da obidem taj srušeni grad. O Mostaru još ne govorim, jer nisam još došao dotle da to sebi utisnem u svest. Sarajevo me podseća na čoveka koji leži i uzalud pokušava da ustane. U cel, om tom ludilu ima jedne strašne metode - rušenje grada je najjednostavniji način da se promeni regionalna etnička struktura. Izgleda apsolutno ludo da grad koji želite da zaposednete, jednostavno porušite. Tu nas više nikad ništa neće izvaditi.

Uvaženi pisac romana u kojima nema ni grada ni gradova, sa neskrivenim jedom govori o onima koji bi hteli da nam nametnu atribut rušitelja gradova... On pritom zaboravlja prostu obavezu da kaže ko je nesrećne gradove, gradove romane, porušio, i zašto.

- *Poslednje generalsko objašnjenje glasi da Šumadinci nisu hteli u rat, nije bilo dovoljno pešadije, i da je stoga oko Vukovara korišćeno teško oružje.*

- To objašnjenje je strašno. Onda je pitanje zašto Šumadinci nisu hteli u rat i u koji još rat nisu hteli Šumadinci. Nisu hteli još na Slivnicu. Dva puta je taj narod odbio da ide u rat. I bio u pravu. Strašno je to što mi ne znamo da li će se u nastavku priče Šumadinci uzdržati, ili će krenuti na Kosovo.

Gledam Bugare, oni su drilovani da izbegavaju rat; Srbi su, pak, drilovani da srljaju u rat. Jedna od bitnih strana tog rata je to što je to rat među braćom. Kako će se ta deca spasavati od onoga što su doživeli? Mnogo naše dobrodušnosti se pomešalo sa moralnom indolencijom.

Meni je najstrašnije što sam verovao u džentlmenstvo našeg ratnika. Kako se desilo da sad uđu u taj pokolj kao vuk u torinu?

- *Mislite li da je ovo što nam se desilo, rezultat koncepcije, ili haosa, ili gluposti?*

- Ako je narod zahvaćen glupošću i to je nečija krivica. Bile su tu neke škole, bila su ministarstva kulture, bili su tu neki Dositeji Obradovići.

- *U "Mrtvouzicama" ste napisali da je Srbija na Istoku, Srbija na marginama civilizacije zapravo umorna od civilizacije koju nije ni dodirnula...*

- Bojim se da raste nešto gore od svega, raste jedan model mraka, raste jedan model nelaičke Srbije, klerikalne Srbije, mraka

nad mrakovima, mislim na juriš teokratije na sekularnost srpske kulture.

Sad je raspisan konkurs za uređenje podzemne železničke stanice kod Vukovog spomenika. Čim sam video žiri, bilo mi je jasno šta će konkurenti ponuditi: ocila, gusle, reminiscencije epske, Majke Jugovičke, možda i ovu iskasapljenu decu Milićvu. Koja je to nekrofilija?

Ljubav sa smrću.

Jednog dana, kad dođe taj teški momenat, a on dolazi, kada ćemo govoriti o srpskoj nacionalnoj katastrofi, kad se budemo pitali ko je odgovoran i kako je došlo do toga da smo postali poslednja nacija u Evropi koja je okružena tolikim neprijateljima i toliko omrzruta, onda će se mnogi veliki mozgovi iz Akademije naći na optuženičkoj klupi, ako to dožive.

Ko je ubio tu našu decu? Ko je taj demon koji je doveo do ovde?

Tokom tog antiratnog angažovanja uvek sam se sećao vlastitog ranjavanja u prošlom ratu. Strahovito su me iritirale sve ove posete bolnicama. Pred kamere nameste lakše ranjenike, ili od kamere sklone ruku koju nema, da bi ga potapšala neka budala po ramenu. Bolnica vojna, to je nešto drugo, to su razvraćeni stomaci, to su trepanirane lobanje, to su ljudi bez udova, raskomadani. To sve televizija krije.

- *Ćosić kaže: "velika nesreća".*

Smrt je za mene bila neka visoka apstrakcija, ali ovo je neko elementarno, kako da kažem, puteno drugovanje sa smrću. Priroda i smrt, to je formula koju sam i sam poneo iz rata. Onda to moje umiranje po bolnicama, šest meseci sam se mrcvario u sepsi, u gnojevima, u teškim temperaturama... ali to nije bilo drugovanje sa smrću na ovaj erotski, na ovaj libidozan način.

Taj saldokusac srpske gorčine, taj degustator vremena zla, kao da u sebi nosi narikaču. Gledao sam to u Pljevljima, umoran je bio i nekako povijen... Ne volim da vidim kadmi drug tako malaksalo izgleda.

- *Bili ste drugovi, Vi i Ćosić?*

- Od svih njih još sam se najviše sa Dobricom družio. Pokušavao sam da ga nečem naučim, ali nije išlo... Mi smo njega voleli, došao je kao seljače, nosio opančiće, zvali su ga "Gedža" i on sedržao tog svog nadimka. Počeo da se buni tek kasnije. Moj otac je jednom za vreme ručka rekao: "Deco, njega zovu gedža! Narod ne daje nadimke slučajno. Videćemo šta to znači!"

- *Kako vam on sad, kao šef države, izgleda?*

- Jednog trenutka sam pomislio da je uvaženi šef moje države koja još nije moja, a koju deca zovu "gedžistan", preživio moralni preporod. Posle prvih njegovih prepotopskih gnjavaža, video sam da on nema moralne prepreke. On apsolutno ne smatra da je mnogo pomogao da se napravi nešto tako ružno.

Posle sam se uplašio da on ne bude ratni predsednik.

- *Kada je "puklo" vaše prijateljstvo?*

- Kad sam se vratio iz Amerike pokrenuli smo Novu arhitektonsku školu. Nova arhitektonska škola je bila neka vrsta

Crvenog fakulteta u skladu sa tadašnjim duhom vremena. Liberali su nas, izgleda, podržavali. Kao "crveni dekan" nisam se svideo mom novom akademskom društvu, društvu hijerarhije.

- *Konačno ste raskinuli sa Akademijom 1981?*

- Iz tog društva nosim mučne uspomene. Mislio sam da ćemo moći da razgovaramo o ozbiljnim stvarima. Shvatio sam da se tamo pogotovu na umetničkom odeljenju, ne dotiču filozofije, arhitekture, grada, istorije, a registruju nedolazak na sastanke...

Od njih sam se lako otkao, jedan prijatelj mi je rekao da sam tu atmosferu u jednom intervjuu opisao pomalo sviftovski. Posle toga ja tamo više nisam pripadao, a oni su me i dalje smatrali svojim dopisnim članom, zadržali su me da se ne bi desilo da neko napusti Akademiju. Čak su mi i neki novac slali, ali sam im ga redovno vraćao. Hteo sam čak da zatražim pomoć Odbora za ljudska prava. Pretpostavljam da bih mogao da izađem iz manastira, sa malo sreće možda bih mogao da pobegnem, da sam žensko, i iz kupleraja na Bliskom istoku, a iz Akademije ne mogu, zato što iz nje niko nije izašao.

- *Šta je, u stvari, Akademija?*

- Prošlo je vreme akademija.

Srpska akademija je sva bila obuzeta stavom da bude radna akademija, kao one u Sovjetskom savezu iz vremena Brežnjeva, kada je to bilo ministarstvo za nauku. Da je preuzela primer francuske akademije, da bude slatki cirkus i neka satisfakcija za starce koji povremeno mogu da okače one sabljice, bilo bi mnogo bolje...

Deroko mi je jednom rekao: "Šta rade ovi tvoji komunisti?" Ja sam se sa tim starim academicima slagao, oni su me i primili u akademiju, a svađao sam se sa svojim partijskim drugovima. Oni su uvek sve politizovali.

Hteli da budu veliki faktor u društvu, a onda je to vrlo brzo preraslo u volju za moć. Imali su jednu razrađenu priču o svojoj misiji. To bi bilo u redu da su imali političkih ideja, ali sve je ispalo naopačke. To što piše u Memorandumu, slušao sam hiljadu puta pre toga. Govorili su da je Akademija samo jednom potrebna svojoj naciji. Eto, sad je bila potrebna i evo šta su uradili.

Neki kažu da su čak planirali, a to mi je krajnje verovatno, da su imali neke odbore za demografiju i da su čak izračunavali koliko Srba može da pogine za oslobođenje zapadnih krajina, a da ne bude ugroženo biološko biće srpskog naroda. Ne znam da li je ta brojka doseguta, ali vidim, što se Srba u Hrvatskoj tiče, da su uspeli ono što nije uspelo Anti Paveliću.

- *Da li se moglo predvideti da će se sve tako tragično završiti?*

- Krležina zapanjujuće užasna slika našeg sveta bila je tačna: ta njegova krv i to njegovo blato. On je nosio osećanje kataklizme. Ja sam nosio neko mutno osećanje da dobro biti neće, ali da će biti toliko strašno nisam mogao da iscrtam sebi nikako. Pre nego što nas je stigla ova nesreća pisao sam o gradorušiteljima. Kada sam saopštavao tekst za grad i protiv grada, i govorio o gradorušiteljima, Pilja,

Marković je izašao, moj tekst ga je, tada pre desetak godina nervirao. Danas ga objavljuju na zapadu kao krajnje aktuelan tekst.

Imao sam neku proročansku intuiciju. Za spomenik u Čačku bukvalno sam došao do nekih životinja koje grizu. Zaključio sam da je zver u nama. Kad sam pravio spomenik u Vukovaru, crtao sam grad propadanja. Što je najgore, bojim se da ni sam ne vidim koliko je to strašno.

- Šta je "istorija bolesti"?

- Ispada da je današnji neobuzdani virus nacionalizma odgajan *in vitro*, još u komunistikom vremenu. Taj novi nacionalizam kao da je upio u sebe svu ograničenu aroganciju marksista, svu isključivost i svu hipokriziju boljševičkog karakternog tipa i spojio sa najmorbidnijim varijetetom pseudo-romantizma. U Srbiji, a verujem i u drugim delovima bivšeg jugoslovenskog prostora, najogoreniji današnji antikosmopoliti, verski preobraćenici, pa i fanatici rasizma, proizašli su iz dogmatskih komunistikih redova.

U okvirima proleterskog internacionalizma, pomno je čuvana zlu ne trebalo bomba nacionalizma. Jugoslavija u tom pogledu nije bila izuzetak na istoku. Republički centri, tačnije republički centralni komiteti Saveza komunista, imali su svoje tajne nacionaliste, a i svoje javne disidente, tu opasnu divljač, ali uvek po pravilu divljač pod zaštitom.

Uostalom, Memorandum su pisali isključivo akademici bivši komunisti. Mene je to u početku zabavljalo, gledao sam te mučke između Akademije i CK i mislio sam da je i u tom slučaju bila reč o mučki. Posle sam video da je ta stvar bila "samoinicijativna". Sklon sam da poverujem da su se pisci Memoranduma potajno nadali da će pogoditi skrivene misli drugova iz tadašnjeg Centralnog komiteta Srbije. Stvari su, međutim, otišle predaleko, bolje reći, već su se uveliko kotrljale nizbrdo.

Milošević se nije usudio da prihvati Memorandum javno, ali ga je urzo, sa prilježnošću đaćića, počeo sprovoditi... Dakle, ko je monstruozniji - Frankeštajn ili njegov tvorac?

- *Danas pričamo o tome kako je počelo finale?*

- Sunovrat je počeo dolaskom Miloševića. Odmeravanje duhovne krivice je teže, ali i važnije. Jer devijacija mišljenja, koja je dovela do jednog Miloševića, može kroz generaciju ili dve da dovede do novog Miloševića.

Najsigurnije je, pri ispitivanju dubljih uzroka, početi od notorne činjenice da se nacionalne paranoje, bar na Balkanu, zasnivaju pre svega na podsticajima uspaljene mašte. Neobjektivno i neznalačko baratanje istorijom podstiče paraistoriju, građenje fantomskih slika o bivšoj veličini i nametnutim neuspesima upućuje na traganje za istorijskim nepravdama i svetskim zaverama.

Ratni romani Dobrice Ćosića pripremaju već godinama stanje duhova koje će dovesti do Memoranduma i, posledično, do današnjih osvajačkih podviga, a bojim se i krvološtva koja ih prate.

Koliko da zaokružim ovaj literatno-politiki skerco, podsetiću da su dizajneri bosanskog užasa dva-tri pesnika sumnjive vrednosti i

jedan nedovršeni istoričar književnosti, dok je i sam Karadžić po zvanju psihijatar, po funkciji stratet, a u slobodnom vremenu folkorni pesnik.

- *Memorandum pominje jugoslovenstvo, a smatra se inspiracijom sadašnjeg državnog nacionalizma u Srbiji?*

- To je jugoslovenstvo Rankovićevog tipa, ili tipa Pere Živkovića, koje Jugoslaviju vidi kao proširenu Srbiju. Ideja svi Srbi u jednoj državi, ili skoro svi baš kao i svi Hrvati ili svi Albanci, mogla je biti racionalna solucija u okvirima višenacionalne konfederacije, sa složenim unutrašnjim sistemom zavisnosti i međuzavisnosti. Ali pošto smo danas daleko, dalje no ikad, od razmišljanja o nekoj balkanskoj ili podunavskoj nadnacionalnoj zajednici, valja se osloniti na ono što postoji: postojaće granice i, na žalost, male nacionalne, uslovno rečeno, državnice.

Sve utopije su smeštene na ostrvima, neke su bile u većitoj magli da ih putnici ne pronađu.

Za razliku od vas mlađih koji imate vremena da se postavite kritički, moj položaj je teži, ja sam čovek bez domovine. Bojim se postavljanja novih zidova i sa hrvatske i sa srpske strane.

U maloj Srbiji, koju sada hvalimo, intelektualac se osećao tesno. Za vedra dana mogla se s Kalemegdana videti čitava Srbija sve do Mačkovog kamena. Treba videti malo našu boemiju. Mi smo kasnije bili navikli da živimo u relativno velikom prostoru.

- *Da li je današnji proces propadanja nepovratan?*

- Ovaj novi nacionalizam nema nikakve stabilizirajuće faktore, nema prave nacionalne kulture, nema ni mrvice razboritosti građanskog ukusa, koji ipak zna gde treba početi, a gde se treba zaustaviti, čak i u trenucima najveće egzaltacije.

Ceo naš nacionalizam je bez stila.

- *Da li je i za vas čudo da se svemu uprkos pojavila takva studentska generacija, kakvu smo videli ovog leta?*

- Da su oni nešto suprotno od zla koje nas okružuje to je tačno. Ali, oni su već faktički poručili da će u onoj gospodskoj koloni da nam odu. Oni su to skoro direktno rekli. Nemaju ovde šta da traže. Bilo je neke sete u njihovom gestu, malo tužan humor: "Mi odosmo odavde!" I pustiće ih da odu.

Intervju: Milan Milošević
Vreme, Beograd, 24. avgust 1992.

22. Izgnanik u Beogradu

Razgovor sa Bogdanovićem, u njegovom stanu na Vračaru, jednom od najlepših starih delova Beograda, bio je "izlaz" iz njegovog "strogo kontrolisanog života". Nekada prvi čovek Beograda sada živi takoreći u kućnom pritvoru. Ispred njegovog stana ne stoji stražar. Ali, tu su ulogu preuzele stalne pretnje koje dobija na sve moguće načine. Medijska blokada za čoveka njegovog kova je više od bilo kakvog fizičkog pritiska. To je najbolja potvrda uticaja režima od "istorijske" osme sednice CK SK Srbije. "Zaštita" mu je njegov "paralelni" život, njige koje piše, eseji kroz koje prosipa veliku intelektualnu energiju, iako je već u podmaklim godinama. On je, ipak, jedna od retkih ličnosti intelektualnog i političkog života Srbije koja je ostala nekompromitovana.

Puls - Kako danas živi nekadašnji gradonačelnik Beograda?

Bogdanović - U Beogradu živim kao stranac. A, Beograd – veliko je pitanje za mene, da li uopšte postoji. Ne znam da li je ovo danas Beograd. Po mom mišljenju to više nije Beograd. Beograd je bio grad koji se voli. Njega su voleli svi i svi su ga prihvatili. Prošle godine u ovo vreme bio sam u Parizu i imao sam priliku da razgovaram sa jednim od urednika sarajevskog "Oslobođenja". Kasnije sam shvatio da je Srbin, što je isto tako važno za ovu priču. On kaže: "Znate li šta nas boli? Da se Beogradu desio deseti deo onoga što se desilo Sarajevu, mi bi svi izginuli za Beograd". A Beograd je mirno gledao kako Sarajevo gori, gori kao buktinja, gledao je to svake večeri, gledao je kako ubijaju ljude, kako srpska artiljerija bije po deci Sarajeva. Beograd je bio negde po strani, kao da se to dešava na Mesecu, u nekom filmu, bio je u nekoj anesteziji, potpuno povučen. Hoću da kaže da se posle svega bojim za budućnost Beograda, bojim se da Beograd više nikada, makar se sve ovo srećno završilo, neće biti ono što je bio. On je moralno podbacio i to mora da se zna. Beograd nije bio na visini, na onoj na kojoj je postojao mit o njemu. On je, ipak, u staroj Jugoslaviji, između dva rata, bio neka oaza slobodnih misli. Nažalost, sve je to uništeno. Beograd se promenio i demografski. Prepun je ljudi koje mi ne poznajemo, koji su došli iz raznih zapadnih delova zemlje, prepun je ljudi u maskirnim uniformama, pun je junaka, heroja ratišta. A među njima je svaki drugi zlotvor, ubica. Mi ne znamo ko je ko, mi smo u suštini, na neki način i okupirani. Čini mi se da je za razliku od one okupacije od strane Nemaca, ovo nešto gore, mnogo mračnije. Tada smo imali jasnu situaciju, i oni i mi, a sada su nas okupirali ljudi koji se predstavljaju kao Srbi, daju nam lekcije o srpstvu koje mi, stvarni intelektualci, beogradski kosmopoliti, ne razumemo. Oni nam objašnjavaju šta je srpska tradicija, šta je

srpska budućnost – jedna budućnost. Objašnjavaju nam da su oni bolji Srbi od nas i da su bolja rasa.

– *Jednom prilikom ste zapisali da ste ekstrateritorijalni građanin i ekstrateritorijalni Srbin. Rekli ste da se osećate kao stranac. Zašto ste onda ostali u ovako "strogo kontrolisanom životu", odnosno, zašto ste ostali u Beogradu?*

– Ja sam gledao da do poslednjeg momenta ostanem ovde. Želeo sam da svojim principima utičem i dam signal svim svojim studentima i mladim prijateljima koji odlaze, da bi trebalo, ako nekako mogu, da ostanu ovde, budući da režimu izuzetno odgovara to što mladi odlaze. Svi istiniti kritičari režima, intelektualaci, razložni ljudi, sada odlaze, a dolaze ovi, kao što rekoh, "rasni Srbi", "bolji Srbi". Oni čak upotrebljavaju izraz "kvalitetni Srbi".

– *U jednoj od vaših knjiga napisali ste da grad ima svoju dušu, svoj psihizam, da ima "onu vitalnu energiju koja pokreće živa bića", odnosno, da grad, kao i složena živa bića, ima svoja osećanja; da "kao i čovek, i grad ima osećaj za istoriju". Živomo u vremenu kada gradove hapse, ubijaju, streljaju.*

– Dugo sam mislio da su moje metafore malo izvan naučne deskripcije realnosti. Govorio sam o psihizmu grada. Evo, upravo sada govorimo o jednoj psihičkoj bolesti grada koji menja svoj psihizam, menja svoju dušu i pretvara se u nešto što Beograd nikada nije bio. Pored toga, mislim da je ta metafora bila tačna. Gradovi imaju svoju dušu. Pa, tako mogu i da je izgube. Drugi deo Vašeg pitanja, ubijanje-streljanje grada – to je nešto sa čime moja priroda ne može da se pomiri i čime sam lično duboko pogođen. Ja nisam preboleo, već i dalje bolujem zbog Vukovara, Foče i strašne drame Sarajeva koja još uvek traje, pa Mostara, grada za koji sam posebno bio vezan. Jednom prilikom pitali su me u Frankfurtu kakva je razlika između razorenog i ubijenog grada. Razoreni grad ima jedan vid zadatka da se obnovi. On zna da je razoren. Ali, zna da će biti obnovljen. To je bio slučaj sa mnogim gradovima u prošlom ratu; mnogi gradovi su bili razoreni. Međutim, stanovnici tih gradova su imali osećaj da će grad ponovo oživeti svoje biće, svoj psihizam.

Bojim se da je ubijeni grad, onaj grad koji to ne želi. Sumnjam da će se oni koji su pobjegli iz Vukovara, ako se sve ovo srećno završi, sutra vratiti u Vukovar. Oni se tom poprištu užasa više nikada neće vratiti. Taj grad nema više želju da živi, on je ubijen. Ubijeni grad je onaj u kome je ubijena ona kapitalna metafora, ono što njega čini živim bićem. Za mene je sada, po rušenju mosta, Mostar ubijeni grad. To je gotovo, tu više ničega nema. Jednog dana moguće je ponovo napraviti most, ali to više nije onaj most, to više nije taj grad, za one ljude koji imaju takve emocije prema tom gradu i prema tom simbolu grada Mostara. Na kraju krajeva, Mostaru je istrgnuta njegova prva reč, kapitalna reč – most: Mostar je nastao tu zbog mosta, a most je bio simbol jedne velike, prekrasne graditeljske alegorije: prekrasne, orijentalne, islamske filozofije susreta dva sveta.

– *Gradili ste spomenike na prostorima bivše Jugoslavije. Neki od njih doživljavani su kao podsećanje na ono što je bila posledica Drugog*

svetskog rata. Neki od njih su predstavljali veliku metaforu, a drugi anticipaciju nečega što tek treba da dođe. Takvi su spomenici u Vukovaru i Čačku.

– Da. Neki od tih spomenika su otišli u prah i pepeo. Ja ne mogu da žalim svoje spomenike, ali sam to jednostavno gurnuo na stranu. Kakvo pravo imam da sada žalim svoje građevine kada nema gradova, nema mojih prijatelja u tim gradovima, nema ljudi. To je, znači, nešto lično, privatno, i prema tome nemam nikakav osećaj žaljenja. To je viša sila, to je odnela istorija. I mislim da ta dela nisu od takve vrednosti da bi mogla, čak i izdaleka, da se uporede sa onim što rat odnosi i ruši. E, sada ovaj drugi deo pitanja: tačno je, imao sam osećaj da su rušenja u onom ratu bila strašnja, da je smrt bila na svakom koraku prisutna. Hteo sam tim spomenicima da odam počast i ohrabrim sve one za koje je život jači od smrti. Međutim, tu se negde pojavilo nešto što ni ja nisam mogao da definišem, nešto što nisam uspeo racionalno da objasnim.

– *Kako objašnjavate tu "pojavu" u slučaju vukovarskog spomenika?*

– Pravio sam ga negde krajem sedamdesetih godina. Od samog početka sam počeo da pravim neke crteže grada pod kišom, munjama, pod vatrenom kišom, i imao sam seriju crteža zatrpanih gradova na kojima se vide samo vrhovi njihovih kula i katedrala. Tako se, zapravo, formirala ideja Vukovarskog spomenika. Tumačio sam je drugačije. Tumačio sam je kao uspavanu prošlost, kao da idemo prema budućnosti, itd. Međutim, ispostavilo se da je to čudesno anticipirana sudbina Vukovara. Ti crteži su zaista fantastični.

– *Kakva je "priča" o Mauzoleju u Čačku?*

– I on je među mojim poslednjim spomenicima, negde krajem sedamdesetih godina. Još onda sam, verovatno, nosio podsvesni osećaj da stvari mogu da krenu naopako. Mauzolej u Čačku nije bio završen odmah. Počeo sam da radim sa majstorima i dugo sam razmišljao kako tri porte, koje spajaju Mauzolej, da obradim u profilu od kamena, u reljefu, u plastici. Na početku sam mislio da stavim nekoliko životinja, da bih ukrasio uglove, ali sam shvatio da investitor ima malo više para te sam svojim majstorima dao malo više posla od onoga koji je bio predviđen. A oni su toliko lepo klesali ta čudovišta, tako da se malo po malo, umesto šest – pojavilo oko 600 čudovišta. Onda smo čudovištima okitili Mauzolej i sa jedne i sa druge strane i dobili sliku agresije na ovu kuću. Nešto što je kuću grizlo. Bilo mi je malo teško da objasnim šta je sve to. Agresiju sam objasnio budućim fašizmom a oni oko mene sve su se nešto ljutili – kakav budućni fašizam! Mi smo sigurni zanavek! Međutim, evo vidite. I to je bio neki vid predskazanja.

– *Rekli ste da je najteže to što sada srpsko biće razjeda nešto iznutra. Međutim, taj duhovni ambijent, to razaranje je sazdana ovde, u Srbiji, izgrađeno u jednoj od njenih vrhunskih institucija – SANU, u kojoj ste i Vi bili. Zašto ste je napustili?*

– Bio sam među ljudima koje sam u tom trenutku poštovao, međutim, mi smo bili dva sveta. U Akademiju sam primljen po

povratku iz Amerike. Onda sam krenuo i u veliku reformu na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, u bitku za tzv. novu arhitektonsku školu, što je bilo i izuzetno burno i drastično. Video sam da me u umetničkom odeljenju Akademije gledaju ispod oka, prekorno, i da oni ne vole takvu vrstu ljudi, koji nešto reformišu. Moje shvatanje posla je bilo nekako drugačije i to nije moglo da potraje. Poslednjih godina našao sam se u otvorenom sukobu sa Dobricom Ćosićem i tom celom nacionalističkom strujom. Davao sam izjave koje su ih iritirale i na kraju je sve puklo. Puklo je jednim povodom, srećnim po mene. TO se dogodilo kada je trebalo da me izaberu za redovnog člana i za jedan glas nisam bio izabran, što, inače, niko u Akademiji nije smatrao tragičnim. Međutim, ja sam to iskoristio da se silno naljutim i kažem: "Znate šta, ako ja vama ne trebam, ne trebate ni vi meni". Mislim da je to bio vrlo srećan potez u mom životu, mada, da se nije desilo tada, desilo bi se kasnije. Nikada ne bih mogao da prihvatim tu uogu Akademije koju je sebi dala, da srpskom narodu bude učitelj zla, učitelj propadanja. Ja to ne bih prihvatio. Znate, ova se srpska tragedija spremala dugo, spremala se možda još u prošlom veku. Govorilo se o toj fikciji velike Srbije koja se pripremala decenijama, da ne kažem jedan vek. I onda, poslednjih godina, postao je to sasvim jasan program. Pavle Ivić, lingvista, u jednom napisu za "Dugu" kaže: "Srbija će dobiti ovaj rat". A rat još nije ni počeo. Sa takvim tekstovima čovek se diskredituje zauvek. Potom se ispostavi da je do rata ustvari i došlo, ali, razume se, zamisao je bila da će rat trajati 15 dana. Oni su mislili da će 15 dana biti dovoljno da se raščiste odnosi između Srba i Hrvata, Srba i Muslimana.

- Da, ali ubedljiva većina naroda koji živi pod ovim režimom i u ovakvom sistemu, ubeđen je da je glavni vinovnik svega Evropa, da je glavni problem to što svi mrze Srbe.

- I to spada u problem srpske inteligencije. Ona je potstrekivala i podržavala srpski autizam. Srbi su sada kao autistično dete, koje ne kontaktira sa spoljnjim svetom, koje nije u mogućnosti da bilo šta izgovori, koje nije u mogućnosti da čuje šta mu se govori. Srbija nije u stanju da čuje šta se govori, šta se misli, niti je u stanju da ode čak i do Zagreba. Srbija nije u stanju da vidi u kom je svetlu. Ona je u jednom lažnom svetlu, u lažnoj stvarnosti. Ovo što vidite nije "stvarna stvarnost", ovo je srpska stvarnost. Ta srpska stvarnost je luda stvarnost. Završne akorde toj ludoj stvarnosti dao je Slobodan Milošević, koji je i sam van pameti i van stvarnosti. On je, verovatno, svoje ludilo prebacio celoj naciji. On je Srbima izgradio paralelnu stvarnost koju oni podnose neverovatno dobro. Oni kopaju po kontejnerima da bi izvukli neku koru od hleba i pritom još uvek veruju da će već sutra biti ukinute sankcije. Mi danas živimo kao poslednji narod na svetlu. Plašim se da je srpska psiha jako ugrožena. Vi te ljude više ne možete da posmatrate kao normalne. Oni su napola već negde u nekom drugom svetlu. U pismu koje sam poslao Centralnom komitetu mnogo toga sam pogodio. Tvrdio sam da ćemo biti poslednji Indijanci u Evropi. I sada, doživljavamo sudbinu prekolumbovske civilizacije koja se raspala budući da nije mogla da

shvati realnost. Kada su doseljenici iz Evrope došli u Ameriku, doneli su civilizaciju koju tamošnji narodi nisu mogli da shvate. I oni su se jednostavno povlačili pred civilizacijom. Mi smo sada u toj situaciji. Taj autizam pritiska srpsku naciju do te mere da je ona u stanju raspada. Na momente osećam strah za sudbinu srpske nacije. Mi znamo da nacionalizam najbolje od svega može da razori naciju. Srpski nacionalizam je uništio srpsku naciju. I ovo što mi sada gledamo ovde, to je samo model za nešto mračno što će se desiti u budućnosti.

– *Znači li to da ovde danas praktično samo laž funkcioniše?*

– Da, ja sam još onda, kada sam poslao pismo, spominjao civilizacijske laži. Mislim da sam ja taj ko je ovaj termin stavio u opticaj. Civilizacijska laž ušla je sada u raskošnu baroknu fazu. Ona je ušla u ludilo, ima jednu simfoniju i ne postoji više ništa što se ovde govori a da je potpuna istina, nedopunjena, nenadgrađena. Ona se koncentriše oko nedijske diktature Miloševića. On promovise novi vid totalitarizma – medijski totalitarizam.

– *Možete li šire objasniti ovaj termin?*

– On ima elemente staljinizma, fašizma, nacional-socijalizma. Međtun, oslobođen je one fizičke potrebe koju imaju staljinizam ili hitlerizam. On nema ni logore, ni gulage. Njemu nisu potrebni gulazi budući da je cela Srbija gulag. On je celu Srbiju pretvorio u logor. Pretvorio je Srbiju u institut za pranje mozgova preko državne televizije koja je sve i svja ovde. Apsolutno sam siguran da se uspostavlja fašizam strašniji od svih. Za sada još ne ubija, međutim, možda će sutra i to da radi. On vlada mozgovima preko državne televizije. To što imamo nekoliko slobodnih tv-stanica ne znači ništa. Čak je i pitanje koliko su slobodne. Mislim da je i to laž, samo nešto prikrivenija. Uz pomoć televizije može da se postigne sve što se želi. On više nema potrebe da zatvara Srbiju. Naprotiv, njemu je u interesu da je još više otvori i da istera sve one koji ne misle kao on. Zašto je egzodus inteligencije iz Srbije toliko potenciran? Zato što mladim ljudima totalitarizam, politički gledano, najviše smeta i oni zbog toga najviše i beže. Onda, dođe i rat... Rat, deca ne žele da idu da ratuju, besmisleno i nepravedno, i to je još jedan razlog za bekstvo. Njih danas niko ne može da amnestira da bi mogli da se vrate. Sistem bi sve proterao. Uzmite moj slučaj. Svakih 15 dana objavljivana je vest da sam emigrirao, da sam u Parizu, u Beču, u Cirihi, što nije tačno – ja sam ovde. Sve bi nas isterao i onda bi u ispražnjenu Srbiju ko zna koga sve doveo. Možda bi doveo svoje nekadašnje vojnike. E, sada, pitanje je koliko bi i on kontrolisao takvu situaciju. Ja to ne znam i ne volim da mislim o tome.

– *Na osmoj sednici nekadašnjeg CK SK Srbije "dogodio se" Milošević. Ovo njegovo događanje postaće obeležje za jedan duži period koji će se sudbinski odraziti na Srbiju. Stil, maniri i mehanizmi osme sednice postali su obeležnje vladavine Miloševića.*

– Ja sam se slučajno našao u tom CK. Moj je mandat već prošao. Nikada nisam napuštao svoju katedru, čak sam, i kada sam bio gradonačelnik, držao predavanja. Ostala mi je još jedna godina, a

zatim je sledila penzija. Nisam hteo da primam ono što sa mogao – da me plaćaju a ja da ne radim ništa. I tako sam se vratio na fakultet, završio svoje, otišao u penziju a zatim su me, po nekoj inerciji, zadržali u CK Srbije. Bio sam na samo dve sednice, sve mi je to bilo dosadno, no, nisam želeo da protivrečim mom prijatelju Ivanu Stamboliću. On mi je rekao: "Tebi je mesto u CK". Rekao sam: "Dobro". I, nisam bio prisutan na poznatoj osmoj sednici. Bio sam u inostranstvu, u Sofiji, na osnivanju Međunarodne akademije arhitekture. Vratio sam se i shvatio šta se dogodilo. Mene na osmoj sednici niko nije birao. Milošević uopšte nije bio u sukobu sa mnom. Pored svega, nije me smatrao opasnim. Smatrao me je nikim tamo umetnikom. Međutim, kada sam dobio debele zapisnike i kada sam počeo da čitam šta su oni tamo govorili, preplašio sam se. Video sam jednu korenitu promenu jezika. Video sam vraćanje na stare jezičke i misaone modele iz 1948, pa i pre nje, one tipične staljinističke izraze i termine koji su se mešali sa nekim lažnim patriotskim frazama. Video sam tešku "turli-tava"(1) ideju, ali vrlo opasnu. Imao sam toliko intuicije da vidim da se tu desilo nešto krupno. Tada sam rešio da napišem ono pismo i da se apsolutno distanciram od njih. Tako se sve završilo. Tvrđilo se tada nešto u štampi oko mene, u vezi sa tim da li ima ili nema spiskova sumnjivih, a ja sam rekao: "Ne vidim da ima spiskova sumnjivih, ako ste vi napisali, međutim, stavite vi mene na te spiskove, ja i hoću da budem sa svojim drugovima i ne želim da budem sa vama". Tim pismom oprostio sam se od njih. Pismo je bilo dugo 40 i više stranica. Bilo je napisano u malo zafrkantskom tonu, voleo sam da ih malo zafrkavam. Mislio sam da će da ga pročitaju i malo se zamisle. Pismo u suštini i nije bilo toliko politički agresivno i oštro.

– *Zašto je onda bila toliko snažna reakcija na njega?*

– Pismo je bilo ležerno. Tačno je, reakcija je bila strašna. Dugo nisam razumeo zašto su se oni toliko obrušili na mene u vezi sa tim pismom. Kako sam ja to tumačio? Obrušili su se na mene zato što sam ja menjao jezik. Hteo sam da ih nateram da govore jednim drugim jezikom. Čim bi počeli da govore drugim jezikom, oni bi počeli i da misle drugačije. Ostavili bi onaj crkveno-partijski jezik itd. Međutim, Danas, kada ga ponovo čitam, najednom mi biva jasnija cela ta situacija, odnosno gde je tu bila "caka". "Caka" je bila u tome što je jezik koji sam izložio poruzi i koji sam citirao, u suštini već bio jezik rata. Ono o čemu se tamo govorilo, o glavama koje lete, kućama koje gore, silovanim majkama i sestrama... sve te stvari se sada događaju. Ne znam kako je to bilo opečaćeno u njihovoj svesti, u svesti Miloševića. Da li su se oni međusobno dogovorili i spominjali rat kao izvesnost ili su to nosili u sebi?! Ja sam ustvari zmaj u gurnuo prst u oko, a da to nisam shvatio. Tako, stekli su utisak da ja znam mnogo više nego što sam ustvari znao. I zato su toliko hteli da me učutkaju. Sve to traje do dana današnjeg. Poznato je – to je i dovelo do fizičkih pretnji. Suština je u tome što sam i ne želeći nagazio zmiju i što sam shvatio da je na toj sednici rat već bio objavljen. Danas, kada ponovo

čitam o tome, vidim da je rat tu već bio najavljen kroz jezik, kroz šifre i metafore.

– *Srbija, međutim, nikada zvanično ne kaže da je ušla u rat. Rat se i ne vodi na njenoj teritoriji, međutim, on i dalje traje...*

– Znae šta ja mislim, svi mi smo verovatno mogli mnogo više da uradimo da zaustavimo tu ratnu hysteriju. Pre svega da je identifikujemo. Ja sam uradio što sam mogao, sada više nemam šta da kažem ni za Miloševića ni za Srbiju. Ja sam svoje rekao. Nažalost, sve što sam rekao se manje ili više ostvarilo. Postavio bih odgovornost pred ove druge, pred srpsku inteligenciju u celini. Ako izuzmemo 20 ljudi, svi drugi su bili zaneseni ratnom euforijom koja se spremala. U suštini, na toj istorijskoj sednici, kada su sa svojim metaforama već proglašavali rat, oni su možda velikim delom pogadali ono što misli Srpska akademija nauka, ono što misle srpski intelektualci.

– *Na šta konkretno mislite?*

– Evo, uzmite samo koliko je sve to obrađivano oko Dobrice Ćosića.

– *Po Vama, u čemu je njegov greh?*

– Njegov greh u odnosu na srpsku naciju je to što je slavio rat. On je pisao o ratu, o užasima rata, međutim, taj rat je bio nešto što je pozitivno i lepo, a to nije tako. Balkanski ratovi su bili pogrešni i užasni. Svetski rat je bio užasan. Imamo mi jednog drugog pisca koji je posle nesrećno završio tamo gde nije trebalo da završi, koji je istinito prikazao rat, onakvim kakav je i bio. To je bio Dragiša Vasić. Njegov rat bio je istinit rat, gadan, užasan, nepravedan, onaj koji seje zlo. I intelektualac koji odbija da to prihvati. I intelektualac koji odbija da to prihvati. Kod Ćosića nijedan intelektualac nije odbijao rat, on je samo razmišljao o smislu rata, ciljevima rata, ali i o njegovom prihvatanju. Štaviše, Ćosićeva literatura nudi paradigme za odnose u takvim situacijama. Na taj način, ona je ustanovila identitet rata.

– *Srbija je pred izborima. Ima li suprotne varijante od ove o kojoj govorite? Ima li snaga u opoziciji koje bi bile alternativa Miloševiću?*

– Ako kažem da nema, onda direktno pomažem Miloševiću da dobije izbore. Ja mislim da nema. Ko god da dođe – produžiće istu politiku. Ako dođe Drašković, on će istog trenutka da napravi užasne stvari, ići će da salutira nekom Draži Mihailoviću, da mu podnosi izveštaje, a zatim će napraviti neku glupost u Makedoniji. Mislim da je opozicija liderska. Oni ne vole Miloševića, međutim, prihvataju sve što on govori. Ali, i on je velika mudrica. Pitanje je koliko je on istiniti nacionalista. Kada mu je potrebno – on je nacionalista, a sutra će biti staljinista. Tako da je teško reći ko tu koga prihvata i ko koga poučava. No, razlike nema. Niko ne voli da se neke stvari pomere. Opozicija ne spominje Kosovo. Kakva je to opozicija koja ide na izbore a ne govori šta ćemo raditi sa Kosovom? A rat u Bosni, mogao je da stane samo da su blokirana dva mosta na Drini i bilo bi gotovo. Sve je laž. Znači, opozicija je isto tako išla stopama Miloševićevih laži, uklopila se u tu civilizacijsku laž, i ja od njih ne očekujem ništa. Postoji jedan mali deo opozicije, a to su Beogradski krug i Građanski savez, no, to je takoreći individualni otpor.

– Sa pozicija sa kojih vrednujete stanje u Srbiji, kakvo je vaše viđenje njene budućnosti?

– Katastrofa. Plašim se da će drama srpske nacije, uništavanje srpske nacije, izazvano srpskim nacionalizmom, ići do dna. Ići će do totalnog beznada. Narod je sluđen. Njegove misli su sasvim neartikulisane. Ovi već počinju da nagrađuju Miloševića, međutim, oni ne znaju kako će se sve razvijati u budućnosti. U Beogradu svi žive sa osećanjem da sve ovo može da potraje još dva–tri dana, ne više. I, ako se za dva–tri dana ne skinu sankcije, mi ćemo početi da umiremo.

– *Makedonija. Kako doživljavate sadašnjost Makedonije? Šta mislite o odnosu Srbije prema Makedoniji?*

– Odnos Srbije, srpskog javnog mnjenja, odnos opozicije, odnos vlasti prema Makedoniji je ružan, da ružniji ne može biti. Mene to duboko povređuje, ali istovremeno me i užasno plaši. Može se reći da spada u još jednu samoubistvenu srpsku zabludu koja može da ima katastrofalne posledice. To što mi imamo tako arogantan, bezobrazan odnos prema Makedoniji, prema narodu koji nam je najbliži, to je nešto užasno. To otvara pitanje, znamo li mi gde smo. Ja to odlučno osuđujem. Već sam spomenuo: kada Drašković nešto kaže, ja se sav naježim, a šta Sloba misli i kombinuje u svojoj glavi – to me je čak strah i da pomislim. Mislim da se u tom odnosu prema Makedoniji vidi duboka dekadencija srpske nacionalne svesti. Taj odnos se može ubrojati u užasne grehove jednog ludog nacionalizma koji je okrenut protiv sopstvene nacije. Ja volim Makedoniju. Navijam za Makedoniju, stalo mi je do nje. Vidim da je ta zemlja postupa mudro u aktuelnoj situaciji, da je civilizovana, zna da se postavi, ima dostojanstvo... Apsolutno ne podnosim ovo srpsko paktiranje sa Grcima. Grci će napraviti isto tako veliku glupost u celoj ovoj balkanskoj situaciji. Verujem u Makedoniju i verujem da neće uspeti da je razore. Na kraju krajeva, očigledno je da su Amerikanci rekli ono što su mislili, tako da tu nema više pardona. A glupo je, sramno i bezumno, da prave neprijatelje svuda. Posmatram sve ovo što se dešava. U početku krize nekoliko puta sam izjavio da Miloševića smatram potencijalnim samoubicom. I sada, počinjem da se bojim da je zaista došlo dotle da namerava da likvidira sebe i celu srpsku naciju. Mislim da je sveo ovo što se dešava oko Makedonije apsurdno.

Napomena:

1. Vrsta jela, prim. prev.

Intervju: Mirče Tomovski,
Puls, Skopje, 10. decembar 1993.
Prevod sa makedonskog: Mirjana Kuzmanović

Biografija

- 1922: Rođen u Beogradu, 20. avgusta.
- 1940: Maturant Druge muške realne gimnazije.
Student arhitekture, Tehnički fakultet Univerziteta u Beogradu
- 1944: U Narodno-oslobodilačkoj vojsci Jugoslavije
- 1945: 1. februara ranjen u istočnoj Bosni; demobilisan jula u činu poručnika; Orden za hrabrost.
- 1947-51: Periodične operacije levog kuka (posledice ranjavanja).
- 1950: Diploma Arhitektonskog fakulteta (Dipl. Ing. Arh.)
Pripravnik na Katedri za urbanizam.
- 1952: Prvo ostvareno delo: Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma, Beograd
(v. arhitektonska dela).
- 1958: Prva knjiga: *Mali urbanizam* (v. Bibliografija).
- 1960: Docent.
- 1961: Oktobarska nagrada Grada Beograda za Spomen-groblje žrtava fašizma, Sremska Mitrovica.
- 1962: Prvi kurs predavanja: "Razvoj naselja", docnije "Istorija grada".
- 1964: Vanredni profesor.
- 1964-65: Tri meseca u Parizu; rad u Nacionalnoj biblioteci.
- 1964-68: Predsednik SAJ-a (Savez arhitekata Jugoslavije).
- 1966: Oktobarska nagrada Grada Beograda (drugi put) za Spomenik u Jasenovcu.
- 1969-70: Desetomesečni rad u univerzitetskim bibliotekama u SAD (Madison/Wisconsin i Columbus/Ohio).
- 1970: Izabran za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti.
Dekan Arhitektonskog fakulteta.
- 1971-72: Pokušaj sprovođenja modernizacije arhitektonske nastave; posle političke smene u Srbiji primoran da odustane od reforme i podnese ostavku na funkciju dekana.
- 1973: Redovni profesor Arhitektonskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu.
Uvodi izborni kurs "Simboličke forme".
Mencao honrosa, Bijenale u Sao Paulu.
- 1976: Prenosi "simboličke forme" u napuštenu seosku školu u blizini Beograda (Mali Popović).
- 1979: Sedmojulska nagrada.
- 1981: Nagrada AVNOJ-a.
Ostavka na članstvo u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.

- 1982-86: Gradonačelnik Beograda.
 1985-86: Organizuje Međunarodni konkurs za preuređenje Novog Beograda.
 1985: Légion d'honneur, Grade de Commendeur.
 1987: Član-osnivač Međunarodne akademije arhitekture (IAA, Sofia).
 Objavljuje antinacionalističko i antimilitarističko pismo Slobodanu Miloševiću i Centralnom komitetu SK Srbije.
 1989: Premio Piranesi, Piran, Slovenija.
 1990: Isteran iz ateljea i alternativne škole. Sledi ispisivanje kleveta po stepeništu, pozivi na linč i pokušaji upada u stan.
 1993: Od 7. decembra u egzilu u Beču; novinski članci, intervjui i knjige (v. Bibliografija).
 1994: Inostrani član Ruske akademije arhitekture i građevinskih nauka.
 1995: Tematska izložba: Odbrana grada (Die Verteidigung der Stadt) – Beč.
 1997: Herderova nagrada.
 1998: Član-korespondent Bavarske akademije lepih umetnosti.
 1999: Izabran za člana Dukljanske akademije.
 2000: Obnovljeno zvanje počasnog građanina Grada Mostara.

Bibliografija

- Mali urbanizam* – Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1958.
Zaludna mistrija – Beograd, Nolit, 1963.
 - Urbanističke mitologeme – *Beograd, Vuk Karadžić, 1966.*
 - *Urbs & Logos. Ogledi iz simbologije grada* – Niš, Gradina, 1976.
 - *Povratak grifona. Crtačka heuristička igra po modelu Luisa Karola* – Kraljevo, št. "Slovo", 1978.
 - *Rogata ptica* – Kruševac, Sinteza, 1979.
 - *Gradoslovar* – Beograd, Vuk Karadžić, 1982.
 - *Povratak grifona / The Return of the Griffon* – Beograd, Jugoart, 1983.
 - *Zaludna mistrija* – (Novo izdanje sa dopunjenom grafičkom obradom crteža), Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1984.
 - *Krug na četiri ćoška* – Beograd, Nolit, 1986.
 - *Eseji* (sa Radom Iveković) – Beograd, Prosveta, 1986.
 - *Mrtvouzice. Jezičke zamke staljinizma* – Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1988.
 - *Knjiga kapitela* – Sarajevo, Svjetlost, 1990.
 - *Die Stadt und der Tod* – Klagenfurt-Salzburg, Wieser Verlag, 1. Auflage 3/93; 2. Auflage 9/93; 3. Auflage 9/94.
 - *Grad kenotaf* – Zagreb, Durieux, 1993.
 - *Grad i smrt* – Beograd, Beogradski krug, 1994.
 - *Architektur der Erinnerung* – Klagenfurt-Salzburg, Wieser Verlag, 1994.

- *Mesto in smrt* – Celovec-Salzburg, Založba Wieser, 1995.
- *Die Stadt und die Zukunft* – Klagenfurt-Salzburg, Wieser Verlag, 1997.
- *Der verdammte Baumeister* – Wien, Paul Zsolnay Verlag, 1997.
- *Die Rückkehr des Greifs* – Klagenfurt-Celovec, Wieser Verlag, Zagreb, a^B, 1998.
- *Der verdammte Baumeister* – München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000.
- *Grad i budućnost* – Zagreb, Naklada Mlinarec & Plavić, 2001.
- *Ukleti neimar* – Split, Feral Tribune, 2001.

Arhitektonska dela

- 1951-52*: Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma, Beograd
- 1952-53: Stambeno naselje Hidrotehničkog instituta, Avala
- 1959-60: Spomen-groblje žrtava fašizma, Sremska Mitrovica
- 1959-65: Partizanski spomenik u Mostaru
- 1959-66: Spomenik u Jasenovcu
- 1960-61: Rekonstrukcija vile Kraljice Natalije kod Smedereva
- 1960-65: *Slobodište*, simbolička nekropola sa pozornicom pod vedrim nebom, Kruševac
- 1960-73 Svetilište posvećeno srpskim i albanskim partizanima u ratu 1941-45, Kosovska Mitrovica
- 1961: Grupni kenotafi palih boraca otpora, Prilep
- 1969-71: Spomenik palim borcima u svim oslobodilačkim ratovima: 1804-13; 1876-78; 1912; 1914-18; 1941-45, Knjaževac
- 1969-74: Ratničko groblje, Štip
- 1969-81: Spomen-park *Garavice* sa kenotafima žrtava fašizma, Bihać
- 1970-80: Spomen-područje sa mauzolejom ratnicima, Čačak
- 1971: Grupni kenotafi u Beloj Crkvi
- 1971-75: Grupni kenotafi žrtava fašizma, Travnik
- 1972-77: Spomenik slobode u Ivangradu
- 1973-75: Svetilište palih boraca za slobodu, Vlasotince
- 1974: Adonisov oltar, Internacionalni park skulpture, Labin
- 1978-80: Spomen-park *Dudik* sa kenotafima žrtava fašizma, Vukovar
- 1979-81: Mauzolej posvećen prvim palim antifašističkim ustanicima, Popina

* Godine označavaju interval od početka projektovanja do završetka objekta